Բարբ

1/ՀՄԵՌ 1996

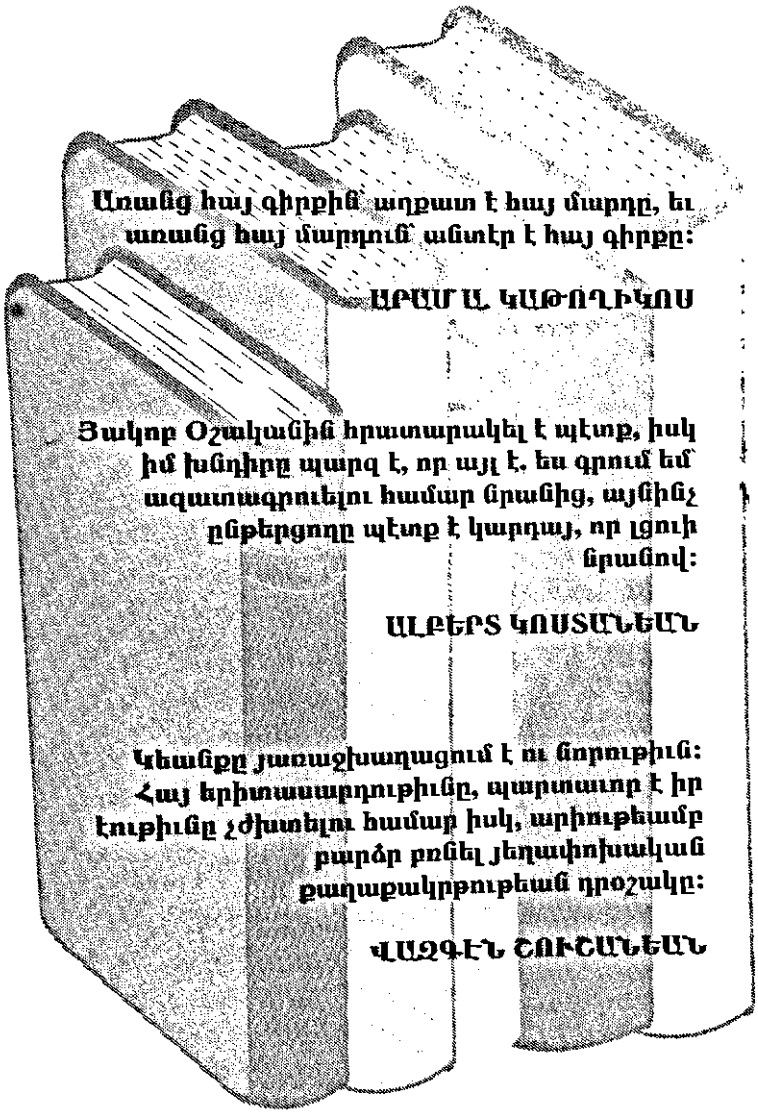

Առանց հայ գիրքին՝ աղքատ է հայ մարդը, եւ առանց հայ մարդուն՝ անտէր է հայ գիրքը:

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Յակոբ Օշականին հրատարակել է պէտք, իսկ իմ խնդիրը պարզ է, որ այլ է. ես գրում եմ՝ ազատագրուելու համար նրանից, այնինչ ընթերցողը պէտք է կարդայ, որ լցուի նրանով:

ԱԼԲԵՐՏ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

Կեանքը յառաջխաղացում է ու նորութիւն: Հայ երիտասարդութիւնը, պարտաւոր է իր էութիւնը չժխտելու համար իսկ, արիութեամբ բարձր բռնել յեղափոխական քաղաքակրթութեան դրօշակը:

ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.–* * *	Բախտաբեր դժբախտութիւն
3.–Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	Քրոնիկոն բնարական
27.–* * *	Փանայիք Սքրաթի
28.–Գ. ԹԷՄԻԶԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ
34.–ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ	Մայր դխտուհին
47.–Փ. ՃԵՐԱՆԵԱՆ	Բառեր՝ անրջագիծ լուսանկարի համար
49.–Ա. ԵՐԿԱԹ	Ցուշեր Սուրէն Պարթեւեանէն
54.–» »	Մագթաղինէ
59.–ՄԱՐԻ–ՌՈԶ ԱԲՈՒՍԷՖԵԱՆ	Ես հաւատում եմ...
60.–Ս. ՆԱԹԸՐԵԱՆ	Զարուհի Պահրի
64.–Զ. Գ. Պ.	Ներածական
65.–Զ. ՊԱՀՐԻ	Կեանքիս վէպը
82.–Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Հարցում
83.–Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	Nostalgia
89.–* * *	Գիտակցինք միայն
90.–ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Հայ գիրքին տէր կանգնինք
94.–Ա. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	Ցակոբ Օշական. Մշակութաբանական քննութեան փորձ
117.–Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	Հայագիտութեան մեծ երախտաւորը՝ Սերգէյ Արբահամեան
124.–Լ. ՇԱՌՈՑԵԱՆ	Պետրոս Հաճեանի *«Հրամմեցէ՛ք, պարոններ»* հատորը
128.–* * *	Լոյս տեսաւ
141.–* * *	Մշակութային լուրեր

digitised by A.R.A.R.@

ԲԱԳԻՆ

ԱՎՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԼԵ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 1 ՀԱՄԵՌ 1996 ՊԷՅՐՈՒԹ

ԲԱԽՏԱԲԵՐ ԴԺԲԱԽՏՈՒԹԻՒՆ...

Հետագայ էջերուն տրուած *«Քրոնիկոն քնարական»*ին յառաջաբանը կը բացատրէ ամբողջին ծննդոցն ու կարգը: Աւելցնել պէտք է միայն, որ այս գործին կարգ մը հատուածները լոյս տեսած են հեղինակին ողջուցը: Մէկը՝ մեր ներկայ համարին մէջ եբեւցած *«Կոչ»*ը (էջ 24-26)՝ Փարիզի *«Մշակոյթ»* հանդէսին մէջ, 1935ին, տարբեր խորագիրի մը տակ՝ *«Վտանգին հանդէպ»*:

Նոյն այդ հատուածը, յայտնի շարժառիթներով, յանախ արտատպուեցաւ մեր մամուլին որոշ մէկ թեւին կողմէ ու մեկնաբանուեցաւ կողմնակալ զեղումներով, նոյնիսկ այն տարիներուն, երբ Շուշանեանի պատկերացումները տակնուվրայ եղած էին մեր համբախտ երկրին մէջ:

*«Քրոնիկոն քնարական»*ի գրառման տարիներուն, Վազգէն Շուշանեան տակաւին պայքարի մէջ կը գտնուէր զինք Դաշնակցութենէն դուրս դրած դիկավարութեան մէկ ազդեցիկ խաւին հետ, ու այդ հանգամանքը ըստ երեւոյթին պզտիկ դեր մը չէր ունեցած Սիփիւռքի գործօն տարրերը յեղափոխական միութեան մը մէջ ձուլուած տեսնելու իր բանաձեւած բաղձանքին վրայ, առաջնորդի ջահը բացառաբար վստահելով յաղթական կողմի առաքեալներուն, նովին բանիւ՝ տէր կարծելով զանոնք եղբայրական ապրումներու, վեհանձնութեան:

Բայց յանուն հայրենիքի հիմերուն ամրացման ու ժողովուրդին բարգաւաճման՝ հաշտութեան այդ փորձը կատարուած էր հեղ մը, ու վաղուց, ու կատարուած էր անո՛նց կողմէ, որոնք ճողոպրելով դիմացի կողմին արիւնոտ կացիններէն, Շուշանեանի օրօք արդէն բուռն կերպով կը մատնանշէին մեր սահմաններուն մէջ գործող այդ դրածոներուն լիակատար ապիկարութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Դժուար է ըմբռնել, թէ Զարենցի, Բակունցի եւ ասոնց կըրտսեր ընկերներուն հանդէպ ցոյց տրուած ամլացնող վերաբերումներէն ետք, այդ դաժան վերաբերումներուն քաջատեղեակ Վազգէն Շուշանեան ինչպէ՛ս սիրտ ըրած էր խմբագրել յեղափոխական միութեան այդ կոչը, երբ ուժերու տարտղնումը եւ ջլատումը օրակարգի հրատապ հարց դարձած էր հոն:

Վազգէն Շուշանեանի բարեմիտ ռոմանթիզմով ապրող ուրիշ մտաւորականներ ալ կային այդ օրերուն Սփիւռքի տարածքին, ասոնց մէջ կային նոյնիսկ Շուշանեանէն աւելի քան տասնամեակ մը առաջ հանդէս եկածներ, որոնք Հայաստանի դեկը իրենց ձեռքերուն մէջ ունեցողները կը համարէին Հայաստան վերստեղծած Հայաստանի նախկին ղեկավարներուն ուղղակի յաջորդները, ոմանք ա՛նգամ գացին-միացան «յաջորդներուն», միանալու նոյն փորձը ըրաւ նաեւ Վազգէն Շուշանեան, առ այդ նամակներ գրեց աջ ու ձախ, նամակային միջամտութիւնը հայցեց քիչ մը կարմրած ու նոյնիսկ Փոքր Մհերին կարմիր շապիկ հագցուցած Աւետիք Իսահակեանին, այլոց: Բարեբախտաբար, սակայն, դուռները գոց գտաւ իր առջեւ: Որովհետեւ տեսանք, թէ ինչ բախտ վիճակուեցաւ դուռները բաց գտածներուն, «յաջորդները» ինչպէս ոչնչացուցին «նախորդներէն» ամէնէն կարկառունը համարուող Քաջազնունին, ինչ նուաստութիւններու ենթարկուեցաւ տարիներով դարպասուած Իսահակեանը, ուր փչեց իր վերջին շունչը Տիկին Եսայեան, ինչպէս «անյայտ, անդամբան» կորսուեցաւ «ստալինատես» Սիմէոն Յակոբեան եւ քանի վայրկեանի մէջ բանտարկուեցաւ Վահան Թոթովենցի մահավճիռը...

Մեզի ծանօթ խառնուածքով օժտեալ Վազգէն Շուշանեան յիշեալ դժբախտներուն շարքին ի միջի այլոց պիտի չըլլար անտարակոյս, պիտի ըլլար շարքին պարագլուխը, եւ իր մահավճիռին խըմբագրութիւնը հինգ վայրկեան ալ պիտի չառնէր Ստալինի հայաստանեան դահիճներէն, եթէ... եւայլն:

Հաշուի առնելով անգերեզման մնացած իր ոսկերոտիքը, յայնժամ պիտի ըսէինք թերեւս, որ եթէ հայրենիքի դուռները բացուած ըլլային իր առջեւ, գոնէ գերեզման մը կ'ունենար Լուսաւորչի աստղին տակ, բայց նոյնիսկ այդ մխիթարանքը պիտի զլացուէր իրեն, ինչպէս զլացուեցաւ պահ մը կարմրած Զարենցներուն կամ կարմիր կոչերուն միամտութեամբ կամ հաշիւներով արձագանգած միւսներուն...

Վազգէն Շուշանեանի բազմաչարչար կեանքին միակ լուսաւոր էջը այդ եղաւ թերեւս, հայրենիք չկարենալ երթալու դժբախտութիւնը, որ բախտ մը եղաւ իրեն, բախտաբեր եղաւ հայ գրականութեան համար, ապրած յաւելուածական չորս-հինգ տարիներուն կուտակուած գրականութեան վկայութեամբ...

205565 Ա.Հ. 144 · 204
digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՔՐՈՆԻԿՈՆ ՔՆԱՐԱԿԱՆ

Սոյն գիրքը կերպով մը շարունակութիւնը կը կազմէ «*Ներքին դաշտանկար*» խորագիրը կրող հատորին, որ ընականօրէն կը հետեւէր «*Խառնիխուռն*»ին։ Ընթերցողը հոս պիտի գտնէ խաղաղ կամ ալեկոծ ընթացքը կեանքի մը, որ երբեք չնմանեցաւ պայմանադրական գետին։ Ամէ՛ն գետ իր անկողինը ունի, իր աշխարհագրական ճամբան։ Մինչդեռ ցայժմ դժուար է նախատեսել, թէ ո՛ր դաշտերէն դէպի ո՛ր ծովը պիտի իջնէ այս կեանքը։ Վասնզի հակառակ երգին, որ կ'ըսէ, թէ մահը մէկ է ամէնուրեք, մենք տարբեր տեսանք զայն։

Ընթերցողը շուտով պիտի նկատէ նաեւ, թէ մէկ շունչով գրուած աշխատանք մը չէ ասիկա, հետեւաբար հարկ է որ քիչ մը որոնէ նիւթին միութիւնը։ Ամէն ընթերցում ճիգ մըն է ու ամէն երկ իր գոյութեան իրաւունքին կը տիրանայ իր յարուցած արձագանգով։ Կա՞ն միթէ ապրին անդին տարեկից տղաք, որ կը գալարին նոյն անձկութեանց ճանկերուն մէջ։ Թող այս գիրքը անարձագանգ մնար ու թող այդ տղաքը չճանչնային բնաւ այն ներքին հրկիզումը, որ իմս եղաւ։

Ռուան, 28 Դեկտեմբեր 1935

Գիշերը խորունկ է ու մռայլ։ Ցոգնած եմ, բայց գիտեմ, թէ պիտի չկրնամ ննջել, հոգիս է, որ մեղմօրէն ու տրտնջալով կ'երգէ գիշերուան մէջ։

Քունը պիտի նուաճէ զիս դանդաղօրէն ու երկարօրէն տակաւին, ամէն գիշեր, գաղտնի ու մեղմահոս աղբիւրի մը պէս, հոգիս պիտի շարունակէ երգել իր խորին տրտունջը։ Ցաճախ պիտի բարձրանամ անկողնէս, պիտի ելլեմ ինչպէս հոգիս կ'ելլէ՝ անձկալրեաց ու դողդոջագին։ Ու հաճելիօրէն ցուրտ ու պայծառ գիշերը պիտի խաղաղեցնէ զիս։ Երբեմն պայծառ պիտի ըլլամ նաեւ եւ։

Ո՜, գիշեր, եղիր պայծառ, դողա՛ վրաս լազուարթ ու աստեղաթաթախ։ Ո՜, գիշեր, եղիր զարնանային ու անափ։

digitised by A.R.A.R.@

Միշտ նո՛յն աստղերը պիտի շողան, պիտի նշուլեն, միշտ նո՛յն բարեբեր, տաք անձրեւները պիտի թրջեն երկիրը։ Ու նոյն գիշերը անվախճան, անկորնչելի պիտի թուի։ Նո՛յն ծարաւները պիտի տոչորեն զիս, նո՛յն զղջումները պիտի թունաւորեն հնամենի մարդու անբնականօրէն խօլ արիւնս։

Ո՛, երկիր, եղի՛ր մայր ու եղի՛ր բարեհաճ զաւակներուդ հետ, բաշխէ՛ անոնց կենարար ու նորոգող քունը։ Տո՛ւր անոնց քաղցրութիւն, հաշտութիւն ու սէր։ Եղի՛ր տաք ու մայրական եւ ընդունէ զանոնք ծայրագոյն սիրով, վերջին հանգիստին համար։

●

Որոնեցի յաճախ, դառն յուսախաբութիւններէ յետոյ, խաղաղութիւնը, որ ներքին է— բայց բաժինս որոտն էր, տարերքին փոթորիկը։ Գիտեմ թէ նոյնիսկ վերջին պահուն պիտի տրտնջայ հոգիս, յուսակտուր տրտմութեամբ մը, վիրաւոր թռչունի մը պէս։

Բարձին վրայ պիտի հանգչեցնեմ խոշոր գլուխս ու ողջ տիեզերքը մեծ աղաղակներով պիտի շարունակէ գոռալ հոն։ Կեանքը պիտի շարունակէ բարձրանալ դէպի զիս, ինչպէս ցորենի արտերը կ'ելլեն գիշերը ու կ'ալեկոծին հովէն, սաստիկ վէտվէտումներով։

Ուրեմն հարկ է անկողին մտնել, զգալու համար բաբախուն ներկայութիւնդ, ո՛վ գիշեր։

Լոյսը մարելէ առաջ հաշտուիլ քեզի հետ ու մեղմօրէն ըսել ինքս ինձ, թէ կրնաս ետ ստանալ ի՛նչ որ տուած ես ժլատութեամբ կամ գիտուն շռայլութեամբ մը, կրնաս ետ պահանջել ինչ որ կը պատկանի քեզի— ինքնութիւնդ, երիտասարդութիւնդ, որ աներկիւղ է,— բայց լաւագոյնը չես կրնար խլել ինձմէ,— յիշատակդ։

Ողջո՛յն, այս մթին գիշերուան ափէն, այս մենութենէն։

Երգս պիտի ելլէր,
Դալարիքներէն՝ ինչպէս նուրբ շողիւններով
Առաւօտը կ'ելլէ,—
Երբ կեռասենիները, շափրակ առ շափրակ,
Կը թօթափեն իրենց ճերմակ կուսութիւնը։

Երգս պիտի ելլէր, սլացիկ եւ մերկ,
Թռչունի մը պէս զուարթ, խրէր լուրթ տարածութեանց խորը,
Խմէր օրուան ճեղուկ գինին,—
Պիտի հանգչէր յետոյ
Եղէգի մը նուրբ մարմնին մէջ,
Ցստակ ջրի պէս գլգլան ու մաքուր։

digitised by A.R.A.R.@

Երգս պիտի ըլլար
Առաւօտը, պիտի ըլլար խորին, աներկմիտ հրճուանք՝
Նետուած գարնան ալեկոծ արտերուն մէջ,—
Պտուղի մը պէս հատեղ պիտի ըլլար
Շրթներուս վրայ։

Խուլ շառաչումներով եղաւ, դոփեց կուրծքիս տախտակը,—
Հեծկլտուքի մը պէս
Խեղդուեցաւ կոկորդիս մէջ,—
Անաւարտ երգս։

Ստուգօրէն գարշելի զգացում մը կայ հոգւոյս խորը, ըզգացում մը, որ կարելի չէ արմատախիլ ընել,— գորովը, որ կը տածեմ ինքզինքիս հանդէպ։ Այսկա ծերութեան յայտարար նշաններէն մէկն է։ Մեր մէկուն ձայնը կը քերէ ականջս,— նայէ՛ պորտիդ ծիլին, կ՚ըսէ շնութեամբ։

—Եթէ կարեւոր դումար մը ունենայի դրպանս, վերի տողերը պիտի գրէի՞ միթէ։ Հաւանաբար քանի մը օրէն շոգենաւ նստէի ու մեկնէի։

Քանի մը օրէն շոգենաւ կը նստէի ու կը մեկնէի։ Մովը կ՚օրօրէր զիս ու իր ալիքներուն խորը կ՚ընկղմէր կեանքէն ստացած յոգնութիւնս։ Աղքատութեանս համար այլեւս չէի ամչնար, ոչ ալ մաշած հագուստներուս։

Մովը կ՚օրօրէր զիս, կը խարէր զիս։

●

Երէկ գիշեր երազիս մէջ տեսայ քեզ։

Հօրս պատկանող ծլարձակ ու բուրուէտ մարգագետնի մը մէջ էի։ Աշուն էր։ Խոլ դեռակ մը կը վազէր՝ երկուքի ճեղքելով արտը, ջրելով արծաթածուփ կաղամախիներ, բարձրահասակ ու վեհափառ։ Հովը կը պագնէր անոնց կատարները, կ՚ինկնէր ցած ու սուլելէն կը կորսուէր դալարիքին խորը։ Պայծառ ու բուրեան էր այդ հովը, կարծես թէթեւօրէն կապոյտ։

Նստած էի ջրին եզերքը բարձրացողուն հիրիկներու միջեւ, ափիս մէջ վիրաւոր արտոյտ մը։ Մեղմօրէն կը գդուէի անոր ջերմ ու թաւշային փորիկը ու կ՚ըսէի,— քիչ մը գեղգեղէ՛ ինձ համար, արտաճմլիկ երգ մը երգէ՛, պզտիկ թռչնակ։ Վիրաւոր արտոյտը սակայն չէր երգեր, կը զգայի ափիս մէջ անոր սիրտը, որ կը բաբախէր կեանքին ու մահուան միջեւ։

Յանկարծ զայն նետեցի ջրին խորը ու լսեցի սուր, արտամոր-մոք ճիչ մը միւս ափէն։ Դուն էիր, որ աղաղակեցիր ցաւդ։ Ձերմակ, դողահար շրջազգեստ մը կար վրադ ու վարսերուդ մէջ խո-

digitised by A.R.A.R.@

տի թելեր կարմիր ու կապույտ ծաղիկներ կային, մէկ ափէն միւսը կանչեցի քաղցր անունդ ու ըսի,— ձեռքդ ինձ երկարէ, ճերմա՛կ սիրականս։ Բայց դուն ո՛չ կրնայիր, ոչ ալ կ՚ուզէիր զայն տալ ինձ, հեզ տրտունջով մը պատասխանեցիր ինձ,— խեղճ թռչնակը մեռաւ ու ջուրը ցուրտ է։ Կը սիրէր արեւին գինին ու շառագոյն առաւօտները։

Արթնցայ ու դլանիկ մը վառեցի, յիշելով ձայնդ։ Այդուն դէմ վերստին երազիս մէջ տեսայ քեզ։ Մինչնաղարեան եկեղեցիի մը խորանին առջեւ կեցած էիր, միշտ ճերմակ հագած, ինքս ինձ ըսի,— ո՛չ, իմ սիրեկանս չէ, վստահաբար կը սխալիմ, քանի որ ողորմութիւնը սուտակի կայլակներու պէս աչքերուն խորը կը ցոլայ։ Քիչ յետոյ սակայն երկարօրէն նայեցար ինձ ու ես ճանչցայ աչքերուդ քաղցր լոյսը։

●

...Այդպէս կեցած էիր, կոթնած սիւնի մը՝ երբ հպեցայ քեզի։ Նախ մեղմօրէն, թոյլ տալով, որ ցանկութիւնս խռովէ մարմինդ։ Յետոյ զօրութեամբ զգացիր զիս ու սրունքներդ բացիր։ Խուլ ու տանջալի թափանցում մըն էր, վասնզի Մեղքի Ծաչակը կը խածնէր բերանս։ Սրբապղծութեամբ սիրեցի քեզ ու երբ առաւօտը վերստին ցոլաց, խորին ամօթ մը կը ցնցէր մարմինս։

●

Այս առաւօտ ծառի մը վրայ տեսայ գարնան առաջին կոծիծը։

Եղանակը անկասկած պիտի ըլլայ կանխահաս ու չէն։ Զբաւարթ արեւ մը ծառերուն շուրջ կը դեգերի։

Քեզի կը գրեմ խօսարանէն, մերթ ընդ մերթ դիտելով փողոցին վրայ բացուող պարտիզակը։ Ածուներու մարմանդին վրայ լոյսը մեղմ է ու ճերմակ, նաչիհի պէս։ Որքա՛ն հրաշալի ու քաղցր կրնայ ըլլալ կեանքը՝ անոնց համար, որ դեռ հմայաթափ չեն։

Վայրկեաններ կան, երբ ողջ էութիւնս կը մերժէ ընդունիլ ծերութեան հեռանկարը։ Այլ մահուան գաղափարը մառախուղի պէս կ՚իջնէ վրաս։ Հրաժարումը որեւէ հաճոյքէ կտոր մը մահ է միշտ ու ինչ որ չեմ կրնար ձգել հոս՝ յաւիտենական երիտասարդութիւնն է դողդոջուն ու գարնանային երկրին, իրերուն ու էակներուն։

digitised by A.R.A.R.@

●

Մանուկ՝ կ'ընկղմէի ցորենի ալեծփիկ արտերուն մէջ, ալեկոծ՝ ինչպէս խորունկ ծովերը ու կը տապլտկէի գետինը։ Առաւօտեան ջինջ հովը կը լուար զիս, դէմքս կը թրջէր այգուն ցօղով։

Հայրս, որ ծեր հողատէրերու երկիւղած յարգանքը կը տածէր դէպի ցորենը, որ կռապաշտութեամբ կը մեծարէր զայն՝ քանիցս հարուածած է զիս, բայց մանկութիւնս ապերասան էր ու խելական։ Մարմինս սաստկութեամբ կը զգար արարչութեան խորհուրդը, ի՛նչ մոլեկան յուզումով ու խանդավառութեամբ կը սիրէի այդ անդերը։ Հարսնուկները, որ կը բոցավառէին, ծծմորները՝ որոնց կապոյտ ու նուրբ թերթերը կը գողգոջէին հովին է՛ն մտերիմ հպումէն։

Մայրս գիտէր, թէ խոլ գորովով մը կը սիրէի այդ ջինջ ծաղիկները։ Իրիկուն մը դպրոցականի անշուք սեղանիս վրայ ծծմորներու մեծ փունջ մը գտայ։ Այլ ինչպէս միշտ՝ անկարող եղայ երախտագիտութիւնս ու սէրս յայտնել մօրս։ Այժմ տարիներ յետոյ չեմ կրնար մոռնալ այդ օրը ինձ եղած անգին նուէրը։ Ցաճախ կը յիշեմ այդ ծծմորները ու ամէն անգամ խորին յուզում մը կը համակէ ողջ անձս։

Ահա՛ կը տեսնեմ զանոնք, մանկութեանս սիրելի ծաղիկները այդ սեղանին վրայ ու մօրս անուշ, գեղեցիկ դէմքը։ Ու մտածել, թէ երբեք ինքնաբերաբար գորովս չեմ յայտնած իրեն։ Քիչ են օրերը, որ կը ծագին ու կը հակին իրենց վախճանին, առանց զիս տրտում ձգելու իր յիշատակով։ Կանխահասօրէն կորուսեալ իր անափ մայրութիւնը ապաւէն է ու ապաստան։ Մանկութեանս հեռաւոր ու խորունկ պարտէզին մէջ, լուսնկային ոսկեթել շողերուն տակ՝ իր ստուերը կը թափառի հմայելով զիս, յուզելով ողջ էութիւնս։

Երբ կոպերս ընդմիշտ փակեմ օրուան լոյսին դիմաց ու ձեռքերս յամրօրէն պատրաստուին մահուան, վերջին մահիճին վրայ ու մարմինս սաստիկ ուժգնութեամբ մը պիտի յիշէ իր անափ մայրութիւնը։ Ու գուցէ ոչի՛նչ աւելի դժուար պիտի ըլլայ ձգել հոս, քան իր յիշատակը։

●

Կը կարծէի հաշուեյարդարի ենթարկած ըլլալ այս խռովեալ երիտասարդութիւնը, բայց հետզհետէ կ'ըմբռնեմ, թէ խաղաղութիւնը լոկ կեանքէն կրնայ գալ։

Երկու տարիէ ի վեր մեկուսացեալ կեանք մը կը վարէի, մըռայլ ու հմայթափ— բայց կեանքը թաւալելէն կ'ելլէր դէպի զիս, ինչպէս զօրեղ ու բուռն ծովը կ'ելլէ մակընթացութեան ժամերուն։

digitised by A.R.A.R.@

Ու դո՛ւն՝ արահետին եզերքն էիր վճռական ժամուն։ Դիպուածը, որ մեզ միացուց, կրնար նաեւ մեզ բաժնել։

Ես ու դուն հրաշալի գիւտ մը ունինք ընելիք.— մարդկային էակի մը ներքին կեանքին ծանօթութիւնը, գիւտը անոր ներքին գարնան։ Կենդանի մարդը աւելի բարախուն է ու անմիջական քան է՛ն զմայլելի վէպին հերոսը։ Արուեստը, որուն հաւատարիմ ես, այնքան սրտառուչ սիրով մը, այսուհանդերձ կ՛եղծէ, կը չարափոխէ կամ կը բարեփոխէ, յամենայնդէպս կը ձեւափոխէ կենդանի ու ողբերգական, հասարակ կամ երազային իրականութիւնը։

Ու որովհետեւ յաճախ կը վախնանք կեանքէն, կ՛երկնչինք անոր տալիք վէրքերէն, մեր տպահովութիւնն ու հանգիստը մենութեան ու բարոյական մեկուսացումի մէջ կ՛որոնենք, կեանքը սակայն մշանջենի վերսկսում մըն է, մնայուն վերանորոգում մը, բոլոր փորձառութիւնները վերսկսելի են։ Կեանքի անկեալ ուժերուն հարկ է միշտ հակադրել, երիտասարդ խանդավառութիւնը, պայքարի տենդն ու կարենալ տառապելու հպարտութիւնը։

Երբեք չեմ սիրած դիւրին կիսամիջոցները, հեշտիւ լուծելի խնդիրները, հեղգ խաղաղութիւնն ու մաքի շուայտ ծուլութիւնը։ Կարեւորն ու հիմնականը կեանքի մէջ գուցէ յաղթանակը չէ, այլ՝ յաղթելու խորունկ զգացումը,— յաղթելու անշունչ իրերուն, բիրտ նիւթին ու կեանքի դաժան ուժերուն։ Յաղթանակը գրեթէ միշտ անբարոյացուցիչ է, իր լրումէն յետոյ։ Հանգիստն անգամ, ծանր ու խուլ քունը հեշտութենէն վերջ՝ խորապէս գռեհիկ տարր մը կը պարունակէ։

Գուցէ ծերութիւնը հաշտեցնէ զիս կեանքին հետ, ինչպէս որ ան է ու գուցէ ես եւս ի վերջոյ սիրեմ մանր ու չնչին հաճոյքները։ Մինչ այդ ողջ էութիւնս կը մերժէ այս գորշ կենցաղը, առանց կռուի ու առանց յաղթանակի։

Այս օրերը առանց բոցավառութեան։

●

Օր մը, այդ անել ու հեռաւոր տարիներուն, կարկաչահոս աղբիւրի մը եզերքը կեցած էի, երբ երիտասարդ կին մը գիս կանչեց։ Կ՛ուզէր, որ աշխատէի իրենց տունը։ Ընկերներս խենչօրէն կը խնդային, չէի գիտեր ինչու։ Այսուհանդերձ, ընդունեցի ու ողջ օրը մնացի այդ անիծեալ փողոցներուն մէջ։ Մթնոլորտը ծանր էր, տաժանելի։ Ցեամիջօրէին փողոցները սկսան լենալ ու հաճոյքի երգերը ողողեցին սալայատակները։ Բաց դռներէն կ՛երեւային երիտասարդ ու կիսամերկ կիներ՝ կերուխումի սեղաններու շուրջ։ Անհանգիստ, խռովեալ, նուաստութենէ դողդոջ՝ կ՛ուզէի հեռանալ ու չէի կրնար։ Ցայրատ կին մը խնդաց վրաս, իր հոտաւէտ ձեռքով

digitised by A.R.A.R.@

հպեցաւ դէմքիս ու զիս իր վայրի գառնուկը անուանեց։ Կ'ամչնայի ու կը դողայի։ Արիւնս կը թնդար մթին հրճուանքով մը։

●

Գէշ լրացած, գէշ յեղաշրջուած մանկութիւն մը կայ մօտս, գէշ կորսուած։ Մարդ մըն եմ, որ վաղիւ զրկուած է բոլոր գրոմներէն եւ որ հոգւոյն խորը կը պահէ պաշտամունքը անկորնչելի ու եզակի էակի մը,— մօր։ Ցաճախ գիշերուան կիսուն կ'արթննամ, գլանիկ մը կը վառեմ, կը հագուիմ ու կ'ելլեմ փողոց, գաղտնօրէն դիտելու համար գաւառական քաղաքը։ Վերստին խտակ աչքերով մանուկը կ'ըլլամ, իր յաւէտ թեւաթափ խոյանքներով։

Այս մանկան քոմն ի վեր սակայն՝ ցաւագին փորձառութեամբ մարդը կայ, որ հարկ եղածէն լաւ կը ճանչնայ կեանքը, զայն կարենալ արհամարհելու համար։ Ստուգիւ մէկն եմ, որ չ'երկնչիր մահէն։ Անոնցմէ չեմ, որ կը նախընտրեն նոյնիսկ նուաստ կեանքը մահուան ազատութենէն։ Անկասկած յաղթանակ մըն է կեանքը, բայց ո՞ր յաղթանակը կրնայ հանդչեցնել կեանքի կրակը։

Մեղմօրէն, քաղցրօրէն կը տրտնջաս, կարծելով, թէ ազատութիւնս կը նախընտրեմ քեզմէ։ Գիտեմ թէ կարեւորը ազատութիւնը չէ, այլ՝ ազատութիւնը մարդոց մէջ, ազատութիւնը այս կամ այն առընչութեամբ։ Այլապէս լոկ վերացական գաղափար մըն է ան, առանց ներգոյակ կեանքի։ Ընդմիշտ իրերէն եւ մարդոցմէ կախուած ըլլալնուս համար է, որ ան թանկագին է ու անփոխարինելի։ Հետեւաբար կարելի չէ արհամարհել մեր հանապազօրեայ մասնակցութիւնը մարդոց կեանքին, անոնցմէ եկած պարտականութիւններն ու վշտերը, բարեկամութիւնն ու սէրը ազատօրէն ապրելու պատրուակով։ Մնաց որ, լոկ հեռանկար մըն է ազատութիւնը։ Լոկ մահը կրնայ ազատել մեզ կեանքէն։

Ասիկա չի նշանակեր անշուշտ, թէ մարդկութիւնը պարտաւոր է կամ կրնայ հրաժարիլ ազատութեան իր խորին ծարաւէն։ Այս ծարաւն ու իրականութիւնը մնայուն ընդդիմութեան մէջ են ու իրենց ներհակութենէն է, որ կը ծնի ազատատենչ մարդուն ողբերգութիւնը։

Երբ կը գրէի քեզի, թէ մայրս ողջ է հոգւոյս խորը, որովհետեւ կը զգայի, թէ բոլորովին ազատ չեմ անցեալէն։ Անցեալը հետս է միշտ, վրաս է։ Անոնք՝ որ շատ երիտասարդ են, չեն զգար ասիկա։ Վասնզի ազատութեան նուաճման առաջին քայլը խզումն է, ու այդ խզման գիտակցութիւնը։ Վասնզի ազատութիւնը դժուարին նուաճում մըն է։ Ու ծերութեան հետ մարդ կը սկսի հաշտուիլ բոլոր հանգոյցներուն հետ, կապերուն՝ որ մեզ կը հանգուցեն անցեալին ու անոնց, որ մեզ կը մօտեցնեն երիտասարդութեան։

digitised by A.R.A.R.@

Ինչ որ քաղցը է այժմ՝ բարեկամութիւնն է, ազատօրէն ընդունուած, շահուած դժուարութեամբ։

●

Ինչպէ՞ս կրնամ յաղեցնել սիրոյ այս ահարկու ծարաւը, որ աստիճանաբար կը սաստկանայ, մինչ մարմինս ցոյց կու տայ ծերութեան ու փլուզումի ակներեւ նշաններ։ Լոկ տաժանելի է դեղեցկութեան այս խորունկ պապակը մարմնի մը մէջ, որ առինքնող ոչինչ ունի։

Ամէն օր ու ամէն ժամ կնոջ քաղցը ու հեշտագրգիռ ըստուերներ կը սահին երեւակայութեանս պաստառին վրայէն, ցաւագին յուզումի մը մատնելով մարմինս։

Հեշտութիւնը կը մտրակէ արիւնս ու կը խանձէ բերանս։

Պահեր կան, երբ հիւանդ եմ սիրով։

●

Օ՜, մեր պարտէզը առտուան լոյսին մէջ, ածուները, ուր շամանդաղը ծաղիկ կը հիւսէր։ Թէեւ աւերակեալ՝ ան յիշողութեանս մէջ կը բացուի իր մայիսեան զուարթ շնորհովը։ Աչքերս փակ կը դեղերիմ ծաղկեալ ծառերուն, ածուներուն, հորին շուրջ, քիմքս կը յիշէ սարփինայի մատղաշ պատուղիճներուն թթու համը։ Կը լսեմ յստակօրէն քրոջս վճիտ ու գլգլան ձայնը։ Ցեռոյ հայրս ահաւասիկ ու՝ յաճախանքը իր բարակ, հանդիսաւոր մարդու ստուերին։ Վերջին պահուն, ինչպէս ըսի, գլուխս մահուան բարձին վրայ, հոգիս պիտի յիշէ ձեզ բոլորդ, ո՛վ շատ սիրելիներ։ Ո՛վ մօրս անուշ ու լուսոտուդ դէմքը, մերձ ի մահ, կարօտով պիտի յիշեմ քեզ։ Աչքերուդ լոյսը պիտի օծէ դալուկ երեսս։ Ու գիշերուան անկումի ժամուն, ողջ անձս՝ դողդոջուն ու սիրաբաղձիկ, պիտի հայցէ ձեր անդրերկրային ներկայութիւնը։

●

Օ՜, չարաշուք առաւօտները, երբ հոգիս տրտնջալով կ'ելլէ գիշերուան խորունկէն ու լոկ տաժանքով, ակամայ կ'ընդունի հանապազօրեայ ու արձակունակ կեանքը։ Ամէն ինչ թաթաւուն կը թուի տրտմութեամբ։ Ու ո՛չ մէկ աղջիկ արժանի կը թուի սիրոյ։ Վասընզի այն ամուրիներէն եմ, որ կիները կը դիտեն իրենց մօրը աչքերով, որոնց սիրոյ բառերը յիշատակի մը կ'ուղղուին լոկ։

Օ՜, այդ անհաւատ, հեթանոս մանկութիւնը, որ մարմնիս խորը կը կաղկանձէ, որ հակառակ իր անոպայ բրտութեանը միշտ քաղցը բառեր դտած է դովելու համար մեր մայր երկիրը,— իրեն

digitised by A.R.A.R.@

ընծայուած այս անգտանելի, աներկրորդ հարստութեանը համար։

Թող շրթներս գովեն քեզ, յաւիտենաս յաւիտենից, ո՛վ մեր երկիրը մայր,— ու ինձ քաղցր, գորովալի ու ջինջ մայր մը պարգեւուած ըլլալուդ համար, թող շրթներս գովեն անոր անուշ աչքերուն լոյսը։ Օրհնեալ ըլլա՛ս, անոր ձեռքերուն գգուանքներուն, բազուկներուն ջերմութեան, կուրծքերուն շռայլութեան ու յուզիչ ակնարկին համար։ Օրհնեալ ըլլա՛ս, ո՛վ մեր երկիրը մայր, անոր անթերի ու անսահման մայրութեան, հաւատարմութեան ու ջինջ մաքրութեանը համար։

Օրհնեալ եղի՛ր, ո՛վ մեր երկիրը մայր։

●

Օր մը գուցէ պիտի հանդչի այս կրակը։ Գուցէ ես եւս հանդարտ մարդ մը պիտի ըլլամ, որ կը դոհանայ խաղաղ ու պարզ հաճոյքներով։ Ափերս, որ կը վառին սիրով՝ գուցէ օր մը պիտի սիրեն տնական իրերն ու խաղաղութիւնը։

Յայնժամ պիտի նստիմ արեւին մէջ ու պիտի ափսոսամ կորուսեալ տենդերը, պիտի աւաղեմ ի՛նչ որ անհետացած պիտի ըլլայ անվերադարձ, պիտի նստիմ արեւին մէջ ու գլանիկի մը մնացորդը պիտի ծամեմ, հաշուելով մնացեալ օրերը, որ դիս պիտի բաժնեն մահէն։

Կարեւորը խաղաղութեամբ կարենալ մեկնելն է, սաստկութեամբ այլ հաշտութեամբ ապրելէ յետոյ։ Ճակատագրէն երեք խաղաղ ու բարգաւաճ տարիներ կ՚ուզէի խլել, յետոյ զուսպ յուզումով մը կարենալ հեռանալու համար այս երկրէն, զոր կորստաբեր սիրով մը սիրած եմ միշտ։

Կ՚ուզէի հաշտութեամբ ապրիլ
Մեռելներուն հետ, որ լոյսն են անցելոյն,—
Բայց հոգիս կը վրնջէ
Գարնան դարպասներուն առջեւ,
Հեգնելով մահը հոգիս կը սուրայ
Մանիշակ մշուշին մէջէն։

Կ՚ուզէի հաշտութեամբ ապրիլ
Բոլո՛ր ողջերուն հետ, եղբայրներուս,—
Բայց մարմինս հետզհետէ
Կը փլի ծերութեամբ։
Արեւանս առաջին բոցավառումը
Լոկ յիշատակ մըն է, նշոյլ մը հեռաւոր —
Գորովը այս անձին հանդէպ
Հիւանդութեան պէս կը կրեմ վրաս։

digitised by A.R.A.R.@

Կեանքէն չէ որ խոնջ եմ,—
Ոչ ալ առաւօտներէն, որ հրճուանքով կ'ելլեն —
Աղբիւրներէն, որ լուսակարկաչ
Կ'ակօսեն երկիրը,
Ոչ ալ աղջիկներէն, որ ամէն օր կը ծագին,
Երգերէն, որ պիտի ցայտին,
Գիշերներէն անդորրութեան,
Գրքերէն, որ վերստին հանգիստս են, քունս,—
Կեանքէն չէ որ խոնջ եմ,—

Այլ այս արիւնէն խառնակ,
Որ գոռալէն կ'ելլէ
Պագնելու համար երեսս
Կամ յուսահատութեամբ կը կաղկանձէ
Վշտերու արտորայքին մէջ.—
Արիւնէս, որ պղտոր է յաճախ:

Օ՜, վիշտ, ծնեբեկի պէս
Կը մսիս, այլ արթուն ես գարունէն առաջ,
Սպասելով օրերուն լուսացայտ,
Լոյսի ջերմ գուրգուրանքին ու,— օ՜, վիշտ,
Պատռէ կեղեւդ սեւ, ելի՛ր,
Վերածուէ՛ ուրախութեան, խաղաղութեան,
Պայթէ՛ հասուն սերմի մը պէս ի ծիլ,
Վի՛շտ իմ...

●

Կէսգիշեր էր գուցէ, թերեւս աւելի ուշ։ Տեղատարափը կ'որոտար ապակիներուն վրայ։ Գաւառական քաղաքի խորունկ գիշեր մըն էր։ Շուն մը անգամ կարելի չէր փողոցը ձգել։ Ներսը գոլը հաճելի էր, ժամը խաղաղ։ Կէս-քուն կէս-արթուն էի, երբ նուրբ գգուանքներով արթնցուց զիս։ Կը զգայի կուրծքերուն հեւքը բաղկիս վրայ։

—Հեշտութենէն աւելի քաղցր է խաղաղութեան զգացումը, որ կին մը կրնայ վայելել սիրելի արուի մը մարմնին քով, սիրոյ խոնջէնքէն յետոյ։ Ապահովութիւնը սիրոյ մէջ...

—Կրնայ ըլլալ,— ըսի մեղմօրէն,— անձնապէս ես միշտ նախընտրած եմ մենութիւնը, սիրոյ արարքէն յետոյ։

Տեղատարափին գոռ աղմուկը ապակիներուն վրայ։

—Քունիս մէջ զգա՛լ, որ հոս ես, քովս։ Զգա՛լ, թէ արթուն է մարմինդ, որ ձեռքերդ բաբախուն են կեանքով ու աւելի մեծ հաճոյք մը կարելի չէ սպասել կեանքէն...

digitised by A.R.A.R.@

–Երիտասարդութեանդ անհամապատասխան զգայնութիւններ,– պատասխանեցի շոյելով ձեռքը,– վերադարձի ճամբու վրայ եղող կնոջ մը պէս կ'որոնես անդորրութիւնը, հեշտութենէն առաջ...

–Ո՛չ,– յարեց խուլ սաստկութեամբ մը,– ծերութեան հանգիստը չէ, որ կը ցանկամ, այլ՝ դաշն խաղաղութիւնը մտերմութեան մէջ, գիշերուան մէջ...

Աւելի ուշ, տարիներ յետոյ միայն զգացի, թէ ինչ ըսել կ'ուզէր։ Հեշտութեան բոցավառ ափերէն անդին, տենդահար քարեկամութեան հովտին մէջ, խաղաղութեան անփոխարինելի ժամեր կան արդարեւ,– այժմ երբ առաջին երիտասարդութիւնս հաշուեյարդարի ենթարկուելու վրայ է։

ԳՐԳԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱՆՃՔԻՆ ՎՐԱՅ

Անփառունակ ու նսեմ մահով մը իր թափառաշրջիկի հոգին ի տէր աւանդեց Պալքաններու Փալիքարին, ու Փանայիթ Սթրաթի, յիսունը անց զոհ երթալով աղքատներու եւ բանաստեղծներու հիւանդութեան,– թոքային հիւծախտին։

Սթրաթի ո՛չ միայն ջղուտ, տենդահար ու փաթեթիք վիպող մըն էր, այլեւ՝ անբուժելիօրէն դատարկապորտ արկածախնդիր մը։

Արուեստագէտ ու անդառնալիօրէն դժգոհ մարդոց օրէնքներէն, որ կը խեղդեն արարչական անհատը, կրելով իր խարխուլ անձին վրայ՝ գեղեցկութեան անչէջ ծարաւին հետ, տիեզերական սիրոյ, արու եղբայրութեան ու ազատութեան հրկիզող կրակը, Փանայիթ Սթրաթի ամէն բանէ առաջ քնարական հոգւով անիշխանականը եղաւ, որ դժուարութեամբ կ'ընդունի օրէնքին երախակալը։

Կիսով յոյն ու կիսով ռումէն՝ իր երբեմն եղկելի անձին վրայ կը կրէր այս երկու ժողովուրդներուն բոլոր արատները։ Վայրահաչութեամբ կրքոտ՝ իր ժամանակաւոր քաղաքական համոզումներուն մէջ, սրբապիղծ ու առանց մեծութեան իր ուրացումին մէջ, խորապէս նախնականօրէն մարդկային իր բարախուն ղգայնութեամբ,– այսինքն՝ արժանի բարձունքներու լոյսին, յետոյ յեղակարծօրէն խրելու համար գուխներու տիղմին մէջ, մեծ ճամբաներու դատարկապորտ, քաղաքներու մռայլ ընդերքներուն մէջ մոլորած ու կասկածելի անցորդ, մերթ յեղափոխական ու մերթ յեղափոխութեան ոանուանարկիչ,– Սթրաթի քանի մը տարիներէ ի վեր արդէն բարոյապէս գարշահոտ մեռել մըն էր ու իր թաղման հոգը ստուգիւ կը պատկանէր ռումէն քաղաքական ոստիկանութեան,– տխրահռչակ Սիկուրանճային, վատ ու լպիրշ եւ ռումէն քաղքենիութեան, որ վերջերս որդեգրած էր զինքը։

digitised by A.R.A.R.@

Իր հոգւոյն խորը մեծ բեկոր մը ոսկի պահող այս մարդը,— պալքաններու կորքին, ինչպէս մեծ Ռոմէն Ռոլանը մկրտած էր զինքը, Սթրաթի՝ իր ընթերցողներուն, Փանայիթաքի՝ իր ընկերներուն համար։

●

Արդարեւ մեծ ու ազնուական Ռոմէն Ռոլանն էր, որ յաւիտենական Միջերկրականի ափերուն վրայ, կործանած մարմին մը պատցնող այս շրջուն լուսանկարիչէն յանկարծ մեծ գրագէտ մը շինեց։ Ի՛նչ որ երգեց Սթրաթի, իր զմայլելի ու ջերմին գրքերուն մէջ՝ աղքատներու բարեկամութեան խորունկ զգացումն էր, գեղջուկներու խուլ ու լռին տառապանքը, արտերուն ոսկեայ թաւալումները, ազատութիւնն ու սէրը ազատութեան մէջ, աշխարհի ճամբաներուն վրայ։

Մեծ քաղաքներու բանուորութիւնն ու յեղափոխական երիտասարդութիւնը սկսած էին շատ սիրել բարձրահասակ ու ներքին կրակէ վառող այս բարակ մարդը, որ գրեթէ վայրագ սիրով մը շարք մը բոցավառ մատեաններ նետեց հրապարակ ու չվերադարձաւ իր կեանքին ու արեան դնով իսկ շահած համբաւը գրկուածներու ի սպաս դնելու։ Ու օր մըն ալ գնաց Խորհ. Միութիւն՝ ուրքը թօթուելով քաղքենի Արեւմուտքի փոշիէն, արհամարհելով անոնք, որ չէին բաժներ իր նորընծայ հաւատացեալի մոլեկան խանդավառութիւնը։

Վերադարձաւ կքած, կոնակը դարձնելով յեղափոխութեան, չըկրնալով ընդունիլ նուազագոյն կարգապահութիւն մը ու Փարիզի մէջ, յոյն փութանաներու պէս իր հոգին ծախեց վատերուն ու զօրաւորներուն,— հայհոյելով իր երիտասարդութեան հաւատքին դէմ, գռեհկութեամբ պոռալով հիւանդ փուշտի իր ատելութիւնը Դէպի միւս բոցը խորագիրը կրող հատորներու մէջ, զորս գրի առաւ, կ՚ըսեն, Պորիս Սուվարինի հետ։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ Սիկուրանձան ներած էր իրեն արդէն ու պատժական ու արքայական հոպիտ Քարոլի կառավարութիւնը զայն առած իր թեւարկութեան տակ։

Պարականի Ուղտափուշերու, Կոտինի, Նարանձուլայի հեղինակը մերձ ի մահ վերադարձաւ տէրերու ախոռին, դրամատիրութեան գարշելի մսուրին,— հայցելով նոյնիսկ կաթողիկէ ու երկիւղած Մոբիաքներու դուռն ու դրամը՝ տխուր յոդուածի մը մէջ, զոր գրականութեան պատմութիւնը պիտի չկրնայ դիւրութեամբ պատռել։ Քաղքենի թերթերը հրատարակեցին իր թաղման արարողութիւնը ներկայացնող նկարներ։ Ո՛չ մէկ Կոտին, ո՛չ մէկ Անկէլ, ո՛չ մէկ Նարանձուլա իր մեռելին ընկերացող այդ ամբոխին մէջ։ Այլ ոսկե-

digitised by A.R.A.R.@

ճամուկ պոռնիկներ, ներքինի գրագէտներ ու ի՛նչ որ Ֆարոյի Պուքրէշը ունի պաշտօնական ու մանկլաւիկ։

Հէ՛ք, թշուա՛ռ Սթրաթի...

Ո՛չ Պրայիլքայի բանուորները, որոնց արհեստակցականին քարտուղար եղած էր երբեմն, ո՛չ Վալաքիոյ գեղջուկները, որոնց արցունքն ու ուրախութիւնը երգած էր, ոչ ալ ցորենաբոյր ազդրերով տաք աղջիկները, որ լուսնին տակ նստած մամալիգա կ'ուտեն հունձքի ամիսներուն, ո՛չ իսկ օրէնքէ դուրս՝ այլ համակրելի դատարկապորտները, ո՛չ իսկ յեղափոխական տղայ մը՝ վերջին գուլպով մը համբուրեցին իր հոգակոյտը։

Երկար տարիներու թշուառութենէ յետոյ՝ յեղակարծ փառքէ խելակորոյս այս զարտուղի մարդը մեռաւ առանց իրական փառքի, առանց իրական եղբայրութեան։ Աշու բարեկամութեան այս վաչկատուն քնարահարը մեռաւ առանց իրական բարեկամութեան, որ կը տաքցնէ մեր մթին մարմինները,— մինչեւ վերջին վայրկեանը հայհոյեցը չրթունքին, անարգելով իր երէկի զինակիցները,— ճիշդ յոյն փիլիսոփայի պէս արդարեւ, որ զգալով իր անվերադարձ անկումը՝ բերնին կու տայ, ջանալով պատրել իր հոգւոյն դառնութիւնը, օրօրել իր անբարոյութեան յարուցած խղճի խայթը։

Որպէս բանաստեղծ ու բնականօրէն ճարտար վիպող, որպէս ջղային ու տենդահար գրիչ, որպէս խոնարհներու եւ կապը կըտրածներու, բարեկամութեան ու մարդկային տառապանքի երգիչ՝ Սթրաթի պիտի ապրի սակայն երկրորդ կեանքով մը։ Իր երկրային, հոգակիպիկ ու տկար անձէն վեր՝ մեր հետը պիտի մնայ միշտ իր առաջին գրքերուն ջերմին ներկայութեամբը։ Վառնգի ո՛չ մէկ Սիկուրանճա զայն կրնայ եղծել այլեւս։ Ու կասկածէ դուրս է, թէ քանի մը տարիներ յետոյ, մեր հոգիները պիտի պահեն իրմէ ի՛նչ որ բաբախուն էր, ազնիւ էր ու մարդկային։ Սուրդիւ Պալքաններու կորքին, Փալիքարի Փանայիթաքին ողջ է, չէ մեռած։

●

Աչնան հովը։ Առաջին դեղին, մահաշչուկ տերեւները։ երբեմն հաղը կը խախտէ կուրծքիս տախտակը։ Գաղտնի դողեր կը ցնցեն զիս, խորունկէն։ Աշունը ծեր ծառի մը պէս կը թօթուէ զիս։ Երկիւղով կը մտածեմ ձմրան այդ մռայլ, հին, անհամբոյր քաղաքին մէջ։

...Տաժանելի են մա՛նաւանդ զարթօնքները, ջարդուած ու անուժ անդամներով ցաւագին յամեցումները անկողնիս մէջ։ Զգալը թէ դանդաղօրէն մահը կը գրաւէ զիս, ամէն օր կ'ընդարձակէ իր իշխանութիւնը վրաս։

digitised by A.R.A.R.@

Այսուհանդերձ երբ կը խուզարկեմ հոգիս՝ չեմ հանդիպիր մահուան երկիւղին։

Սաստիկ, չարագուշակ հովեր,— մրրկախառն անձրեւ։

Մարմինս կը դողայ հիւանդ թռչունի մը պէս, կը դողդոջէ։

●

Քանի մը օրերէ ի վեր հազիւ վերսկսաւ նո՛յն սաստկութեամբ, նո՛յն տենդին ընկերացած։ Հինգ տարի մը կայ, որ կը հազամ, եթէ ոչ աւելի։ Այլ գարունը կը յաջորդէ ձմրան ու տաժանքով թէեւ՝ միշտ կանգուն եմ ամուրի ու անոք մարդու երկու յամառ սրունքներու վրայ։

●

Բոլորին քուն մտնելէն յետոյ, պատերը քերելով, երեք օրերէ ի վեր այդ խարտեաշ աղախինը, ստուերի մը պէս մեղմօրէն, կ'ելլէ խցիկս։ Ցերեկը հանդիպեցայ ընդարձակ չէնքին մէկ ամայի անկիւնը։ Պատին տակ կեցայ դիտելով իր առողջ դէմքը, ուր ժպիտը կը ծլէր։ Մօտեցայ ու ծիծերը շոյեցի։

—Գիշերը ժամը տասնմէկին,— ըսի,— երէկուան պէս։

Անձնատուութեամբ սեղմուեցաւ ինձ։ Բարակ հագուստին տակ մարմինը կը թպրտար։ Երկու ժամ առաջ՝ երբ գիշերային պտոյտէս վերադարձայ, անկողնիս մէջ գտայ զինք։ Դանդաղօրէն հանուեցուցի, առանց բառ մը արտասանելու, զարմանալով, թէ ինչպէ՞ս ողջ տարուան ընթացքին չեմ նկատած, որ հարուստ ու ճերմակ մարմին մը ունի։ Ու կրա՛կ՝ այդ մարմնին մէջ։ Զուարթ ու խոլ հաճոյքով մը ընդունեց զիս ու դժուարութեամբ մեկնեցաւ։

Այժմ վերստին տրտում եմ։ Հոգիս է, որ զրկուած է ու անօթի։

Այդ աղջիկը, որ տասնչորս ժամ աշխատելով իր հացը կը շահի, պարզութեամբ իր ամբողջ ունեցածը տուաւ ինձ։ Իսկ ես նոյն գէշ մարդն եմ միշտ, որ քիչ մը երջանիկ ըլլալ չի գիտեր, որ անկիւն մը նստած իր դառնութեան լեղի հացը կը կրծէ։

Ննջել կարելի չէ,— վասնզի ծայրայեղօրէն զգայուն ու արթուն է հոգիս գիշերուան այս ժամուն։

Գիշերներ կային Արեւելքի մէջ
Աստեղաթաթախ, քաղցրօրէն արբեցեալ,—
Պարտէզներու պատերը կը փլէին
Պտուղներու բեռան տակ, խուլ ջուր մը կը ճեղքէր
Տօթ իրիկունները։
Գինով պարտիզպան մը կը խմէր արեւելեան ծուլութեամբ

digitised by A.R.A.R.@

Լուսնկայինն ճերմակ գինին:
Օ՜, ազատեցէ՛ք զիս կ'ըսէի,
Այս տաժանելի բեռէն,
Ամրան կութքերէն, խաղողներու շռայլութենէն,
Ոսկեբոց, խարտիշաներ հասկերէն,
Որ կը կքէին վրաս,—
Պա՛ն, բանաստեղծ աստուած,
Հրաժարէ՛ ինձմէ,
Քանի որ անարժան եմ այլեւս
Այս քնաշրջիկ, այս հիւծախտաւոր տրտմութեան պատճառաւ
Ջինջ հրճուանքներուն:

Ցետոյ գիշերը կը պայծառանար,
Կը վերածուէր արծաթեայ
Հեռանկարի մը,
Կարաւաններ կ'անցնէին խորին դանդաղութեամբ,
Կ'երթային գուցէ Ապու էլ-Անրար, Տէր էլ-Զօր,—
Ո՜, գթացէ՛ք կ'ըսէի տղու մը,
Որ մօրը կորուսեալ յիշատակին հետ
Առանձին կը ննջէ,—
Մինչ ամառը կը պայթի
Հորերուն մէջ, գառնուկներու աչքերուն խորը, ձեռքերուն վրայ,
Այդ մենաւորիկ ու մոլեկան տղուն:

Գիշերներ կային Արեւելքի մէջ
Մալական ու խոշոր ողկոյզներ արքայական հողին վրայ
Կը հասուننային, ոսկի կը կապէին,—
Ներքին զով, քարէ պայծառ բակերու մէջ՝
Անուշահոտ կիներ կը պատրաստուէին
Հանդարտ ու տնական սիրոյ,—
Այս գիւղին մէջ որաներու ոսկի շուքին տակ
Նինջը անուշ էր:

Ու անուշ էր երգը վաչկատուն ջրերուն:
Հաւերուն փութկոտ աղմուկը,
Հոտին յարուցած կապոյտ փոշին
Ու տոչորուն երգը լակոտի մը,
Զոր կը գրկէր գիշերը:

Ո՜, արձակեցէք, կ'ըսէի,
Այս որոտընդոստ մարմինը իր ներքին մրրիկէն,—
Տենդը կը խածնէ զայն.
Զայն կը ձգէ վաստակաբեկ,

digitised by A.R.A.R.@

144-2001

Մահը կը բաբախէ անոր ձեռքերուն վրայ։
Գիշերնե՛ր Արեւելքի,
Վերադարձէ՛ք ինձ, ծեծեցէ՛ք արիւնս սիրով,—
Դէմքիս վրայ լեցուցէ՛ք ձեր թանկագին իւղերը,
Ցնցեցէ՛ք, թօթուեցէ՛ք զիս ձեր սիրերգներով արաբական,
Բախեցէ՛ք բոլոր դռներս, բացէ՛ք ճոգիս,
Ծաւալեցէ՛ք վրաս...

Ո՜, գիշերներ Արեւելքի...

●

Շնորհակալութիւն գիշերուան ու առաւօտեան համար, բուրումիդ ու գորովիդ համար ու խոստումիդ՝ շուտով վերադառնալու։ Ամիսը պիտի սահի շուտով։ Ճամբու մը պէս, որ հաճելի օթեւանի մը կը տանի։ Վանդի տենդահար ներկայութեանդ յիշատակը պիտի ընկերանայ ինձ։

Վերադարձայ լի հոգւով ու մարմինս թրթռուն։ Զարաղէտ լուր մը սակայն կը սպասէր ինձ դարանակալ, դրան առջեւ։ Երեկոյեան դէմ մօրը թեւերուն մէջ մեռած էր մեր տղաքներէն մէկը։

Ուրբաթ գիշեր դեռ մեզի հետ էր, զուարթ ու խօր։ Ի՜նչ սիրուն էր ու համակրելիօրէն չարաճճի։ Դէմքին վրայ պատանութիւնը կը ծիծաղէր։ Ու ահա մեկնեցաւ անվերադարձ, վերջին ճամբորդութեան համար։ Խե՜ղճ, աղուո՛ր տղայ։

Աչխատելու քաջութիւնը չունիմ ու կը զգամ մէկը, որ կուլայ մութին մէջ, զուցէ իր մայրը, զուցէ մանկութիւնս։

Անտանելիօրէն տրտում է պատանիներուն մահը։

...Ու առաւօտը ցուրտ է ու անհամբոյր։ Ջիւնած էր ողջ գիշերը։ Երկիրը կարծես պաղ քունով մը կը ննջէր։

Կը կարծէի, թէ զարթօնքի պահուս ափերուս մէջ պիտի գտնեմ փափուկ ձեռքերդ, պիտի լսեմ ծանր ու լուրջ ձայնդ, պիտի ընդունիմ ներկայութեանդ քաղցր շնորհը, ինչպէս երկիրը կ'ընդունի առաւօտը։ Ինչո՞ւ չպնդեցի քեզ քանի մը ժամ աւելի պահելու համար։

Քիչ մը երջանիկ եղա՞ր միթէ այս անգամ։ Գուցէ,— քանի որ վերջին պահուն ձեռքդ չէր ուզեր ձգել զիս։ Ու որքա՛ն անոգուտ արտմութեամբ պատմեցի վշտերս։ Նուրբ մարմնովդ սեղմուած ինձ՝ գորովով մտիկ կ'ընէիր զիս ու ձեռքս կը զգար սրտիդ զարկը։ Առաւօտեան դէմ, խորապէս յուզումնահար, համբուրեցի աչքերդ ու բառ չգտայ արտայայտելու համար հոգւոյս մեծ գորովը։ Ցեռոյ մտածեցի մեր բաժանման վրայ։ Ո՛չ մէկ սէր, ո՛չ

digitised by A.R.A.R.@

մէկ բարեկամութիւն կեանքին կը տոկայ, կ'ըսէր։ Կեանքը վատթար ու անագորոյն, օր մը պիտի բաժնէ մեզ ու մեր սէրը պիտի տարտղնի, պիտի լուծուի, պիտի չիջի աւարտած ճակատագրի մը, ապարդիւն լոյսի մը պէս։ Գուցէ պիտի յանիրաւի չմոռնալ հաւատարիմ ու շուայլ աղջկան հոգիդ, բայց յիշատակը քիչ մը մահ չէ՞ միթէ։

Կը յիշե՞ս երբ շոգեկառքէն իջար,— գիշերը մթին էր ու ցուրտ։ Ձեռնոցներդ հապճեպով հանեցիր ու մեղմօրէն ըսիր,— Վանի՛, ձեռքերս կը մսին, քիչ մը տաքցուր զանոնք։ Խոշոր ափերուս մէջ սեղմեցի այդ թուխ թաթիկները ու երջանիկ եղայ մատուցած չնչին ծառայութեանս համար։

●

Անմոռանալի ու խանդավառ գիշեր մըն էր։ Խորունկ սրահին մէջ բազմութիւնը յոգնախառն ալիքներով կ'եռեւեռէր։ Երիտասարդ մտաւորականներ ու դրագէտներ, ուսանողներ ու ուսանողուհիներ, արուեստագէտներ ու յեղափոխութեան պարզ գինուորներ ալեկոծ թաւալումներով կը լեցնէին կից ու յարակից սրահներն ու միջանցքները։ Մօտակայ փողոցներուն սալայատակները անդամ մը թնդացին գրեթէ ուրախ աղմուկով մը։ Ի՞նչ պատահած էր։ Հիթլերեան յաղթանակներու, արիւնուչտ շահատակութեանց էն չարաշուք օրերուն, Անտրէ Ժիտ բարձրարձակն պիտի յայտարարէր իր յարումը յեղափոխութեան գաղափարին։ Բազմութիւնը կը հրէր սրահին պատերը, կը դիզուէր ինքն իր վրայ։ Էն սիրուն ուսանողուհին կը ժպտէր էն տգեղ տղուն՝ երկու սրունքները տեղ մը կարենալ տեղաւորելու համար։

Ցետոյ մարդկային ծովը եկաւ մեծ գոչիւններով, փրփրեցաւ, կատաղեցաւ, խուլ թաւալումներով զարնուեցաւ բեմին ու պատերուն, երբ Ժիտ աւարտեց իր դարձի թուղթը։

Ու այդ ալեկոծութեան յատակէն, մարդկային տարերքին կատաղութեան դէմ-յանդիման ու յեղակործօրէն ատրաշէկ, կրակէ վարսերով կին մը ելաւ։ Դէմքը ճերմակ էր, նոյնիսկ շատ ճերմակ, բերանը՝ բոսոր, աչքերուն խորը գոգցես հիւսիսային ծովերու կապոյտ մոլեգնութիւնը կար։ Ու կ'երգէր, դամբանային թուող արհամարհանքով մը, տիրողներու իգութիւնն ու անկեալներու խորին մարդկայնութիւնը։ Երբեմն ձայնը խարազանի պէս կը շաչէր կամ կը սուլէր նուրբ, օձային ցրտութեամբ մը ու իր հրաշէկ վարսերը անգութ շողիւններ կ'արձակէին։ Ցետոյ այդ ձայնը կը հոսէր խուլ, երկարաձիգ, մորմոքալի, պղտոր տրտմութեամբ մը ու ամէն ձգձգումի աղիքներդ կը գալարէին յուզումէ։ Բազուկները կը նետէր վար ու կարմիր բաշերը կը թօթուէր եւ յանկարծ ձայնը կ'ելլէր

digitised by A.R.A.R.@

խորունկ հագագումներով, կ'որոտար։ Ու կը զգայիր, թէ ալեստան բազմութիւններ կը քակուին քաղաքներուն խորունկներէն։

Օ՛ այդ երգը, որ աղապատանք էր ու մորմոք, ծաղր էր ու արհամարհոտ գայլոյթ։ Մեռելներն անգամ կրնային արթննալ, իրենց դամբաններէն ելլել, երբ կը կանչէր զանոնք,— այնքան սրտաճմլիկ էր այդ գիտուն ու գալարուն կնոջ մարդկայնութիւնը։

●

Երբ առաջին անգամ երեւաց, սրահը ապշութեամբ կը դիտէր այդ անհեթեթ կինը,— վասնզի քիչերը կը ճանչնային զայն։ Բայց երբ պարզութեամբ հեռացաւ բեմէն՝ ողջ բազմութիւնը, սրահին մէջ ու միջանգքներուն մէջ, ոտքի, ծափահարեց զինքը։ Վասնզի Մարիան Օսվալտ տարօրինակ այլ մեծ արուեստագիտուհի մըն է։ Իր տաղանդը կարելի չէ չափել երաժշտական ու թատերական քննադատներու սովորական կշիռով։ Մեր պղտոր ու խառնակ ժամանակը քիչ անգամ կրցած է աւելի հարազատ արտայայտութիւն մը գտնել։ Իր երգը դիմախաղ էր ու արտասանութիւն, բարձրաձայն ընթերցում էր ու թատերական կերպաւորում։ Ողջ մարմինը կը մասնակցէր որեւէ բանաստեղծութեան մը անշուք բառերու հրդեհումին։ Ու մարդկային տառապանքը կը դառնար չօշափելի, բարախուն իր անձին վրայ։

Երբ երկրորդ անգամ տեսայ զինքը, արագ ու հակընդդէմ համբաւի մը տիրացած էր արդէն։ Երբ իր հրաշէկ վարսերը որեւէ բեմի վրայ կը ցոլային՝ ծափերու եւ սուլոցներու աղմուկը վայրկեան մը կը ցնցէր մարմինը։ Երբեմն կը յաջողէր յաղթել պերճ բոզի զաւակներու, կեղծ ու միասեռական ուսանողներու եւ արքայական շներու ատելավառ կողկողանքներուն,— որովհետեւ իր խորունկ ու քարանձաւային ձայնը, որ կ'ելլէր մթին ակունքներէ, բնախօսական զօրութիւն մը ունէր։ Ունէր ջերմ կուսակիցներ, այլեւ թշնամիներ, որ կը ներկայացնէին պաշտօնական արուեստը, օրէնքը, կարգը, ընտանիքը, կաճառն ու մանր-քաղքենիներու խաղաղութիւնը։ Վասնզի Մարիան Օսվալտ արուեստի կալուածին մէջ յեղափոխական աղջիկ մըն է։

●

Երգեր ունի, որ քսան յեղափոխական ճառ կ'արժեն։ Մեծ ծառայողներու միջակորեար ու մանր-քաղքենի հասարակութեան առջեւ իրական քաջութիւն մը պէտք է, երգելու համար այդ Առաց զոչումին։ Հաճոյքի պարզ աղջիկ մըն է, որ մահուան դիմաց իսկ կը մերժէ տիրողներու բարոյականը։ Աղքատ էին ու տգեղ էին մարդիկ, ողջ օրը կը լողային արիւն-քրտինքի մէջ ու գինով,

digitised by A.R.A.R.@

տրտմօրէն արբեցեալ, իրիկունը կու գայինկտոր մը հաճոյքի համար։ Ամէն գեղեցկութիւն մերժուած էր իրենց, ամէն խաղաղութիւն։ Եթէ Մագթաղենացին եւս չընդունէր զանոնք,— թշուառութիւնը աւելի տաժանելի, կեանքը աւելի մթին պիտի ըլլար։

—Սրունքներս բացի, ընդունեցի զանոնք,— կ'ըսէր կարծես Մարիան Օսվալտի սրտակեղեք ձայնը,— գլուխս մահուան սնարին վրայ, հոգիս անդորր է, առանց յետին զղջումի...

Մէջ քաղքենիներու սէրը, ո՛չ ջրերը, որ կը խոխոջեն, ո՛չ աղջիկները, որ վտանգաւոր յուզումներով կ'երթան սիրոյ, ո՛չ մէկ տան խաղաղութիւն, ինչ որ կ'երդէ Մարիան Օսվալա մարդոց տառապանքն է, անկեալներուն հպարտութիւնը։ Վաղուան յաղթանակը բոլոր անոնց, որ պարտուած են այսօր։ Սրտառուչ, մորմոքալի են նաեւ Ժան Ֆոքթոյի երկու կտորները,— Նաւաստիի երգը, օրթնակ, որ կ'երգէ մթին քնարականութեամբ մը, պլլուելով կարծես առագաստներու կայմերուն, զայրագին խառնուելով ովկիանոսի ուրուան մռունչին։ —Զըլլա՛յ որ սիրէք նաւազները,— կ'ըսէ, տարափոխիկ տխրութեամբ մը,— նաւազին սիրականը ծովն է, տարերքը։

Երբ թատրոնէն ելանք դուրս՝ քաղաքին դիշերը գրկեց ու տարաւ մեզ։ Գերճամարմին ու չքեղ կին մը ամուսնին հետ կը քալէր մեր քովէն։ Խնամեալ ու զարդարեալ դէմքը բարձրացուց ու պարտուած արհամարհանքով մը ըսաւ.

—Կարծես թէ մեր թշնամին է, այդ կարմիր կինը...

Աւելի մեծ գովեստ կարելի չէր ընել Մարիան Օսվալտի՝ քաղքենի կնոջ այդ տամուկ ու մեղ շրթունքներով։

●

Մեծ բառերը չեմ սիրեր ու երբեք չեմ կրցած դորովս յայտնել բարձրաձայն՝ ուէմ ողջ էակի։ Ուրեմն ներէ՛ ինձ, եթէ չկրցայ հարկ եղած քաղցր բառերը մրմնջել՝ շնորհակալ ըլլալու համար։

Հաճելի ու գեղեցիկ աղջիկ մը եղար այդ երկու դիշերներու ընթացքին՝ ո՛չ թէ որովհետեւ շռայլութեամբ պարգեւեցիր ինձ ի՛նչ որ կրնայիր տալ, ի՛նչ որ ունէիր,— այլ որովհետեւ վստահութիւն ունեցար վրաս։ Ինձ հանդէպ խորին բարեկամութիւն մը կար ձայնիդ մէջ եւ աչքերուդ խորունկը։ Զեռքերդ եւս վստահութիւն ունէին վրաս ու այդ պատճառաւ զանոնք չատ կը սիրեմ այժմ ու կը ցանկամ երկարօրէն սեղմել, վերջին անգամ մը եւս, քաղաքէն հեռանալէս առաջ։

Հիմա գիտեմ, թէ կարելիս պիտի ընեմ անվնաս պահելու համար բարեկամութիւնդ։ Վերջին պահուն ստուգօրէն զգացի ատիկա։

Գուցէ անապարանքիդ մէջ չնկատեցիր յուզումս, կը վարանէի համբուրել քեզ, վախնալով, որ կեանքը արդէն մեզ բաժնած կ'ըլլայ իրարմէ։ Քիչ յետոյ սակայն նշմարեցի փափուկ, թուխ ու կ'ըլլայ իրարմէ։ Քիչ յետոյ սակայն նշմարեցի փափուկ, թուխ ու

digitised by A.R.A.R.@

նուրը ձեռքդ, որ կառաչարին խորէն, հեռուէն կը բարեւէր զիս։ Մոածեցի թէ այդ պզտիկ ձեռքը կրնար զիս չմոռնալ ու կայարանէն հեռացայ խաղաղ սրտով։

Ցեռոյ ընկերոջ մը հետ դեղերեցանք փողոցները, ողջ գիշերը, շատախօսելով ու վիճելով։ Անգամ մը եւս սիրեցի Փարիզի խորին գիշերը, փողոցը եւ առանձնութիւնը քաղաքին մէջ, երբ խուռն է բազմութիւնը։

●

Առնուազն երեք օրեր անհրաժեշտ են, որպէսզի վերստին պաշտօնական ու առվորական մարդու մորթիս վարժուիմ։ Թիչ մը ուղեկորոյս եմ դեռ, այս բոլոր դէմքերուն դիմաց, որ հազիւ թէ անորոշ, աղօտ համակրանք մը կը ներշնչեն ինձ։ Ու օրերը այնքան երկար կը թուին ու անքան քիչ կը պատկանին ինձ։ Գիշերը միակ ապաստանս է վերստին, միակ հանգիստս։ Ո՛չ այս անիրական գիշերները։

Կը յիշե՞ս այն սիրուն ու կարճ երգը, զոր Թեսա երգեց,— Եթէ մեռնիմ թռչունները օր մը միայն պիտի լռեն։ Ամբողջ շարատը այդ պզտիկ երգին եղերական գորովը յայտնաբերելու համար էր կարծես։ Հոդ էիր, քովս, կը զգայի կուրծքերուդ մեղմ հեւքը ու չէի դիտեր, թէ նոյն սաստիկ ուրախութիւնը քեզ եւս կը ցնցէ՞ր։

Ցեռոյ մեր մտերմութիւնը ճամբորդական այդ մերկ, գրեթէ հասարակ սենեակին մէջ, որ այսուհանդերձ հարուստ, ջերմին կը թուէր ներկայութեանդ պատճառաւ։ Քու ազատ, վիթի ճկուն շարժուձեւերդ, մեղմ դեղերումներդ անկողնէն դէպի պատուհանը։ Գրեթէ մանկական ձայնդ ու աչքերդ, որ սիրով պայծառ էին։

Ներքին բակը, որ պատուհանէն կ'երեւար, գրեթէ սեւ էր ու քիչ մը աղտոտ։ Հանդիպակաց հին տան մը մէջ մարդիկ կը հանուէին ու կը յիշէի Փարիզի վատահամբաւ թաղերը։ Բայց դուն հոդ էիր, քու մաքուր ներքին կեանքովդ, վստահութեամբ ու սիրով լի աղջիկ մը, որ զուցէ ամէն ինչ կը ապասէր կեանքէն։ Երբ լոյսը մարեցիր՝ զգացի բազուկներդ վզիս շուրջ ու քեզ երեւակայեցի գիշերաթիկ վարժարանին մէջ, ուր երիտասարդութիւնդ ատուերին մէջ բողբոջած է։ Քեզ հարցաքննել չուզեցի սակայն, այլ երկարօրէն նայեցայ աչքերուդ ու զգացի հոգիդ, որ ծարաւի էր գորովի։

Անկասկած քաղցր էր ներկայութիւնդ, այլ ինչո՞ւ սիրոյդ էն տենդահար վայրկեաններուն խակ, կը ջանայիր պաշտպանուիլ ինձմէ։ Սիրեցի սակայն այդ վերապահութիւնդ խակ, վասնզի չեմ ախորժիր դիւրին անձնատուութիւններէն։ Սիրեցի խորունկ զգայնութիւնդ զգուանքներուս տակ, սիրեցի գորովդ։ Սիրեցի չրթունքներդ, որ հաւատարիմ ու ջերմ էին եւ դուն խոստացար զանոնք մաքուր ամէն ուրիշ հպումէ, մեր յառաջիկայ հանդիպումին համար։

digitised by A.R.A.R.@

Հրճուանքներէն, որ մթին գորգինաներու պէս կը ծաղկին,
Սեւ բոցավառումներով դարաստաններուն վրայ,
Շուայտ, մոլեկան հաճոյքներէն, հեշտութենէն անդին,—
Անդին սպասման խորին, սիրով տոչորուն ժամերէն:
Հրախութիւններէն գոռ, որ օրը կը զարդարեն,
Երգերէն, որ խօլ զուարթութեամբ կ'աղմկեն,
Բանաստեղծութիւններէն անդին,—
Կ'ուզէի որ ինձ տրուէր
Լիութիւնը, խաղաղութիւնը իրերուն,
Կ'ուզէի որ մարմինս մեղմօրէն ճաշակէր
Լռութիւնը անեզր գիշերներուն կենաց:

Ո՜, ժամը միակ, հրաշալի՝
Երբ կ'աւարտի վաստակը հանապազօրեայ
Ու մարմինս մեղմօրէն կը բարձրանայ
Դժուարաւ շահուած հանգիստին,
Յայնժամ արեւս մէջ կը խօսի
Որոտընդոստ երիտասարդութիւնը,
Քունքերուս վրայ կը բաբախէ զօրութեամբ
Ողջ երկիրը, սաստիկ կշռոյթով,
Այլ մեղմօրէն կ'երկննամ անկողնիս վրայ
Դիտելու համար սիւնը ծուխիս, զգալու համար
Ներկայութիւնը հանդարտ իրերուն:
Կիսատ գիրք մը սեղանին վրայ,
Յիշատակ մը, որ կ'արթննայ քունէս,—
Լոյսերը քաղաքին կը ցոլան պատերն ի վեր
Ու ժամը կը հնչէ վերստին,—

Կ'ուզէի, որ ինձ տրուէր
Ճաշակը խաղաղութեան, մակաղէր լռութիւնը հոս
Մերմակ հօտի մը պէս, որ դալարիքի վրայ,
Դունչը տնկած կը խմէ իրմէ ցայգային հովը:

Այլ արթուն է արիւնս, կը գոռայ
Սաստիկ հաճոյքներու ծարաւով.—
Կ'ուզէի ազատիլ այս բռնութենէն,
Որ զիս կը շղթայէ
Բոլոր հասարակ հեշտութիւններուն:

Դողդոջուն կ'ելլեմ մահիճէս
Գրկելու համար գիշերը:
Ո՜, քիչ մը խաղաղութիւն
Այս խօլական ու անլաց բազուկներուն համար:

digitised by A.R.A.R.@

ԿՈՉ

Դաժան ու անբարոյ ուժեր կը պատրաստուին վերստին արեան մէջ խեղդել ազատասէր մարդկութիւնը, կը պատրաստուին վերստին երկիրը վերածել անապ սպանդանոցի մը։

Աշխարհի անհիւրընկալ ափերուն վրայ, իր դառն հացը նը-ւաստութեամբ շահող հայ աշխատաւոր ժողովուրդը կրնայ առաջին զոհերէն մէկը ըլլալ նոր նախճիրին։

Որքան ալ հայ մտքի դահը տապալած ըլլայ, օտարութեան մէջ, մեր վաչկատուն հոգիներուն խորը,—

Որքան ալ ուրացումը դիւրին ու հանապազօրեայ հացին համար կուիւը դժուար ըլլայ,—

Որքան ալ յանցապարտ երէցները ոչի՛նչ սորված ու ոչինչ ներած ըլլան, շարունակելով իրենց ասիական քինախնդրութիւնը որպէս դրօշակ պարզել, մեր անլուր աղէտին դիմաց,—

Որքան ալ մեր նոր ու մակընթաց ուժերը ցանուցիր ըլլան, վհերոտ ու անկազմակերպ,—

Մենք, երիտասարդներս, կ՚ուզենք հաւատալ, թէ դեռեւս մեր ժողովուրդը չէ մեռած։

Կ՚ուզենք հաստատակամութեամբ հաւատալ, թէ ան պիտի որոշէ ապրիլ։

Ընթացիկ ու նոյնիսկ արդար կուսակցական պայքարներէն վեր, այս ժողովուրդը կրողն է մարդկային անհերքելի արժէքի մը։ Ու արտասահմանի Արեւմտահայութիւնը մէկ մասն է, անքակտելի, անբաժանելի, անհրաժեշտ մէկ տարրը այս ժողովրդին։

Թողուլ որ ան վերածուի անբաղձալի մուրիկներու, անպատիւ շահադէտներու ու անազդ փերեզակներու բազմութեան մը՝ յանցանք մըն է քաղաքակրթութեան դէմ։

Թողուլ որ ան ամէն օր իր եղկելի աղքատութենէն ամչնայ, նուաստանայ իր օտարութեան պատճառաւ, արհամարհելով ինքզինքը՝ կը նշանակէ պատրաստել վաղնջական ժողովրդի մը դամբարանը։

Հնչած է այլեւս ժամը յեղափոխական միութեան մեր վերանորոգ երկրին շուրջ։

Մ՚է մէկ դառնութիւն ու ո՛չ մէկ քէն, ո՛չ մէկ վերապահում ու ո՛չ մէկ առարկութիւն պէտք չէ որ զեղչեն մեր խորունկ հաւատարմութիւնը։

Ծայրագոյն եղբայրութեամբ մը, այլեւ բացարձակ ճշդրտութեամբ, այժմ պարտաւոր ենք ըսել Հայաստանի արդի կառավարու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան, թէ իր առաջին պարտականութիւնը հետեւալն է,— եղբայրօրէն հիւրընկալել ամիայրենիք ու աշխատաւոր այս բազմութիւնները։

Վանդի յաղթական յեղափոխութեան առաջին առաքինութիւնը վեհանձնութիւնն է ու ժամը հասած է այլեւս՝ այս ժողովրդին բոլոր յառաջընթաց ուժերուն տալու իրենց արժանի տեղը, մեր նոր կեանքի կրկէսին մէջ։

Վանդի յեղափոխական ուժերու բաժանմամբ տկարացումը կ'արգիլէ մեր երկրին արագ բարգաւաճումը, կը խափանէ մասամբ անոր ստեղծագործական վերելքը եւ աստիճանաբար կ'արիւնազրկէ զայն։

Խորունկ է մեր յուզումը, երբ կ'ողջունենք ներգաղթի ազդանշանը ու կ'ուզենք հաւատալ, թէ յառաջիկայ ամիսներուն վերադարձը պիտի ըլլայ զանգուածային ու տարերային։

Արտասահմանի մտաւորականութեան, որ կը շարունակէ եպերելի ոխով մը իր հին հաշիւները մաքրել, պարտաւոր ենք ըսել՝ թէ առօրեայ ու գձուձ խանութի կռիւներէն վեր, հայ ժողովրդի հազարամեայ պատմութեան դիմաց ու վաղուան վտանգին առջեւ ու կարեւորը մնայուն արժէքներու պաշտպանութիւնն է։

Մերերը, որ ողբալիօրէն փտած են հին դառնութիւններով եւ որ չեն կրնար ազատագրուիլ ժամանակավրէպ մտայնութիւններէն,— պարտաւոր են իրենց տեղը զիջիլ երիտասարդներու, որ պատրաստ են եղբայրական ձեռք կարկառել երկրի ժողովրդին ու հետեւաբար անոր կառավարութեան։

Ամէն ժամանակ իր անհրաժեշտութիւնը ունի ու ամէն շրջան իր սերունդը։ Մեր ժողովրդին արիւնաթաթաւ անցեալը հարկ է դիւրացնէ յեղափոխական հաշտութիւնը մեր երկրին շուրջ։ Պատմութեան հրամանը այժմ յեղափոխական գործի միութիւնն է եւ ո՛չ թէ գաղջ ու պղատոնական համակրութիւնը։

Երիտասարդ հայ գրագէտներուն ու մտաւորականներուն, որ ծայրագոյն վշտով մը կը դիտեն իրենց ճիգերուն ամրութիւնը, կ'ըսենք հետեւեալը,— Հարկ է հաւատալ մեր ժողովրդի վերածնունդին, անոր յեղափոխական առաւօտեան։ Ու թօթափելով յետադիմութեան վերջին ցնցոտիները, խորին հաւատքով մը փարիլ մեր երկրի վերաշինութեան գաղափարին։

Իրաւ է, թէ մեզմէ էն տաղանդաւորները, քաղաքներու աղքատ թաղերուն մէջ, քաջութեամբ կ'ոգորին այսօր հիւանդութեան ու թշուառութեան դէմ, բայց վաղը ծնող մանուկը զանոնք պիտի միշէ սիրով ու ոչ թէ անանուանելի միլիոնատէրը, որուն հարստութիւնը մեր նուաստութիւնն է։

Արդ գաղթահայ կեանքի մռայլ մութին մէջ, հարկ է բարձր բռնել այս ժողովրդին արդար ու յառաջընթաց մշակոյթին ջահը։ Մահուան ներկայութեան իսկ հարկ է սիրով ժպտիլ հասակ նետող փխրուն մանուկներուն։

digitised by A.R.A.R.@

Կեանքը յառաջխաղացում է ու նորոգութիւն։ Հայ երիտասարդութիւնը պարտաւոր է, իր էութիւնը չժխտելու համար իսկ, ամրութեամբ բարձր բռնել յեղափոխական քաղաքակրթութեան դրօշը։

Աշխատաւո՛ր ժողովուրդ, պնդէ՛ գօտիդ։ Թոյլ մի՛ տար, որ թշուառութեան յետին ցեխը խեղդէ քեզ։ Թոյլ մի՛ տար, որ քաղքենի հրոսակներ անգամ մը եւս կոխոտեն հոգիդ իրենց երկաթէ կրունկներուն տակ։ Թոյլ մի՛ տար, որ զօրաւորները քեզ վերստին նուաստութեան մսուրին կապեն։ Օրէնքդ այժմ յեղափոխական ու ջերմեռանդ միութիւնն է՝ մեր վերածնող երկրին շուրջ։

Ո՛չ արեւմուտքէն, ոչ ալ հիւսիսէն ողորմութիւն չէ որ պիտի հայցես։ Այլ պահանջես օրինաւոր յամառութեամբ մը հաց, ապահովութիւն ու ազատութիւն։

Աշխատաւո՛ր ժողովուրդ, գոռալով բարձրացուր ձայնդ ու պահանջէ՛ շուտափոյթ, անհրաժեշտ վերադարձդ։ Ո՛չ ոք իրաւունք ունի խափանելու ճամբադ։ Ընթացիկ ու պարագայական բոլոր հոդերէն վեր կատարէ պատմութեան այս հրամանը,— Յեղափոխական միութիւն երկրիդ շուրջ ու վերադարձ։

Ու թո՛ղ բոլորը զգան, թէ դեռ արթուն է արարչական հոգիդ։ Ողջ էութեամբդ մերժէ յամր մահն ու դանդաղ կորուստդ, որուն կը դատապարտեն քեզ դրամատիրական շները։ Զգա՛ վերջապէս, թէ օրէնքդ ստեղծագործ կեանքն է, քու երկրիդ մէջ ու արդար վաստակն ու զուարթ արարչութիւնը ու ո՛չ թէ նուաստ ու անպատիւ պանդխտութիւնը։

●

Ոչինչ աւելի դժուար է, քան ամբողջ ճշմարտութիւնը հարազատօրէն կարենալ բանաձեւելը։ Ահա՛ երեքուկէս ամիսէ ի վեր կ՚ապրիմ գաւառական այս փոքրիկ ու գորշ քաղաքին մէջ, հայ միջավայրէ բացարձակապէս հեռու ու տակաւին չեմ կրնար ճշգրտօրէն հոգեկան վիճակս նկարագրել։ Օրերը կը յաջորդեն օրերուն ու ո՛չ մէկ հայու ձայն կը հնչէ ականջիս։ Ինչ որ վաստահօրէն կրնամ հաստատել հոգւոյս յարաբերական թէեւ, այլ աննախընթաց խաղաղութիւնն է, փոթորիկէն յետոյ։ Տարիներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով գուցէ քիչ մը հանգստութիւն կը վայելեմ։ Ու այս անդորրութեան պատճառաւ իսկ՝ հետզհետէ կը սկսին կոտտալ, խուլ ցաւերով, բոլոր վէրքերը, որ ստացած էի եւ որ զիս ձգած էին խորունկ դառնութեան մը ճահիճներուն մէջ։

Որքա՛ն վիրաւորուած պէտք է ըլլամ՝ կարենալ խաղաղութեամբ ապրելու համար հայոց լեզուէն ու հայերէ հեռու։

(Շար. 1)

ՎԱՋԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՓԱՆԱՅԻԹ ՍԹՐԱԹԻ

Կանխող էջերուն (13-15), «*Գիրքերու լուսանցքին վրայ*» ենթախորագիրին տակ, Վազգէն Ծուշանեանի բնութագրած ռումանացի տաղանդաւոր, այլ դժբախտ գրագէտ Փանայիթ Սթրաթին ուզեցինք նաեւ լուսանկարչական պատկերով մը ներկայացնել ճոս, բայց անկարելի եղաւ մեր տրամադրութեան տակ եղած թերթերուն եւ ֆրանսական ու անգլիական ճամբնագիտարաններուն մէջ գտնել անոր հետքը։

* Մենք պիտի շարունակենք մեր փնտռտուքը եւ պիտի աշխատինք ձեռք ձգել ու ընթերցողին թարգմանաբար ներկայացնել նաեւ այն ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը, որ եղաւ ողբացեալ Հուրի Իփէկեանի տոքթորայի թեզը, ինչպէս նշած էինք անոր մանուան առիթով կազմուած կենսագրականին մէջ («*Բագին*», 1980, թիւ 5)։

Ստորեւ՝ «*Քիէ*» հանրագիտական բառարանէն փոխադրուած Սթրաթիի համառօտ կենսագրականը.—

Ֆրանսերէն լեզուով արտայայտուած ռումանացի գրագէտ Փանայիթ Սթրաթի ծնած է Պրաիլա (Ռումանիա), 1884ին։ Գիւղացիի զաւակ՝ ան վարած է արկածախնդիրի կեանք մը Եւրոպայի ողջ տարածքին։ Զայն գրական հասարակութեան ծանօթացնողը եղաւ Ֆրրանսացի գրագէտ Ռոմէն Ռոլան։ Յետ Խորհրդային Միութիւն կատարած իր այցելութեան, ան գժտուեցաւ քաղաքական իր բոլոր բարեկամներուն հետ։ Այդ այցելութեան առարտին (1929)՝ հետը բերաւ «*Դէպի միւս բոցը*» անուն երեք հատորնոց գործ մը, ծայրէ ծայր թշնամական խորհրդային վարչակարգին։ Այնուհետեւ քաշուեցաւ Ռումանիա, ուր կառավարութիւնը, որուն հետ հաշտութիւն կնքած էր, սկսաւ իր հովանաւորութեան տակ առնել զինք։

Փանայիթ Սթրաթի լոյս ընծայած է հետեւեալ գործերը.— «*Քիրա Քիրալինա*» (1923), «*Անկէլ հօրեղբայրը*» (1924), «*Հայդուկներու ներկայացումը*» (1925), «*Ատրիէն Զոքրաֆի պատմուածքները*» (1926-28), «*Իմ հեռացումներս*» (1928), «*Պարականի տատասկները*» (1928) եւ «*Թիւրէնկէրի տունը*» (1933)։

Մեռած է 1935ին։

digitised by A.R.A.R.@

Գ. ԹԷՄԻՋԵԱՆ

«ՍԵՐԵՆԱՏ»

«Բագին»-ին տրամադրուած քերթուածներու հեղեւեալ փունջը մաս կը կազմէ մեր աշխատակիցներէն սրտաբան-բժիշկ Գէորգ Թէմիզեանի բանաստեղծական նոր հատորին, որ յոյս կը տեսնէ ի մօտոյ, վերի խորագիրին ներքեւ, Հալէպ:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Դուն այրած լարն ես հիմա՝
Մատներուս շուրջ փաթթուած,
Որ կը ձայնէ տարտղնուած քանի մը խազ՝
Առանց սակայն վերածուելու երգի մը նոր,
Զոր փորձած եմ յաճախ երգել:

Քանի՜ անգամ եւ քանի՜ դար
Ապրած եմ ես քեզի համար,
Համտեսեր եմ մարմինդ ես՝ բառ առ բառ,
Տաք պատառի մը նման,
Լեզու-բերան այրելով՝
Հասած մինչեւ մոխիրիդ,
Ուր թարթիչներս կայծին...

Քանի՜ անգամ եւ քանի՜ դար
Երգած է քեզ ուղեղս՝
Մեծ լռութեամբ,
Բայց անսխալ չես հասած դուն՝
Շրթունքներուս
Կամ ականջիս,
Բաժնելով զիս երկու կէսի՝

digitised by A.R.A.R.@

Կէսը կէսէն անջատուած մղոններով
Եւ աղմուկի թնճուկներով,
Որոնց յանախ մօտեցեր եմ մեծ վախով՝
Անկարող միշտ քակելու
Թել մը ձայնի քաղցրութեան
Կոտորակուած մարմինէս...
Փուլչինելլա՜,
Դարման ես դուն,
Քերթուածն ես դուն՝
Հողէ շինուած,
Տեղ մը գաղտնի դուն կ'աղուորնաս
Ու մերկանալ կը փորձես,
Կամ կը սպասես որ ես կամաց-
Կամաց քակեմ
Կապերդ՝
Զորս դարերով հաւաքեր ես՝
Արեւելքէն-Արեւմուտքէն,
Մոզայիքի մը նման,
Որուն ամէն մէկ գոյնը կամ կտորցը
Կը բռնկի մարմինիս մէջ
Ամէն վայրկեան
Եւ երկվայրկեան...

Ո՞ւր ես,
Ինչպէ՞ս կրնամ հասնիլ քեզի՝
Գիրկիս մէջ ես,
Երբ այնքան մօտ՝
Այնքան հեռու կ'ըլլաս դուն...
Կապերդ հատ-հատ կը քակեմ
Ու կը կապեմ,
Ետ կը քակեմ,
Կը հաւաքուիս սակայն վախով,
Կը փաթթուիս պատանեկան շորերուդ մէջ՝
Գնուած-կարուած գոց շուկայէն
Դամասկոսի
կամ Հալէպի:

Դարման չես դուն,
Որովհետեւ կաս ու չկաս,
Գրքունակ ես
Քերթուածին պէս՝

digitised by A.R.A.R.@

Քիչ մը կարծես ապսպրուած-
Ըստ պահանջքի-
Եւ ըստ հազար անյայտներուն
Մեքենային այն հաշուիչ՝
Ուղեղիս մէջ զետեղուած,
Անյայտ թիւ 1
Կամ թիւ 1000,
Հատ-հատ լուծել
Հասնիլ մինչեւ նախամարդուն,
Ետ գալ կրկին՝
Այրելէ ետք մօրս թեւերը չղջիկ,
«Էգլաց թաղումը» որ դեռ
Կը բարձրանայ լուացքի
Շոգիին մէջ...

Դարման չես դուն
Երբ կաս-
Չկաս
Մինակութեանս նման,
Այնքան տաքուկ՝
Փաթթուած պարանոցիս:

Փուլչինելլա՜,
Դարման ես դուն,
Համն ու հոտն ես
Դուն ալիօրուան,
Նոյնիսկ կտոր-կտոր եղած
Իմ մանկութեան.
Դուն միշտ կայիր միս-ոսկորով-
Տաք քրտինքով՝
Կոտորակուած ճառագայթի մը նման
Ուրկէ հազար գոյն կը ծնի
Մարմնիդ բոլոր մասնիկներով՝
Կաթիլ-կաթիլ,
Միջերկրական այս քերթուածին
Ընթացքին մէջ փշրուելով
Ու կորսուելով
Տեղ մը հեռու՝
Ինձմէ-
Քեզմէ:

digitised by A.R.A.R.@

Դարման չես դուն,
Երբ կը ծնիս այս քերթուածէն,
Կամ այս երգէն
Ապապրուած...
Քանի անգամ թաղեր եմ քեզ երազիս մէջ
Եւ արթնցեր սարսափահար
Սպասելով Ցարալէզին:

Փուլչինելլա՛
Անէծք ես դուն
Որովհետեւ կաս ու չկաս,
Ամէն տեղ ես
Եւ ոչ մէկ տեղ,
Ինչպէ՞ս կրնաս ըլլալ-չըլլալ
Նոյն օրուան մէջ
Նոյն պահուան մէջ
Հազար անգամ՝
Վերածուելով պարապ-օղակ անիւի՝
Զիս մանկութեան անապատին փոխադրող
Եւ կամ մօրս անէծքին...

Փուլչինելլա՛,
Դարման չես դուն.
Քու իսկական անունդ իսկ չեմ գիտեր,
Մանդալվալրդ,
Տունդ,
Խօսած լեզուդ չեմ հասկնար երբեմն,
Ի՞նչ բառերով դուն կը խօսիս
Երբ սիրես,
Ինչպէ՞ս կու լաս, կը կանչես զիս
Երբ սիրես,
Ո՞ր երկիրը կ'ուզես ապրիլ
Երբ սիրես,
Ի՞նչ բառերով կը սարսափիս
Երբ հաւատաս որ չես կրնար ալ սիրել,
Ինչպէ՞ս կրնաս չխենթանալ
Երբ հաւատաս որ ամէն պահ
Ամէն վայրկեան
Կրնաս սիրել-
Չսիրել...

digitised by A.R.A.R.@

Փուլչինելլա՜,
Դարման ես դուն՝
Տարտղուած առաւօտեան ցօղին մէջ՝
Լայնատարած եւ անսահման
Դաշտերուն մէջ ցորենի՝
Նոյնիսկ երաշտ տարիներուն...

Ո՞ր հասկին մէջ
Ո՞ր պահուան մէջ արեւային
Փնտռեմ քեզ...

ԶՐՈՅՑ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Կը ներես ուշացումիս համար:
Խօսած էինք իրարու հետ
— ասկէ առաջ —
Պաշտօնական երբեմն,
Երբեմն լուռ՝
Մտած էինք անկողին
Ու քիչ անգամ հասած աղուոր
Գագաթին...

Շատ կը ներես դողին համար
Պատանեկան,
Սուրճին գաւաթը չեմ կրնար բռնել հիմա,
Ու կ'ամչնամ,
Երբ մենք հին ան-ծանօթներ ենք:

Խօսիլ փորձած եմ հետդ
Առաջին անգամ
Օր մը,
Ուժեղ անձայն ճիչով մը,
Երբ սառած մատներուս մէջ
Կը պայթէր լանկարծ
Պայթուցիկ մը՝ խաղի պահուն,

digitised by A.R.A.R.@

Առանձին՝
Հալէպի լայն բացատներէն
Մէկուն մէջ,
Դուն էիր,
Դուն հոն էիր՝
Առանձին կը վազէի
Կարծելով
Փախչիլ ցաւէն,
Երբ կը յորդէր ան մատներէս...

Դուն հոն էիր
Թերեւս նոր՝ կորանցուցած ընլալու
Սարսափին մէջ՝
— Մահուան լեղի համը բերնիս —
Կամ ցաւին մէջ,
Ցաւէն անդին,
Դուն՝
Նոր բանը
Ու դարմանը՝
Մահուան գացող —
Վերադարձող
Պահերուն...

ՏԱՐԲԵՐ

Այսօր, տարբեր համ ունիս
Եւ տարբեր հոտ տարջինի,
Արեւը տարբեր գրկեց քեզ այս առաւօտ,

Կ'ըսեն թէ մարմնիդ զարթնող կարօտը
Փշրուած աստղի մը ուղեծիրն ունի:

Կ'ըսեն թէ ալիքներ տիեզերական
Կ'արթնցնեն քեզ՝ Արեւէն շատ առաջ...

Հալէպ ԳԷՈՐԳ ԹԷՄԻԶԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ

ՄԱՅՐ ԴՔՍՈՒՀԻՆ

Աղջնակ մըն էր Անահիտ, երբ թաղին երիտասարդութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացուց իր վրայ: Ո՛չ միայն երիտասարդները հմայուած էին անոր աստուածակերտ գեղեցկութեամբ, այլեւ ամբողջ թաղամասի մը ժողովուրդին խօսակցութեան նիւթն էր եւ աղջիկներուն նախանձը կը գրգռէր: Անոր առինքնող հմայքը բացատրելու համար կ'օգտագործէին ժողովրդական առածներ. «Ծագող լուսնին, դուն մի ծագիր՝ ես ծագիմ» կ'ըսէ: «Երեսին մէկ նայողը դարձեալ կը նայի»:

Դպրոցական երկնագոյն գոգնոցին վառ գունաւորումը կը շեշտէր դէմքին կաթնաթոյր ճառագայթումը, արեւէն շող մը երկիր իջած ու հանգչած էր այս աղջկան դէմքին ու աչքերուն մէջ: Նման գեղեցկութիւն մը գուցէ կարելի էր գտնել պալատական ներքին շքեղութիւններու փափկութեան մէջ: Ուրկէ՞ ժառանգած էր այսքան գեղ ու թովչանք, այսքան հրապոյր եւ ձգողական առինքնում: Եղած-չեղածը տարագիր ու գաղթական հայու բեկորի մը ծնունդն էր:

Թաղին երիտասարդները կը դեգերէին անոր շուրջը՝ ժպիտ մը, նայուածք մը գողնալու յոյսով, իսկ աղջիկը անտարբեր, իր գեղեցկութեամբ հպարտ եւ անոր ամբողջական գիտակցութեամբ այլամերժումի շինծու ձեւակերպութիւններու կը դիմէր:

—Բարի լոյս, օրիորդ Անահիտ...

Հազիւ 13 տարեկան ու դեռ նախակրթարանի աշակերտ՝ Անահիտ կը շիկնէր աղուոր տղուն ակնարկէն, բայց նոյն ատեն կը զարմանար, թէ ան ուրկէ՞ գիտէր իր անունը: Օրիո՞րդ...: Ուրեմն ինք այլեւս մեծ աղջիկ էր, արժանի տղոց եւ այլոց ուշադրութեան, հետաքրքրութեան: Իսկ երէկ, Հայոց պատմութեան դասապահուն պարոն Կոստանդին խիստ դիտողութիւն ըրած էր.

—Անահիտ, եթէ յաջորդ դասին չգիտնաս մեր թագաւորութիւններուն անունները, զերօ կ'առնես...: Դուն ծոյլ աղջիկ չես, բայց ինչո՞ւ այս ցրուած վիճակը...

—Բայց այդ երիտասարդը «Օրիորդ» կոչեց զիս. ուրեմն, պարոն Կոստանդին իրաւունք չունի բոլորին առջեւ զիս խայտառակելու...

Դասարանին մէջ Անահիտին միտքերը կը թռչկոտէին մէկ տղայէն միւսը. դրացի Պերճը միշտ զինք կը դարպասէր դպրոցէն տուն, տունէն եկեղեցի ճամբաներուն վրայ: Այդ Միսաքը օր մը եկեղեցիի դրան առջեւ առաջարկած էր. «Անահիտ, Շաբաթ կէսօրէ ետք հետս *սինեմա* կու գա՞ս»...

digitised by A.R.A.R.@

Երթա՞ր արդեօք...: Ո՞վ պիտի տեսնէր...: Պատուելիին հսկիչ դրած էր բոլոր սինեմաներու դարպասներուն դիմաց, բայց...

—Պիտի երթամ,— կ'որոշէր Անահիտ:

Անահիտ կանոնաւոր կերպով ժամանակ կը տրամադրէր սերտողութեան: Հայրն ու մայրը ուրախ էին իրենց աղջկան ջանասիրութեամբ, բայց երբ կիսամեայ քննութեան արդիւնքը եկաւ այդ տարին, զարմացան. մայրը ըսաւ.

—Դասարանդ կը կրկնես, աղջիկս...: Այսպէս չ'ըլլար, աւելի ջանք թափէ...: Մարդոց առջեւ պզտիկ չմնանք...: Տիկին Մաքրուհիին այդքան տգեղ աղջիկը առաջին կ'ելլէ, իսկ դուն այսքան գեղեցիկ, դասարան կը կրկնես...

Օրէ օր կը բազմանային Անահիտը դարպասող պեխով ու անպեխ տղաքը:

Տունէն դպրոց ճամբան երկար չէր թէեւ, բայց ամէն անկիւնադարձի ստուեր մը կը ցցուէր Անահիտի դիմաց: Վերջին դարպասողը շատ յանդուգն Ժիրայրն էր: Ան չէր բաւարարուած միայն բարեւելով, այլ յանդգնած էր նոյնիսկ աղջկան տունը երթալ ու, կոշիկի *մատէլ* մը ցոյց տալու պատրուակով՝ անոր ափին մէջ սահեցուցած էր թղթիկ մը: Կոշկակար տղան եկած էր իբրեւ թէ կոշիկ ծախելու, բայց...

Անահիտ կարդաց նամակը. ծուռ գրուած քանի մը տող, հազիւ ընթեռնելի.

—Այս իրիկուն քեզի կը սպասեմ սինեմա «Արաքս»ին առջեւ...: Անուշ ուտելու պիտի երթանք, Պուրճ...

Յաջորդ օր, կէսօրին, արեւին տակ սպասող տղայ մը կը սուլէ.

—Օրիորդ Անահիտ, մէկ վայրկեան...: Միսաքին հետ պտոյտի գացեր ես, ինծի հետ ալ եկուր, քեզ Նահր էլ Քելպ կը տանիմ...

Անահիտ շշմած կը նայէր տղուն, որուն դէմքը հազիւ թէ տեսած ըլլար քանի մը անգամ: Կ'անհանգստանար աղջիկը: Այս բոլորին մասին կը պատմէր իր մտերիմ դասընկերուհիին՝ Քնարիկին, որ կը թելադրէր անտարբեր մնալ, որովհետեւ երկու տարիով Անահիտէն մեծ Քնարիկ ինք եւս փորձառութիւններ ունէր տղոց հետապնդումին արշաւէն:

Օր մը Անահիտ չդիմացաւ Ժիրայրին թախանձանքին, անոր սինեմա երթալու հրաւէրին: Գացին «Ռոքսի»...

*
* *

Հեքիաթներու մէջ պատմուած է միայն գիւղին հովիւին եւ թագաւորին աղջկան ամուսնութեան եւ կամ թագաւորին տղուն գեղջուկ աղջկան սիրահարութեան մասին...: Ոսկիներ կը տեղան այդ հարսանիքներուն, ինչպէս տեղացած էին Արտաշէսի եւ Սաթենիկի հարսանիքին: Հարսերուն պարանոցները, դաստակներն ու մատները կը յորդին ոսկեղէններով, թանկագին գոհարեղէններով: Քառասուն օր, քառասուն գի-

digitised by A.R.A.R.@

շեր հարսանեկան խնճոյքներ: Խրճիթներու բնակիչ աղջիկներ կ'ապրին պալատներու մէջ, ուր կաթ ու մեղր կը հոսին...

Հին-հին դարերու հրաշալիքները բերնէ բերան փոխադրած հեքիաթասացները եղան վկաները նոր հեքիաթի մը, որ այս անգամ հիւսուեցաւ աղքատիկ թաղի մը մէջ, որուն բնակիչները տարագիր մարդիկ էին, եկած հեքիաթներու աշխարհէն, ու իրենց կեանքով կը ստեղծէին հեքիաթ դառնալու սահմանուած կեանքի առօրեայ ու անհաւատալի պատմութիւններ: Հոն օր մը պատահեցաւ անկարելին, զարմացնելով մանուկներն ու մեծերը: Հեքիաթը վերածուած էր իրականութեան, երազը դարձած էր կեանք, իսկ կեանքը այդքան աղքատիկ թաղին վերածուեցաւ առասպելական դիւցազնավէպի, չարին դէմ մաքառումի եւ գեղեցիկին փնտռտուքի...

*
* *

Հին օրերու մանուկները այսօրուան հեքիաթասացները դարձան ու պատմեցին նոր օրերու մանուկներուն, թէ ժամանակին կար ու չկար Պուրճ Համուտ կոչուած հայկական տուներով լեցուն թաղամաս մը կար, այդ թաղամասին մէջ կար ուրիշ թաղամաս մը, ինչպէս մեծ սնտուկին մէջ կը պահեն տուփ մը, տուփին մէջ թանկարժէք գոհարեղէններ: Այդպէս խորհրդաւոր կեանքին բացուած մարդիկ կ'ապրէին մէջ-մէջի, հողին, փոշիին, խոտերուն եւ թթենիներու ոստերուն մէջ խցկուած խոզակներով, շերամներ հետապնդող խուզարկու հետապնդումներով: Ծերունիները վշտահեղձ աչքերով խլեակներ էին հոն, չորցած մատներով եւ դատարկ ափերով, որոնք կը մորմոքէին իրենց թոռներու փափուկ ափերուն մէջ ափ մը չամիչ չկարենալ սահեցնելու ցաւով:

Միայարկ, խրճիթի նմանող բնակարաններ կային այդ թաղին մէջ, ուր ինքնաշարժներու անցքը բացառիկ երեւոյթ էր եւ երեխաներուն գլխաւոր ուրախութիւնը...: Փողոցները բազմամարդ չէին, ընտանիքները հարազատներ ըլլային կարծես, ազգականներ, իրարու սեղանին մասնակից: Մէկը միւսին տառապանքով վշտածեռ եւ երբ պատահ մը խրնդութիւն գտնէին, զայն եւս կը բաժնէին իրարու, եկեղեցիէն ստացուած մասի պէս...

Աստուծմէ վախցող, մարդցմէ ամչցող մարդեր կ'ապրէին անշուք այս թաղին մէջ: Դպրոցներ ունէին՝ յորդուն աշակերտներով, ոմանք ոտաբոպիկ, ուրիշներ կէս-փոր, սպասելով կէսօրուան ապուրին, զոր պիտի եփէր գործէն վերադարձած լուացարարուհի մայրը եւ կամ մեծ մայրիկը: Ուսուցիչներ կային անոնց դպրոցներուն մէջ, քիչ բան գիտցող, բայց շատ բան սորվեցնող ուսուցիչներ, որոնք կը վարձատրուէն ծնողներուն երախտագիտական ջերմ խօսքերով: «Միսը քեզի, ոսկորը ինծի, վարժապետ, զաւակս մարդ թող ըլլայ...»:

digitised by A.R.A.R.@

Ջարդերէն մազապուրծ փրկուած, թուրքին սարսափը եւ աղէտին ահաւոր տեսարանները իրենց աչքերուն մէջ կը վերածուէին նորոգուող սպանդի...

Այդքան զուլումէ ետք, լիբանանեան ապահով այս անկիւնը դըրախտ մը ըլլալ կը թուէր, ուր չէին կրնար թափանցել ջարդարար կամ աւազակ, չեթէ կամ անգութ հարկահաւաք, սեփականութիւնդ կողոպտող-թալանող թուրք:

Ինչ հոգ, որ փողոցները ցեխ ու փոշի ըլլային ձմրան կամ ամրան, կարեւորը բերնի համով ուտելն էր արդար քրտինքով շահուած ցամաք հացը, որ մեղրահամ կը թուէր, որովհետեւ թուխ ցորենի մեղրագոյն լաւաշով ծրարուած պանիրը կը բաւէր ամբողջ խնճոյք մը սարքելու, եթէ անոր քովիկը պուտ մը խաղողի հիւթ գտնէին...

*
* *

Աղքատիկ թաղին փոքր մէկ բնակարանին մէջ ծնաւ Անահիտ, չքնաղագեղ աղջնակը: Մայրը հազիւ կարողացաւ քանի մը ձեռք հագուստ կարգադրել իրեն: Շրջանէն դուրս ապրող ընտանիքի մը բարեգութ տիկինը տուած էր այդ «սեքընտ հենտ» հագուստները, որոնք ազնուական տիկնոջ այժմ մեծցած զաւակներուն շորերն էին, քանի մը հագուստ եւ գուլպայ, քանի մը գլխարկ ու կրծկալ, որոնք մեծ հոգէ ազատած էին տիկին Վարդանոյշը: Անահիտ կնքեցին աղջնակը, որ արագ կ'աճէր, օրուան կամ ամսուան մը ընթացքին շաբաթներու եւ տարուան մը հասակով: Տիկին Վարդանոյշին երկրորդ զաւակն էր. առաջին աղջիկը թեթեւ գեղով մը օժտուած, իսկ երկրորդ ծնունդը իրաւամբ չնաշխարհիկ, որուն գեղեցկութեան աչք չդպնալու համար՝ ուսէն կապոյտ ուլունք կախեց մայրը...

—Ի՞նչ տգեղ է մայրը, տիկին Վարդանոյշը, կարծես աչքերն ալ մանր են ու ցաւոտ,— կ'ըսէին դրացիները հիանալով աղջնակին:

Հա՞յրը հապա...: Ի՞նչ խեղճ մարդ է, ճնճղուկի մը մարմինով բանուոր մը, քիչ խօսող, ամէն Կիրակի եկեղեցի գացող, «Աստուծոյ կամքը թող ըլլայ» կրկնող, որ դեռ կ'ապրի թուրքին սարքած ջարդերուն ահաւորութիւնը: Ան փրկուած է՝ որբանոցներու խնամատարութեան շնորհիւ...: Խարբերդ այցելած միսիոնարներուն կը պարտի իր կեանքը Մանուկ եղբայր, որ ապաշխարած էր ու բարի մարդու համբաւ շահած: Ան գոհ էր իր կեանքէն. Աստուած կու տար իր օրուան հացը, հիւանդ չէր, ունէր երկու սիրունիկ աղջիկներ, կինը հաւատարիմ էր ու հոգատար...

Խարբերդի գիւղերէն մազապուրծ փրկուած որբերէն կազմուած այս ընտանիքը օրինակ կը ծառայէր ամբողջ թաղեցիներուն, իբրեւ միամիտ ու պարզամիտ մարդեր, անվնաս արարածներ, որոնք կը

digitised by A.R.A.R.@

«տապկուէին իրենց եղով»: Մանուկ եղբայր եւ Վարդանոյշ քոյր գնահատուած էին բոլորէն: Անոնք կը զգային, թէ իրենց երկու աղջիկները կ'աճէին արագ եւ հետաքրքրութեան առարկայ էին: Մեծը ամուսնացուցին շուտով: Ան բախտաւորուեցաւ՝ թաղը ապրող դերձակի մը հարսը դառնալով: Իսկ Անահիտը...

*
* *

Օր մը կեանքը ստացաւ նոր ձեւ ու անհաւատալի իրադարձութիւններ հիմնովին շրջեցին դեռատի Անահիտին ճակատագիրը, անոր հետ նաեւ ընտանիքին ճակատագիրը:

Օրիորդ Քնարիկին այցելութեան գացած է Անահիտ, անոր հետ ժամադրուելու, որպէսզի կէսօրէ ետք միասնաբար երթան շարժանկարի սրահ մը, դիտելու համար «Հովին հետ անցաւ» ժապաւէնը, որ այդ օրերուն բաւական աղմուկ բարձրացուցած էր շարժանկար սիրողներու շրջանակին մէջ: Քնարիկին տուած Անահիտի այցելութիւնը՝ ստեղծեց նորութիւններ: Անակնկալ մը եղաւ նոր դէմքի մը ներկայութիւնը Քնարիկին տան մէջ: Ան ներկայացուց պարոնը, որ բարեձեւ երիտասարդ մըն էր, օդաչուի պաշտօնական տարազով, առաւել քան գրաւիչ: Ներկայացուց նաեւ Անահիտը.

—Ընկերուհիս է, մէսիէօ Ժորժ, մատմուազել Անահիտ...

Պարոն Ժորժ ոտքի ելաւ, սեղմեց Անահիտին ձեռքը, ուղղակի աչքերուն սեւեռելով: Հիացումը ակներեւ էր: Տղուն դէմքին գոյնը «առաւտուաւ», ինչպէս կ'ըսէին թաղեցիները, երբ մէկը այլայլէր տարօրինակ տեսարանի մը կամ դէպքի մը ի տես: Անահիտ ժպտեցաւ իր աստուածային քաղցրութեամբ:

Ժորժ արդէն իսկ յափշտակուած էր հայուհիին գեղեցկութեամբ: «*Քու տը Ֆուտր*» եղած էր, ինչպէս կ'ըսէին ֆրանսացիները յանկարծօրէն սիրահարուած անձի մը:

Քաղաքավարական ու կենցաղավարական խօսքերէ ետք, Ժորժ հարցուց Անահիտին.

—Ձեր անունը կը թարգմանուի՞ օտար լեզուի...

Անահիտ լուռ կը մնար՝ որոնելու համար իմաստը անունին: Չէր կրնար յիշել բառը, օտար լեզուով, բայց Հայոց պատմութեան ուսուցիչը ըսած էր, որ Անահիտ դիցուհին եղած էր մայրը գեղեցկութեան, արգասաբերութեան, խորհրդանիշը մայրութեան: Յիշեց այս ամէնը ու պատասխանեց մեղմ ձայնով.

—Մայրութեան եւ գեղեցկութեան չաստուածուհին է Անահիտը. հայերս այդպէս կը կոչենք այս դիցուհին: Այս է բացատրութիւնը:

—Այո,— մէջ բերաւ Քնարիկ,— Անահիտ կը կոչուի դիցուհի մայրութեան, ան սիմպոլն է գեղեցկութեան, մաքրութեան. պատուական *տեէս* մը:

digitised by A.R.A.R.@

—Տիանա ըսէք,— ժպտեցաւ Ժորժ՝ գիւտ մը կատարողի գոհունակութեամբ,— ուրեմն Տիանա կը նշանակէ Անահիտ: Սքանչելի է...: Իրաւամբ ձեր անունը շատ վայելած է ձեր տեսքին ու վայելչութեան:

—Շնորհակալ եմ, մէսիէօ Ժորժ, ուրախ եմ, որ բարձր գնահատեցիք անունս ու զիս,— ըսաւ Անահիտ շիկնանքով մը, որ խոտվեց լիբանանցի երիտասարդին սիրտը: Ան վառեց ծխախոտ մը, մինչ Քնարիկ «Սուրճը ինչպէս կը խմէք, պարոն Ժորժ», հարցնելէ ետք, կը պատրաստուէր խոհանոց մտնել:

—Այսքան քաղցր մթնոլորտը լեղի սուրճով պղտորելը տեղին չէ: Պիտի նախընտրէի քաղցր սուրճ մը, հակառակ անոր, որ միջակն է նախասիրութիւնս:

Աղջիկները խնդացին...: Անահիտ եւ Ժորժ առանձին էին սենեակին մէջ: Անահիտ վերցուց հիւրասենեակի սեղանին վրայ դրուած անգլերէն շաբաթաթերթ մը եւ դարձուց էջերը, դիտելով նկարները:

—Անգլերէն գիտէք կ'երեւի...

—Այո, ուսումս անգլերէնով է, նոր աւարտեցի երկրորդական վարժարանը: Գործ մը կը փնտռեմ...: Եկած եմ Քնարիկին քով, որպէսզի ինձի յարմար աշխատանքի մը մասին կարգադրութիւն մը ընէ: Քնարիկ կրնայ բարեխօսել օդակայանի վարչութեան մօտ եւ կը յուսամ, որ իր բարեխօսութեամբ կրնայ օգտակար ըլլալ ինձի:

—Շատ լաւ մտածած էք, օրիորդ Անահիտ, միս Տիանա...: Կը ներէք, լաւ չէ՞ որ ձեզ Տիանա անուանեմ...: Մա՛նաւանդ որ միջազգային օդակայանի մը դիմում պիտի ներկայացնէք: Միս Քանարին սիրուած անուն է մեր մօտ: Շատ գոհ ենք իրմէ...: Կրնամ ես ալ օգտակար ըլլալ ձեզի...: Տիանա անունը դիւրահունչ է եւ հաճելի՝ ականջներու: Օտարներուն եւս ծանօթ է այս անունը...: Ամբողջ տիեզերքին ծանօթ է Տիանան...: Անահիտը փոքր հետաքրքրութիւն մը կրնայ ստեղծել միայն ու սահմանափակ ժողովրդականութիւն կ'ունենայ, Տիանան համազօր է յաջողութեան...: Այժմէն իսկ կը շնորհաւորեմ ձեր պաշտօնը: Երկուշաբթի առաւօտ ժամը 9ին կու գաք օդակայանի գրասենեակս եւ կը հարցնէք անունս: Աւելի լաւ կ'ընէք, եթէ միս Քանարին հետ այցելէք...: Կ'ըլլաք իմ բաժանմունքիս *հոթեսը*, Տիանան...

*
* *

Անահիտը չէր հաւատար ականջներուն: Կը զարմանար բախտին խաղին, ճակատագրին արագընթաց շարժումներուն...

Ան արդէն իսկ պաշտօնեան է Պէյրութի միջազգային օդակայանի թռիչքի բաժանմունքին, հոթէսներու անձնակազմին անդամ:

Առաջին թռիչքը դէպի Աթէնք ուղեւորութիւն մը եղաւ: Նոյն երեկոյ, Ժորժ իրեն հետ Աթէնք տարաւ Անահիտը: Նախ ներկայ եղան

digitised by A.R.A.R.@

ֆոլքլորիկ հանդիսութեան մը, յետոյ՝ գլուխ-գլխի գրուցեցին իր յարկաբաժնին մէջ:

—Այսօր կրնանք մինչեւ արշալոյս խմել ու զուարճանալ ձեր նոր պաշտօնը շնորհաւորելու համար,— ըսաւ Ժորժ եւ բաժակը բարձրացուց Անահիտին ապագայ երջանկութեան կենացը:

Անահիտը միշտ ամօթխած, շառագունած այտերով միայն շնորհակալութիւն կը յայտնէր, նոյն ատեն իր սրտին մէջ զգալով անծանօթ խլրտում մը օտար երիտասարդին հանդէպ, որ ազնուականի տիպար մըն էր անկասկած: Անահիտ համարձակեցաւ քանի մը բառով հարցնել Ժորժին, անոր ընտանեկան ծագումին շուրջ, իր կեանքի նախասիրութիւններուն եւս քանի մը հպանցիկ ակնարկներ ընելով:

—Լիբանանցի եմ, Պէյրութ ծնած: Մայրս կը կոչուի սրբ Նազիրա: Հայրս կորսնցուցած եմ վերջերս:

Ժորժ պահ մը լռեց, հօրը յիշատակէն յուզուած, ապա շարունակեց.

—Հայրս ազնուական մարդ էր, ազնուական ընտանիքէ սերած: Ամէն ջանք թափած էր զիս բարձր դիրքի վրայ տեսնելու համար: Իր երազն էր, որ ես օդաչու դառնամ: Հազիւ երկու տարի վայելեց զիս իմ պաշտօնովս: Մահացաւ սրտի տագնապէ, դեռ երիտասարդ: Մայրս ալ ազնուական է, ազնիւ ու նուիրեալ մայր, տիպար տանտիկին: Կը սիրէ զիս ամուսնացնել իր մէկ ազգականուհիին հետ...: Քեզ կը տանիմ ու կը ծանօթացնեմ մօրս, եթէ փափաքիս անշուշտ:

Անահիտ գլխով «այո» մը հաստատեց, խոնարհեցաւ սեղանին վրայ ու, ձեռքը երկարելով գինիի բաժակին՝

—Ձեր կենացը, պարոն Ժորժ, եւ ձեր մօրը կենացը...

—Խնդրեմ, այժմէն իսկ կը խնդրեմ, որ զիս պարոն չկոչէք. կը բաւէ Ժորժ ըսել պարզապէս: Իսկ ես ձեզ պիտի կոչեմ միայն Տիանա...: Մոռցէք Անահիտը: Մա՛նաւանդ մայրս պիտի չկրնայ հնչել այդ անունը...: Ձեզ մօրս կը ներկայացնեմ իբրեւ հեղինուհի, որ սերած էք Տիանա դիցուհիէն,— ըսաւ Ժորժ խնդալով, բաժակը միացնելով Անահիտի բաժակին:

—Ինչպէս որ կ'ուզէք...

*
* *

Քանի մը շաբաթ անցած էր Անահիտի նոր շրջանակին մէջ ապրած կեանքէն: Այդ շաբաթներուն հազիւ մէկ անգամ այցելած էր իր տունը: Իր ծնողքը այժմ ուրախ էր, որ աղջիկը ցանկալի պաշտօնի մը տիրացած է, եւ ապագային տնտեսապէս պիտի օժանդակէ իրենց: Ան յայտնեց նաեւ, որ յաճախ կրնայ բացակայիլ քաղաքէն, կրնայ տուն հանդիպիլ ուշ-ուշ, որովհետեւ յաճախակի թռիչքներ կը կատարէ դէպի Փարիզ, Լոնտոն եւ Աթէնք:

digitised by A.R.A.R.@

—Դուն ուրախ եղիր, աղջիկս, աղուոր պաշտօն է, հոգ չէ, մենք ալ կը համբերենք...: Անշո՛ւշտ թէ պիտի կարօտնանք քեզի, բայց քու ապագադ ալ պէտք է մտածենք: Մենք այսօր կանք, վաղը չկանք,— ըսաւ եղբայր Մանուկ մեղմ շեշտով:

—Այո, աղջիկս, ես ալ հօրդ պէս կը մտածեմ...: Բարի բախտ քեզի,— աւելցուց տիկին Վարդանոյշ եւ համբուրեց Անահիտին այտերը, որ «Մնաք բարով» ըսաւ ու դուրս ելաւ տունէն՝ թոչնիկի մը թռիչքով:

*
* *

Ժորժ յայտնած էր մօրը վերջին շաբաթներու ընթացքին իր կեանքին մէջ ստեղծուած ու հետզհետէ զարգացած սիրոյ մասին, խուսափեցաւ նոյն ատեն յայտնելու իր սիրոյ առարկային ազգային պատկանելիութիւնը: Որոշեց Անահիտը նկատել յոյն աղջիկ մը, հելլէն դիցուհիներու ծնունդ մը: Ժորժ լաւ գիտէր մօրը դիրքաւորումը հայերու հանդէպ: Զանոնք կը նկատէր պարզապէս գաղթական խլեակներ, հարուստ տուներու մէջ ծառայողներ: Ինքն ալ ունեցած էր հայ աղախին մը, որ ազնուօրէն ծառայած էր Թեմին ընտանիքին, բայց զայն հեռացուցած էր տունէն, երբ իմացած, թէ իր ամուսինը, ողբացեալ ապու Ժորժը շատ յարգալիր վերաբերում կ'ունենար այդ երիտասարդ ու սիրուն հայուհիին հանդէպ: Ցաճախ վէճեր ունեցած էր ամուսնոյն հետ, թէ կը շփացնէր աղախինը: Ժորժ յաճախ լսած էր մօրը արհամարհական ակնարկները հայերու նկատմամբ՝ ընդհանրապէս, մեկնելով սիրուն սպասուհիին հանդէպ իր տածած նախանձէն...

—*Ուֆ, պասա նաբանա, չէֆիրի էրմենիյի*... (Ուֆ, այս էր պակաս... հայուհիի կտոր մը...):

Ժորժ լաւ կը ճանչնար իր մօրը եսակեդրոն նկարագիրը: Հայերու հանդէպ որոշ զգայնութիւններ ունէր, իբրեւ աղքատ, տարագիր ու գաղթական ժողովուրդ, եկած են Լիբանան չես գիտեր որ աշխարհէն...: Ու առանց ճանչնալու հայը, միայն պատկերացնելով իրենց համեստ աղախին Մարիամը, կ'արհամարհէր ամբողջ ազգ մը: Իսկ հիմա այդ ազգին մէկ զաւակին հետ կ'ուզէր ամուսնանալ Ժորժ, կը մերժէր մօրը ներկայացուցած աղջիկները, հարուստ դրամօժիտով ազգականներուն դուստրերը:

Պալատի մը կը նմանէր Ժորժին բնակարանը, Էշրէֆիէի բարձունքին, լիբանանցի ծանօթ ու անուանի ընտանիքներու միջեւ: Սրթ Նազիրա իրաւունք ունէր պարծենալու իր անցեալով ու ներկայով: Պիտի շարունակուէր Մրխմէլ ընտանիքին, գերդաստանին մեծահարուստի համբաւը, հարկ էր աճէր հարստութիւնը, դրամատան հաշիւը, եւ մատով պէտք է ցոյց տային սրթ Նազիրային հարսը:

Ժորժ իր մտահոգութիւնները անկեղծօրէն յայտնեց Անահիտին: Անոր թելադրեց մօրը ներկայութեան մնալ լուռ, բնաւ չիսօսիլ արաբե-

digitised by A.R.A.R.@

րէն եւ յոյնի զաւակ ձեւանալ: Խօսիլ միայն յունարէն եւ անգլերէն, որոնցմէ ոչ մէկ բառ կը հասկնար ըմ Ժորժ:

Ու պատեհ առիթով օր մը Ժորժ Անահիտը ներկայացուց մօրը.

—Մամա, անհաւասիկ հարսնցուս. օրիորդ Տիանա...

Իր պարզ, բայց գեղեցիկ հագուստով, զոր նուիրած էր Ժորժ, Անահիտ հրեշտակային տեսք մը առած էր Մայիսի այդ յետմիջօրէին: Սպիտակ հագուստը Անահիտի դէմքին տուած էր ճառագայթային փայլ մը, ինչպէս արեւը, որ կը պայծառացնէ դէմքը լազուր երկնակամարին: Անահիտ դանդաղ, բայց տպաւորիչ քայլերով մօտեցաւ եւ իր կեսուրը ըլլալիք կնոջ, որ հպարտ կեցուածքով, բայց ազնուականի մը վայել ինքնավստահութեամբ ժպտեցաւ երիտասարդուհիին ու ձեռքը երկարեց անոր: Անահիտ, ըստ հայկական սովորութեան, համբուրեց կնոջ փափուկ ձեռքը: Սրթ Նազիրային հաճելի թուեցաւ Անահիտի համեստութիւնը: Զմայլեցաւ անոր գեղեցկութեան եւ ինքն ալ չգիտցաւ, թէ ինչպէս մեղմ ձայնով ըսաւ տղուն.

—Աստուած օրհնէ ձեզ, տղաս, ճիշդ ուզածիս պէս է...

Յետոյ առաջարկեց աղջկան նստիլ կողքի թիկնաթոռին: Պահ մը լուռ մնալէ ետք, սրթ Նազիրա ըսաւ.

—Լաւ ընտրութիւն ըրած ես, տղաս, կը շնորհաւորեմ ճաշակդ...: Անո՞ւնը ինչ է...

—Անունը աւելի պիտի սիրես, մամա. Տիանա, գեղեցկութեան դիցուհին...

—Օ՜, Տիանա. եկուր համբուրեմ քեզ, աղջիկս:

Անահիտ լուռ մօտեցաւ կնոջ, որ համբուրեց աղջկան ճակատը եւ այտերը այնպիսի ջերմութեամբ եւ գորովով, որ կարծես իր հարազատ զաւակը ըլլար: Սրթ Նազիրայի խանդավառութիւնը կատարեալ էր: Շարունակեց հարցնել, թէ՝ ինչպէ՞ս են ծնողքը, գո՞հ է օդակայանի աշխատանքէն: Բայց Անահիտ կը մնար լուռ՝ արաբերէն լեզուով ուղղուած հարցումներուն ի լուր, մինչ Ժորժ կը հասնէր օգնութեան.

—Մամա, արաբերէն եւ ֆրանսերէն չի գիտեր Տիանան, յունարէն եւ անգլերէն գիտէ, գերմաներէն ալ գիտէ...: Տիանան յոյն է, մամա, Աթէնք կ'ապրի ծնողքին հետ: Հայրը քիչ մը անհանգիստ է, սրտի տագնապ ունի: Մայրը կը մնայ հօրը քով ու զայն կը խնամէ...

—Ուրեմն զիրար պիտի չհասկնանք, եա Ժորժ...

—Մի վախնար, մամա, ես կը թարգմանեմ ձեր խօսքերը. քիչ մըն ալ շարժուձեւերով կը հասկնաք զիրար...

Անահիտ կը ժպտէր, նոյնիսկ պիտի քահքահէր ի տես բեմադրուած կատակերգութեան, բայց զսպեց ինքզինք: Սրթ Նազիրա ձայն տուաւ աղախինին, որ հիւրասիրեց նոր հիւրը, նախ՝ սուրճով, ապա՝ պըտուղով:

—Մամա, երկար ժամանակ չունինք, պէտք է աճապարենք. կէս ժամ ետք պէտք է օդակայան գտնուինք: Փարիզ պիտի երթանք. հազիւ չորս օր ետք կրնամ վերադառնալ, որովհետեւ Փարիզէն ետք դէպի

digitised by A.R.A.R.@

Լոնտոն եւ Քոփենհակըն թոիչքներ ունիմ: Մի մտահոգուիր, Տիանային հետն եմ...

—Չեմ մտահոգուիր, տղաս,— ըսաւ սրթ Նազիրա,— Աստուած ձեզի հետ ըլլայ,— բայց անոնց մեկնումէն ետք մտքով որոճաց իր ազգականուհիին աղջկան՝ Քլերին մասին, որուն համար երկար խօսած էր Ժորժին, որպէսզի ամուսնանայ անոր հետ: Ժորժ մերժած էր, ու հիմա սրթ Նազիրա իրաւունք կու տար Ժորժին, քանի որ Տիանա գերազանցօրէն գեղեցիկ էր Քլերէն: «Ինչ պիտի ըլլամ հարստութիւնը, մենք ալ աղքատ չենք»,— կը կրկնէր սրթ Նազիրա, բաղդատական մը ընելով Տիանային ու Քլերին միջեւ:

*
* *

Իրենց կեանքին վարդագոյն օրերը կ'ապրէին Ժորժ եւ Անահիտ: Օդաչու երիտասարդը թէեւ բազմաթիւ գեղեցկուհիներու հանդիպած էր, տարբեր ազգութիւն ունեցող համակրելի, տաքարիւն աղջիկներու, անոնց հետ անցուցած էր նոյնիսկ մտերմիկ պահեր, բայց Անահիտին հմայքը ուրիշ էր: Ժորժ զայն կը նկատէր հրեշտակ մը, սրբութիւն սրբոց մը, ու նոյնիսկ անոր դպչելու չէր համարձակեր: Հազիւ քնքշագին շոյանք մը Անահիտի ոսկեծամ գլխուն ու ճառագայթող դէմքին, վարդիթեր այտերուն: Կուսական, անբիծ այս գեղեցկութեան դիմաց խոր պաշտամունք ունէր Ժորժ, ու երբ կուրծքին կը սեղմէր իր Տիանան, կը կարծէր, որ հասած էր երկնային վայելքի գեղեցկագոյն մթնոլորտին, ջինջ ու պայծառ, ինչպէս գագաթը Սաննինի, զոր շատ տեսած էր Ժորժ իր թոիչքներուն բարձունքէն:

Կը վայլէին զիրար հարազատ սիրով: Անահիտ երբեք չէր զգար Ժորժին օտարութիւնը: Կարծես իրեն համար ան ըլլար կրկներեւոյթը Ժիրայրին կամ Պերճին, որոնց հետ կարճատեւ ծանօթութիւն մը ունեցած էր «Օթոմաթիք» ծաղարանին մէջ անուշ ուտելու պահուն եւ սինեմա «Ռոքսի»ին մէջ, երբ դեռ կապոյտ գոգնոցով աշակերտուհի էր: Անոնք հեռաւոր յիշատակներ մնացած էին: Հիմա մեծ իրականութիւնը Ժորժն էր, միակ երջանկութիւնը, երազուած կեանքն ու իր տիեզերքը...

*
* *

Անահիտին բացակայութիւնը ուշադրութիւնը գրաւած էր ո՛չ միայն թաղեցիներուն, դրացիներուն, այլ մա՛նաւանդ երիտասարդներուն, որոնք իրարու միջեւ կը զրուցէին, արդէն իսկ «հարցի» մը վերածելով այս գեղեցկուհիին կորուստը: Ըսողներ կային, թէ ան պարբերաբար կ'այցելէ ծնողներուն թաքսիով, զոր կը քշէր շոֆէօր մը: Հազիւ տասը կամ տասնհինգ վայրկեան այցելութիւն մը՝ ծնողքին, ապա կրկին կ'ա-

digitised by A.R.A.R.@

ներեւութանար: Անահիտ վերածուած էր խորհրդաւոր հանելուկի մը, որուն ոչ ոք կրնար լուծում մը գտնել: Ամիսներ ետք, սակայն, բերնէ բերան շրջեցաւ զրոյց մը, թէ՝ ան եղած է Պէյրութի օդակայանի պաշտօնեայ , եւ միշտ կը թռչի երկրէ երկիր: Այս տեղեկութիւնները քաղուած էին օդակայան աշխատող պուրճ համուտցի պարոն Սեդրակէն, որ ըսած էր նաեւ, թէ Անահիտ յաճախ կը տեսնուի քեփթընի մը հետ: Այս մասին լսած էին թաղին տղաքը, իրարու հաղորդելով մեծ եղելութիւնը.

—Լսեցի՞ր, Ժիրայր, աղջիկը փախցուցեր են...: Մենք անճարակ դուրս ելանք...: Պէտք չէ թոյլ տայինք, որ,— կ'ըսէր Պերճ Ժիրայրին, տեսակ մը ափսոսանքով, զոր կ'ունենան ընդհանրապէս «մէկ թիւով» վիճակահանութեան տոմսին բախտը կորսնցուցած մարդիկ:

—Ես անգամ մը սինեմա գացեր եմ հետը, կը բաւէ,— գոհունակութեամբ կ'ըսէր Պերճ:

—Ատիկա բաւարար չէ, տմպօ. ես ալ «Օթոմաթիք» գացեր եմ հետը, նաեւ՝ «Նուրա» ծաղարանը, Պուրճ, բայց պէտք է որ մեզմէ մէկը տիրանար անոր...

—Այն ատեն զիրար կը բզկտէինք, իրարու կը նախանձէինք,— կը փիլիսոփայէր կօշկակար երիտասարդը ու կ'աւելցնէր,— լաւ որ գացեր է այս թաղէն. գեղեցիկները փորձանք կ'ըլլան. մայրս միշտ կ'ըսէ. «Քաջին կինը տգեղ պէտք է ըլլայ»...

—Այդ ինչ տգեղ առած է,-վրայ կը բերէր դժբախտ սիրականը, ես տգեղ աղջիկ չեմ սիրեր, տգեղ աղջկայ հետ չեմ ամուսնանար...

—Որովհետեւ քաջ չես. եթէ քաջ ըլլայինք ես ու դուն, նաեւ՝ մեր միւս ընկերները, թոյլ չէինք տար, որ այդ բազէն մեր թաղը մտնէր ու մեր աղաւնին յափշտակէր, ուրեմն՝ եթէ...

—Ի՞նչ եթէ...

—Եթէ քաջութիւնը հեռու է մեզմէ, դեռ շատ գեղեցիկներ կը փախչին մեր ձեռքէն: Հեռու թաղեր ապրող մարդիկ «տիլտիլ»ով կը դիտեն մեզ, կը գտնեն մեր գեղեցիկները, իսկ մենք կը քնանանք ու կը գոհանանք, թէ մէկ անգամ սինեմա տարած ենք միամիտ աղջիկ մը կամ անուշավաճառին քով փաքլաւա մը կերած ենք...: Թռաւ, մեր կապոյտ թռչունը թռաւ վանդակէն...

Իրաւամբ կ'ափսոսային երիտասարդները, որոնք ի զուր կը դեգերէին Անահիտին խրճիթին շուրջը, ուր գիշերները լոյս ալ չէր երեւար: Միշտ փակ էր անոնց դուռը, տունը՝ մութ:

*
* *

Երբ ամուսնանալու որոշում տուաւ Ժորժ, լրջօրէն մտածեց Անահիտին ծնողքը հեռացնել Պուրճ Համուտէն ու որոշումը վերածուեցաւ գործի: Մանուկ եղբայրը եւ Վարդանոյշ քոյրիկը շուտով փոխադրուեցան քաղաքի հեռաւոր մէկ շրջանը, Համրա թաղամասին մերձակայքը

digitised by A.R.A.R.@

յարկաբաժին մը, կահաւորուած, որպէսզի սրթ Նազիրա չզգար, թէ որո՞ւն աղջիկն է Տիանան, եւ մա՛նաւանդ՝ ի՞նչ դասակարգի կը պատկանի:

Խստիւ պատուիրած էին Անահիտի ծնողաց, որ ոչ ոքի հետ սերտ յարաբերութիւն մշակեն, միայն բարեւեն դրացիներուն: Անոնց սնունդը եւ այլ կարիքները կը հոգար Ժորժ:

Ու վերջապէս հասաւ ամուսնութեան թուականը: Սրրսոք համբաւաւոր եւ մեծահարուստներով բնակուած թաղամասին մերձակայ մէկ տաճարին մէջ տեղի ունեցաւ պսակի արարողութիւնը: Աղջկան կողմէ միակ վկայ մը՝ Քնարիկը: Ժորժ ըսած էր մօրը, թէ Անահիտին հայրը ծանր հիւանդ է, սրտի տագնապ ունի, չի կրնար օդանաւով ճամբորդել, հետեւաբար կը մնան Յունաստան: Անահիտը վստահուած էր սրթ Նազիրայի գուրգուրանքին...: Անոր կարգադրութեամբ որոշուեցաւ հարսանեկան բոլոր տեսակի արարողութիւնները, հրաւիրեալներուն ցանկը պատրաստեցին Ժորժ եւ մայրը. լիբանանցի բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, պետական դէմքեր եւ ազնուական դասու ընտանիքներ ներկայ եղան պսակի արարողութեան եւ ապա մեծահանդէս քոքթէյլին, Պրումմանայի «Ալ Պուսթան»ի սրահներուն մէջ: Յաջորդ առաւօտ մայրաքաղաքի կարեւոր թերթերը արձագանգեցին տարուան «մեծաշուք հարսանիքին», գովաբանելով հարսին գեղեցկութիւնը եւ փեսին ազնուական ծագումը:

Անահիտի հայրն ու մայրը մէկ մաղթանք կը մրմնջէին իրարու, իրենց մեկուսացած բնակարանին մէջ. «Հոգ չէ, թող մեր աղջիկը բախտաւոր ըլլայ... մենք արդէն ծերութեան սեմին կը գտնուինք, այսօր կանք, վաղը՝ չկանք»...

Ժողովրդական ծանօթ փիլիսոփայութիւնը մխիթարեց պարզամիտ մարդիկը, բանուոր Մանուկը եւ ձեռագործով օրապահիկ շահող տիկին Վարդանուշը, որոնք փառք կու տային Աստուծոյ, թէ կ'ապրին «մարդու պէս կեանք մը»...

*
* *

Այս «մեծաշուք ամուսնութեան» թուականէն արդէն անցած էին քսան տարիներ: Լէյտի մըն էր Անահիտ, Միշտ իր թարմութիւնը պահած: Մահացած էին ծնողքը, ու ինք կ'ապրէր հայութենէ հեռու: Քիչ անգամ կը յիշէր իր մտերիմ բարեամուսին՝ Քնարիկը, որ միակ վկան եղած էր այս անհաւատալի երեւոյթին: Քնարիկ իր կարգին մեծ գաղտնապահութիւն ցուցաբերած էր Անահիտի ճակատագրին նկատմամբ, վախնալով, որ «պատերն իսկ ականջ կրնան ունենալ»:

Վրայ կը հասնի 1975-1976 թուականներուն պայթած ու հետզհետէ բուռն ծաւալ ստացած Լիբանանի «քաղաքացիական պատերազմը», որուն ստեղծած աղէտէն հեռացողներու շարքերուն մէջ կը գտնը-

digitised by A.R.A.R.@

ւէին Թեմին ընտանիքը: Անահիտ ծնած էր երեք զաւակ. երկու մանչ եւ աղջիկ մը՝ Քարոլին, որ գերազանցած էր մայրը իր բացառիկ հրապոյրով:

Թեմին ընտանիքը արդէն Փարիզ հաստատուած էր: Ազնուականներու յատուկ փարիզեան մէկ շրջանին մէջ կ'ապրին Թեմինները: Անահիտին զաւակները համալսարանական են, կը հետեւին յատուկ ճիւղերու, մասնագիտութիւն ձեռք ձգելու, իւրայատուկ «Ֆորմասիոն» ունենալու համար:

Կ'ապրէին 18դ դարու ոճով կառուցուած դղեակի մը մէջ, զոր գընած էին դքսութեան տիտղոս ունեցող ընտանիքէ մը: Այս ընտանիքին հետ Թեմին ընտանիքին կապը հետզհետէ սերտացաւ ու հասաւ այնպիսի ասիճանի, որ կրտսեր դուքս Շարլ ձեռքը խնդրեց Տիանայի դըստեր՝ Քարոլինի: Ի՜նչ բախտաւորութիւն...: Ժորժ եւ Տիանա թէ՛ յուզուած էին եւ թէ մեծ բախտաւորներ կը նկատէին իրենք զիրենք, որովհետեւ ո՛չ միայն մեծ պատիւ էր դուքսի մը աղջիկ հարսնացնելու փաստը, այլեւ պիտի յաւերժանար իրենց ընտանիքին անունը ֆրանսական համայնագիտարաններուն մէջ...

Ֆրանսական քաղաքական թէ դիւանագիտական շրջանակները հետաքրքրող այս ամուսնութեան արձագանգը եղաւ մեծ. ֆրանսական մամուլի մեծ հանդէսներու գունազարդ կողքերը կը ներկայացնէին քեփթըն Ժորժի եւ լէյտի Տիանայի դստեր՝ գեղանի եւ «տիեզերքի թագուհի» կոչուելու արժանի Քարոլինի, երիտասարդ դուքս Շարլին նկարներով:

Հեքիաթը անգամ մը եւս կը դառնար կեանք, իրականութիւն...

Իսկ եթէ Պուրճ Համուտի Նոր Մարաշ թաղի բնակիչները իմանային, թէ իրենք դուքս խնամի մը ունին Փարիզի պորտին բազմած...

1995, Օգոստոս
Պէյրութ

ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ

digitised by A.R.A.R.@

Բ Ա Ռ Ե Ր՝ ԱՆՐՋԱԳԻԾ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հայեացքդ
միակն է, որ կը խուսափի ինձմէ,
դրժելով խոստումը՝
զիս տանելու
մանուածապատ շաւիղներէն
խոհերուս,
ուր՝ մոռացման բնակիչները կ'ապրին
ու կը լսուի միայն իսկ,
հեռացող թռչունի թեւերէն,
կաթկթող երեկոն փետրաձայն:

Վերահաս մութի մատներով գծուած
դէմքեր՝ կարծես
նահանջող ժամերու պէս
կ'անհետանան,
տարիներու հեռաւորութենէն,
շուրթերուդ վրայ՝
կերասեղիներու ջերմութեամբ բառեր ձայնելու:

Ինչպէս,
ծառերու կանաչ համանուագի ընդմէջէն լսուող,
աշնան նարնջագոյն մեղեդին:

Ինչպէս,
մայթերու ծայրածաւալ ժապաւէններու վրայ,
ձայնագրուած ոտնաձայնը հեռացող կնկայ:

digitised by A.R.A.R.@

Ինչպէս,
կէս գիշերուան անկիսելի լռութիւնը,
երբ սիրտդ տարբեր եւ անտարբեր ժամանակներու համար
կը բաբախէ:

Լուսամփոփի մտերմութեամբ՝ ձիւնէ՛ աղջիկ,
այտերուդ տամուկ էջերուն վրայ,
հազար անգամ սեւագրուած՝
սիրոյ առաջին նախադասութեամբ՝ քեզ կ՚ոգեկոչեմ...

Ո՞վ կ՚ըսէր թէ
—ծովը ծեր է.
անոր ալիքներն համրելու համար,
ես ամէն օր կը մանկանամ:

Ես՝ որ աչքերուդ կապոյտ երկինքներուն,
հրաժեշտ տուած եղանակի նման,
աշխարհն համայն թափառեցայ:

Ես՝ որ ոտնահետքեր չնջող ճամբաներէ,
յետմիջօրէի ամայութեանց պէս անաղմուկ հեռացայ:

Արդեօք ինչո՞ւ,
աչքերուս մէջ վրիպած՝
հայեացքովդ անկատ,
վերագտնել կը փորձեմ քեզ տակաւին,
անմայրամուտ երեկոյեան մը սեմին...

ՓԱՆՈՍ ՄԵՐԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԵՐԿԱԹ

ՅՈՒՇԵՐ՝ ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԷՆ

«Բագին»ի անցեալ տարուան առաջին թիւի էջերուն «Մահուկ Պարգեւեան» վէպին մէջ կատարուած վերծանումներուն շարքին, բոլ մը վերցուած էր նաեւ բանական թուականներուն երիտասարդ բանաստեղծ Արսէն Երկաթի գէմքին վրայէն ու արծանագրուած որոշ ենթադրութիւններ:
Մուրէն Պարթեւեանի եւ Արսէն Երկաթի կապերուն շնորհիւ ստեղծուած են յուշագրական ու գրական էջեր, որոնց կ'արժէ ծանօթանալ նաեւ նոր ընթերցողները:

Երբ իրարու ծանօթացանք, արդէն կարդացած էի *«Մայթ»*ն եւ քանի մը ուրիշ պատմուածքներ *«Հայքայում»*էն: Խորունկ եւ անջնջելի տպաւորութիւն մը մնացած էր մտքիս մէջ. եւ ինծի համար ուրախութեան բացառիկ տօն մըն էր Պարթեւեանի ուշադրութեան արժանացած ըլլալս: Ատեն մը կար մեր կեանքին մէջ, եւ այդ եղանակը ապրած են շատերն իմ սերունդէս, երբ գրագէտի մը բարեկամութիւնը անփոխարինելի գանձ մը կը նկատուէր: Հիմա մեր երիտասարդներէն քանի՞ հոգի իրենց համար պատիւ կը համարեն ծանօթանալ բանաստեղծի մը կամ գրագէտի մը հետ: Մարմնամարզանքի եւ շարժապատկերի աշխարհները միայն գրաւած են անոնց հոգին: Անոնք անխալ կերպով գոց գիտեն պատտառի աստղերուն անունները. իսկ հարցուցէ՛ք իրենց, թէ ո՞վ գրած է, օրինակի համար, *«Ներհանջը առանց երգի»*ն, եւ պատասխան չէք ստանար:

«Ազգային սրահը» ոտանաւորի մրցում մը տեղի պիտի ունենար երեկոյ մը: *«Անի»* խորագրով քերթուած մը գրած էի, կարդացի զայն եւ առաջին մրցանակը շահեցայ: Պարթեւեան ներկայ էր հոն: Ա՛յդ իրիկունէն սկսաւ մեր բարեկամութիւնը: Այնուհետեւ չէր անցներ օր մը, որ չհանդիպէի իրեն: Մտերմացած էինք: Յաճախ կը խօսէր ինծի իր երիտասարդ տարիներէն, այն հրեղէն, սանձարձակ խանդավառութենէն, որուն նմանը չէր գտներ իր շուրջը, մեր իրակա-

digitised by A.R.A.R.@

նութեան մէջ: Կը խօսէր իր մտքին սնունդ տուող լուսահեղ այն գիրքերէն, որոնց հեղինակներուն մէջ Օքթաւ Միրպոն բացառիկ շքեղութեամբ պատուանդանի մը վրայ կը բարձրանար միշտ: Երբ ես ալ կու տայի անունները իրեն անծանօթ հեղինակներու, թախծոտ՝ բայց միշտ պայծառ աչքերով կը նայէր ինծի եւ գլուխը կը շարժէր ափսոսանքով.

—Կեանքը շատ կարճ է այդ ամէնը կարդալու համար:

Կարծեմ, թէ անխոնջ եւ յամառ ընթերցող մը չէր այլեւս: Երիտասարդ տարիքին կարդացածներուն վրայ նոր բան մը չէր աւելցուցած գրեթէ:

Եթէ գոնէ մինչեւ վերջը մնացած ըլլար իբրեւ գրականութեան իրաւ գիտուորեալ մը, անշուշտ աւելի շօշափելի գանձեր պիտի թողուր մեր գրականութեան: Բայց հեւասպառ կեանքի մը լծուած, երկրէ երկիր, իր գեղեցիկ առնականութեան երկրպագող «բոլորանուէր» կիներուն հանդէպ երբեք անտարբեր չըլլալով՝ ժամանակ չէր գտած նոր բան մը աւելցնելու իր գրական պաշարին վրայ: Ու յետոյ, հանրային գործիչն ալ մեծ բաժին կը խլէր միշտ անոր մտքէն: Բայց իրաւ եւ լուսատիպար գործիչ մըն ալ չէր եղած: Այս ամէնը յայտնուեցաւ ինծի այն ատեն, երբ վաղուց բարեկամացած էինք իրարու, եւ ես անոր մէջ կը սիրէի ու կը յարգէի միայն նորամիպագիրը:

Եթէ օր մը զինք չտեսնէի, կարծես զլացած կ'ըլլայի հոգիիս ուրախութեան իր արդար բաժինը: Այն ատեն Պարթեւեան կը բնակէր, իր կնոջը հետը, Գահիրէի կեդրոնական փողոցներէն մէկուն մէջ, պանդոկի մը ընդարձակ սենեակը, որուն մէկ անկիւնը խոհանոց կը ծառայէր:

Պարթեւեան կը հրատարակէր *«Անապատին յուշարձանը»* անուն գրական պարբերագիր մը, որ կանոնաւոր բաժանորդագրութիւն չունէր կարծեմ: Ի՛նքն էր, որ խանութէ խանութ Գահիրի մէջ կը ծախէր այս թերթը: Կը խնդրէր ինձմէ, որ յաճախ ընկերանայի իրեն, եւ այսպէս կը պտտէինք. ան՝ տուն օրհնող քահանայի պէս, ես՝ երաժիշտ տղու: Բայց եթէ քահանային առջեւ դուռները լայնօրէն կը բացուէին, մեր առջեւ կը գտնէինք առաւելապէս գոց դուռներ, քար սրտեր: Այսպէս, օր մը դիմեցինք, Մուհամէտ Ալի փողոցին մէջ, նպարավաճառի մը:

—Այս ապրանքէն բան չեմ հասկնար,— ըսաւ մարդը:

—Ի՞նչ կ'ուզէք, որ բերեմ ձեզի, պանի՞ր, ձէ՞թ, ապո՞ւխտ: Այս ապրանքով ձեր միտքն ու հոգին պիտի կշտանան, մինչդեռ միւսներով կշտացած ձեր մարմինը օր մը պիտի որդնոտի...

Մարդը չպատասխանեց:

Փողոց ելանք. արեւին եւ փոշիին մէջ քալեցինք անխօս:

—Կը տեսնե՞ս,— դարձաւ ինծի Պարթեւեան,— եկո՛ւր գրականութիւն ըրէ այս ժողովուրդին համար: Ե՛ս ալ ելեր կը քաջալերեմ քեզ: Մեղք կը գործեմ շիտակը: Փոխէ՛ ճամբադ, տղաս: Ես պատճառ չեմ ուզեր ըլլալ: Օր մը կ'ելլես կ'անիծես զիս...

Սահմռկած էր հոգիս:

Երբ քաղաքին կեդրոնը հասանք, առաջարկեցի, որ «Փարի-

digitised by A.R.A.R.@

զիանա» հանդիպինք մէկ-մէկ *ուխտի* խմելու:

Ամառ էր: Հեղձուցիչ տաք մը կար:

—Սա *մզմզուկն* ալ եթէ չըլլայ,— ըսաւ Պարթեւեան, *ուխտի*ին գաւաթը լոյսին բռնած, իր թախծոտ արտայայտիչ աչքերը սեւեռած ըմպելիին մէջ պայթող պղպջակներուն:

—Խմե՛նք եւ մոռնա՛նք,— ըսի:

—Չես կրնար գիտնալ, թէ ի՞նչ կը զգամ հիմա: Կարծես թէ մէկը դանակի հարուած մը տուած է սրտիս, անբուժելի վէրք մը բացած է հոն:

—Մոռցի՛ր,— ըսի,— այդ ընպարավաճառը հայ ժողովուրդը չի ներկայացներ: Ուրիշ քանի՞-քանիներ կը սիրեն կարդալ գրածներդ, որոնցմէ հոգեկան խորունկ հաճոյք կը զգան:

—Գետնին տա՛կը անցնին բոլորն ալ,— բորբոքեցաւ Պարթեւեան:

Ձայնին մէջ սաստիկ յուզում կար: Նկատեցի, որ աչքերը թաց էին:

—Ամէնքն ալ ձեւ մը ունին,— շարունակեց ան,— քեզի ողորմութիւն տալու. ա՛ւ է, որ անտանելի է:

—Դուն ի՛նքդ է, որ սխալ կը տեսնես...

—Միշդ է...: Ես ինքզինքս խաչուած կը տեսնեմ, ու վարը ժողովուրդը, խառնիճաղանճ ամբոխը կը ծիծաղի վրաս...

Այլեւս չհամարձակեցայ խզել ցաւագին լռութիւնը: Ան արդէն ոտքի ելած էր եւ մենք բաժնուեցանք իրարմէ:

Ես կանոնաւոր կերպով կ'աշխատակցէի «*Անապատի յուշարձան*»ին:

Ատեն մը կար մեր կեանքին մէջ, եւ այդ եղանակը ապրած են շատերն իմ սերունդէս, երբ գրագէտի մը բարեկամութիւնը անփոխարինելի գանձ մը կը նկատուէր:

Օր մը, Պարթեւեան յայտնեց ինծի, թէ հայ պարուհի մը կար գիշերային զուարճութեանց յատկացեալ բեմի մը վրայ:

—Հայ աղջի՞կ մը, կրնա՞ս ըմբռնել, զգալ, խորաչափել այս արհաւիրքը: Հայուհի մը՝ որ լպիրշ, յայրատ ամբոխը կը զուարճացնէ, կը յանձնուի անոր, կ'արատաւորէ իր ցեղին մաքրամաքուր իսկութիւնը:

«Խորհէ՛ պահ մը, Շաքէն հոն, մեր լեռներուն սրբազան բարձունքէն ինքզինքը անդունդ կը նետէ, որպէսզի անաղարտ մնայ իր շուշանային անբծութիւնը, իսկ հոս, օտար այս երկրին մէջ, հայ աղջիկ մը, Շաքէի մէկ քոյրը, սրիկաներու գիրկը կը նետուի...: Կրնա՞ս բան մը գրել: Այս գիշեր անպատճառ գնա՛ եւ գիշերը արթուն անցո՛ւր, որպէսզի վաղը կարդամ գրածդ:

Ես՝ վարանոտ երիտասարդ, երեք անգամ խաչակնքեցի գիշերային այդ հաստատութենէն ներս մտնելէ առաջ: «Վարդի թատրոնը» կը կոչուէր անիկա: Աղջիկը ի՛նքն էր, որ մօտեցաւ ինծի: Ֆրանսերէն խօսեցանք նախապէս: Գոնեակ ապրսպրեց: Բաւական սուղ էր: Վըճարեցի:

digitised by A.R.A.R.@

—Ի՞նչ է ձեր ազգութիւնը,— հարցուցի անոր:

Չլայտնեց հայ ըլլալը: Բայց ես ըսի.

—Դուք հայ չէ՞ք: Վստահ եմ, որ հայ էք: Ձեր աչքերը տարբեր ցեղի մը աղջիկները չեն կրնար ունենալ:

Ժպտեցաւ ցաւագին հրապոյրով մը եւ խոստովանեցաւ հայ ըլլալը:

Հետեւեալ օրը, Պարթեւեանին տարի «*Մագթաղինէ*» խորագրով պատմուածքս: Կարդաց եւ հրատարակեց զայն իր պարբերագրին մէջ:

Յետոյ շատ մը թելադրանքներ ըրաւ: Ըսաւ, թէ պէտք չէր բընաւ ազդուէի քննադատութիւններէ:

—Մա՛նաւանդ,— ըսաւ,— շուրջդ գտնուող, քեզի հետ սերտ կապ ունեցող անձեր թերեւս չսիրեն այս պատմուածքը: Ուշադրութիւն մի՛ դարձներ, մի՛ ընկրկիր, քալելիք ճամբայ մը կայ առջեւդ. հասնելիք հանգրուան մը. շատ մը հանգրուաններ կան. քալէ՛ ինքնավստահ:

Բայց մեր բարեկամութեան երկինքը պիտի ամպոտէր շուտով՝ անակնկալ փոթորիկով մը: Հայ Կարմիր Խաչի ի նպաստ տրուելիք թատերական ներկայացման մը առթիւ, վարչութեան անդամներէն մէկը առաջարկած էր Պարթեւեանի «*Ձայնը հնչեց*»ը, հասոյթին կէսը յատկացնել հեղինակին:

Հայրս բողոքած էր այս առաջարկին դէմ՝ ըսելով.

—Կարմիր Խաչը ստիպուած չէ մեծապատիւ մուրացկաններու օգնել:

Ես առաջինը եղայ ծառացող հօրս այս վիրաւորիչ արտայայտութեան դէմ:

—Ուրեմն,— ըսի,— իմ մէջս ալ վաղը մեծապատիւ մուրացկան մը պիտի տեսնես:

—Ո՛չ,— ըսաւ ան,— ճշմարիտ գրագէտ մը պէտք է միշտ իր բարձրութեան վրայ մնայ: Ժողովուրդը զայն պէտք է շարունակ տեսնէ պատուանդանի վրայ կանգնած, որպէսզի չզլանայ անոր իր սէրը եւ յարգանքը:

Պարթեւեան շատ տուժած է նկարագրի պակասէն: Ես, իբրեւ Կարմիր Խաչի գործօն անդամ, չէի կրնար ընդունիլ եղած առաջարկը: Բայց եթէ խիստ էր արտայայտութիւնս, կը բխէր սոսկ Կարմիր Խաչի հանդէպ ունեցած ծառայութեան ուղղամիտ ընթացքէն:

Հօրս խօսքերը համոզիչ գտնելով մէկտեղ, կը զգայի, թէ դառնապէս վիրաւորուած էր Պարթեւեանի զգայուն սիրտը: Տղայ մը կար միշտ, մեծ տղայ մը՝ այդ մարդուն հոգիին մէջ: Տղայական չէ՞ր այն վերաբերումը, զոր ունեցաւ ինծի հանդէպ այս պատահարէն ետք:

Քանի մը օր հազիւ անցած էր, երբ ցրուիչը ինծի յանձնեց ապահովագրեալ պահարան մը, որուն մէջ ներփակուած էին Պարթեւեանի մօտ գտնուած մէկ քանի ձեռագիրներս: Պահարանը ղրկողին անունը արձանագրուած էր այսպէս՝ փրանսերէն տառերով՝ "Medzabadiv mouratzgan": Իր կողմէ ո՛չ մէկ տող կար ներփակուած: Բաւական էր այսքանը, ապացուցանելու համար, որ իրապէս մեծ տղայ մըն էր Պարթեւեան:

Տարիներ անցան: Ես Փոր Սայիտ մեկնեցայ, սուեցիացի գաղթականներու վրանաքաղաքը՝ իբրեւ ուսուցիչ:

digitised by A.R.A.R.@

Օր մը, Գահիրէ վերադարձիս, առաւօտ մը Օփերայի հրապարակը հանդիպեցայ իրեն: Նայեցաւ ինձի եւ արագացուց քայլերը: Ցանդիմանական արտայայտութիւն չկար աչքերուն մէջ. բայց կար միշտ այն քաղցրաշող թախիծը, որուն վարժուած էր հոգիս եւ զոր կարծես կարօտցած էի այնքան: Գամուած մնացի կեցած տեղս, մինչդեռ ան կը հեռանար եւ կ'անհետանար՝ փողոցին անկիւնը դառնալով: Պահ մը ուզեցի վազել ետեւէն, կանչել զինքը եւ ներողութիւն խնդրել հօրս կողմէ իրեն պատճառուած վիրաւորանքին համար: Բայց չեմ գիտեր, կ'երեւի թէ ե՛ս ալ իր ընթացքէն կրած էի անբուժելի վիրաւորանք մը:

Ժամանակը թաւալեցաւ գնաց այնուհետեւ գահավիժօրէն: Իմ վերջին հանդիպումս եղաւ ասիկա: Փարիզ կը գտնուէի, Սորպոնի ուսանող, երազներով, ցնորքներով խենթեցած էր հոգիս, երբ իմացայ անոր մահը: Անշուք թաղում մը Ալեքսանդրիոյ գերեզմանոցը. եւ յետոյ մոռացութեան թանձր, մոայլ վարագոյրը իջաւ գրագէտին վրայ, որ գրեթէ անծանօթ մնացած է նոր սերունդին: Մեղանչեցինք անոր յիշատակին, թողած ժառանգութեան հանդէպ: Մահը՝ որ կը փայլեցնէ իր ցրտասարսուռ շունչով ամէնէն ծանգոտած մետաղն իսկ, դեռ կը յամենայ ընելու իր արդարադատ միջամտութիւնը: Պէտք է մոռնալ ամէն ինչ, որ կը մթագնէ այս ճարտար նորավիպագրին դիմագիծը: Առնել զինք միայն եւ միայն իր գրականութեան մէջ եւ ցոյց տալ մեր ժողովուրդին, որ Պարթեւեանն ալ իր արժանաւոր զաւակներէն մէկը հանդիսացաւ իր գրիչով, իր մորկաշունչ պերճախօսութեամբ:

Դեռ ականջներուս մէջ կը հնչէ կարծես իր այնքա՜ն տպաւորիչ ձայնը, երբ կը խօսէր Կիլիկիոյ ջարդին առթիւ, յոգնախուռն բազմութեան մը առջեւ: Անոր իւրաքանչիւր խօսքը հրաշէկ դաշոյնի մը պէս կը մխուէր ունկնդիրին սրտին մէջ, կը ճմլէր զայն դառնակսկիծ կերպով:

Հիմա, որ այլեւս քէն չենք կրնար ընել իրարու հետ, ես այնքա՜ն մօտեցած ըլլալով իրեն, սա մզմզուկի բաժակը առաջուան համը չունի, երբ միասին կը խմէինք զայն: Կարծես լեղի է, որ կ'ըմպեմ, երբ նայուածքիս դէմ կու գան իր լայնածիր, արցունքոտ թաց աչքերը:

—Եթէ սա մզմզուկն ալ չըլլար...

Ես ի՞նչ ըսեմ հիմա, երբ բոլոր բաժակները լեցուն են դառնութեամբ... (*«Յուսաբեր»*, 3 Դեկտեմբեր 1955):

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

digitised by A.R.A.R.@

ՍԱԳԹԱՂԻՆԷ

(Պատմուածք)

Վահրամ կը դիտէր հայ աղջկան բոլոր շարժումները, որոնք չեմ գիտեր ի՞նչ ունէին արգահատելի ու թշուառօրէն գեղեցիկ, որ երիտասարդին հոգին կը համակէին խորունկ տխրութեամբ մը։ Կէս ժամէ ի վեր հո՛ն էր ան, Ազէքսանդրիոյ յայտնի մէկ երգեցիկ-սրճարանը, ուր քանի մը կիներ կ'երգէին ու կը պարէին՝ ցոյց տալով ներկաներուն իրենց մարմնական վաւաշոտ ու ողորմելի ձեւերը, խեղճուկրակ բեմի մը վրայ։

Բայց ինչ որ սրահին իրական խանդավառութիւն մը կը ներշնչէր, ո՛չ երգերն էին, ո՛չ պարերը, ո՛չ իսկ լոյսերուն տարափը. Շարլո՛թն էր ան, հայուհի՛ն, որ գիրկէ գիրկ կը նետուէր, հեւասպառ, դեռ նոր մը-տած կեանքին մէջ՝ անոր տիրելու միամտութեամբ։ Անգլիացի զինուորներուն եւ սպաներուն քով նստած, անոնց հետ կը խօսէր ժպտագին՝ անվարժ անգլիերէնով մը, որ սակայն անուշ կը հնչէր։

—Շարլո՛թ, Շարլո՛թ...

Ուրիշ անուն մը չկար շրթներուն վրայ, ու տասնվեց տարեկան հայուհին, ամէն անկիւնի մէջ, ամէն աթոռի քով կը վազէր չուտափոյթ, անհոգ, թեւաբաց ու կը սփռէր իր նազելի հոգիին բուրմունքը՝ անտեսանելի փունջերով եւ օդային համբոյրներ կը ղրկէր իր փոքրիկ ու ճերմակ ձեռքերով՝ ամէնուն, խնդալով, խնդալով բարձրաձայն։

Վահրամ կը հետեւէր, տըխուր նայուածքով մը, անոր թրթռուն քայլերուն, որոնք բեմին տախտակին վրայ միօրինակ ձայն մը կը հանէին, երբ աղջիկը կը պարէր երգելով, իր ըստծին գիտակ, միամիտ, ու բարի՝ իր թշուառութեանը մէջ։

Ան կ'ուզէր իր քովը կանչել զայն, մասնաւորապէս անոր համար եկած էր հոն, տեսնելու հայ աղջիկը դուիհին մէջ, ցեղին ծաղիկը՝ քակորին մէջ բացուած ու դեռ արեւով լեցուն աչքերով, արեւածաղիկի մը պէս...։ Կ'ուզէր բռնել անոր ձեռքերէն, առնել զանոնք իրեններուն մէջ կարեկցաբար ու սիրոյ բառ մը ըսել։ Բայց Շարլոթ չէր մօտենար անոր, կարծես հասկնալով թէ հայ էր ան։

Սեռական որեւէ զգացում մը չունէր հայ աղջկան համար,

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

—Խմէ՛, կենա՛ցդ։

Վահրամ չի կրցաւ խօսիլ ու նայուածքը սեւեռեց դիմացը նստող աղջկան, զոր զինուոր մը կը կանչէր Մարկրիթ անունով։

Ան էր ուրեմն Հայկանոյշը, զոր տեսած էր տարիներ առաջ «Սանդուխտ կոյսի ներկայացման մը մէջ։ Սանդուխտ կոյսին դերը կը խաղար ատենօք...։ Ու պահ մը, երիտասարդը ոգեկոչեց իր հոգիին մէջ հեռաւոր պատկերն աղջկան, զոր մարդկային տուփանքը խամրած էր չուտով, ծաղիկի մը պէս...։ Ցոգնած աչքեր, թալթըլուն մորթ մը շպարուած, անոգուտ գեղեցկութիւն մը՝ որուն հետ սակայն կը հաշտուէր տակաւին մարդկութեան հաճոյքը...

—Քո՞յրդ է ան, Շարլոթ...

—Այո՛, Մարկրիթը...

—Հայկանոյշը հայերէն գիտէ, այնպէս չէ՞, Շարլոթ...

—Այո՛, շատ լաւ գիտէ, բայց ես չեմ գիտեր...։ Կ'ուզե՞ս, կանչե՞մ քոյրս։

—Մ'չ, ընկեր մ'ունի, դուն կեցիր քովս։ Քանի՞ տարեկան ես, Շարլոթ։

—Ինչո՞ւ կը հարցնես...։ Տասնվեց տարեկան։

Յետոյ երկարօրէն չի խօսեցան իրարու հետ։ Վահրամ կը նայէր աղջկան մազերուն՝ որոնք սեւ էին ու վայելչօրէն յարդարուած։ Անոնցմէ փոքրիկ գանգուր մ'ինկած էր դեռատի ճակատին վրայ, պսակի մը պէս՝ զայն ստուերելով։ Պարզօրէն հագուած էր ան, ճինաչղարշի կարճ փէշ մը ու ճերմակ մետաքսեայ պլուզ մը։ Ոչ մէկ զարդ իր վրայ։ Խորանի մը պարզութեամբ կու գար ան կեանքին՝ ուր տարիներ վերջը պիտի ստիպուէր ծաղկազարդուիլ, շպարուիլ, գեղեցկանալ՝ յաւիտենական երիտասարդութեամբ մը՝ մեղքին մէջ...։ Իր ծախուած միտը պիտի չուզէր մարդկութիւնը, երբ անիկա չէր խնկաբուրուած, ու խոշտանգուած էր միայն թըլատութեան ձեռքով...։ Հաճոյքն ու տուփանքը պիտի չմոռնային այդ աղջկան, թառամած վարդ մը, երբ արհեստական Մայիս մը անոր թերթերուն խաբուսիկ թարմութիւն մը չի տար...։ Դեռ կեանքը չէր զարկած անոր սրտին, ու դեռ մէկը սիրել չսկըսած՝ կը սիրէին զայն, կը գըդուէին անոր մարմինը։ Փարոսի արձանի մը կը նմանէր՝ զարդարուած միայն արհեստական խոշոր ու կարմիր վարդով մը կուրծքին վրայ, մելամաղձիկ եւ անուշ նայուածքով, արտայայտիչ աչքերով, որոնց մէջ անորոշ լոյս մը կար, անծանօթ արեւի մը ճառագայթին պէս։ Վահրամ առաւ անոր ձեռքերն իրենները։ Ամենուն մէջ եւ հարցուց կարեկից շեշտով մը.

—Ըսէ՛, Շարլոթ, հայերէն չե՞ս գիտեր բնաւ, կ'ուզէի հետդ հայերէն խօսիլ։

—Շատ քիչ գիտեմ, քանի մը բառեր միայն, որովհետեւ բաւական լսած եմ ուրիշներուն խօսիլը։

—Մոռցա՞ր ունի՞ս, ի՞նչ կը խօսիս տունը։

—Հայրս հոս չէ, լքած է մեզի, տունը հայերէն կը խօսիմ

digitised by A.R.A.R.@

մօրս եւ քոյրերուս հետ։ Եթէ դուն ալ օր մը մեր տունը գաս ինծի տեսնելու, այն ատեն հայերէն կը խօսինք երկուքս ալ։ Ըսէ՛, կու գա՞ս մեր տունը, հո՛ն է, չատ մօտը, գեղեցիկ սենեակ մ՚ունիմ, զինուորները փունջեր կը բերեն ինծի ամէն օր, ծաղկամանները լեցուն կ՚ըլլան։ Եկո՛ւր, պիտի տեսնես։

Բայց Վահրամ չի լսել կը թուէր անոր խօսքերը։ Շարլոթ գլուխը դրաւ սեղանին վրայ ու նայեցաւ երիտասարդին աղաչական աչքերով՝ որոնք կարծես ըսել կ՚ուզէին.

—Կու գա՞ս մեր տունը...

—Կու գամ, անհոգ եղի՛ր, բայց ըսէ՛, չե՞ս մտածեր քու ցեղիդ աղջիկներուն վրայ, որոնք հեռաւոր գիշերին մէջ կ՚իյնան հարեմներուն գիրկը...

—Ո՛չ, քանի որ ե՛ս ալ կորսուած եմ...։ Աչխարհիս բոլոր անդունդները լեցուն են ինծի համար վիշտով, սիրով եւ հաճոյքով։ Մտածելը տանջուիլ է...։ Դեռ քոյրս նոր թաղեցին, ուրջի օրը, ես հիմա հո՛ս եմ, ի՞նչ փոյթ, կեանքը տարօրինակ պարագաներ ունի...

Վահրամ տխուր հոգիով մը դարձաւ անոր.

—Բայց տարիներ վերջը պիտի մտածես, երբ պառաւ ըլլաս, երբ քու սեւ մազերդ ճերմկին...

—Երբոր պառաւ ըլլամ...։ ես...

Աչքերը կը լեցուին անուշ տխրութեամբ մը, բայց աղջիկը ժպտիլ կը. փորձէ ու կը դառնայ երիտասարդին.

—Խե՜նթ, ես միշտ երիտասարդ պիտի մնամ, քանի որ ծաղիկները պիտի բացուին միշտ, անուշահոտ իւղեր պիտի ըլլան, վարդագոյն շպարներ։ Քանի որ հաճոյքը պիտի չվերջանայ, դեռ տարիքս մեծ չէ, շուտով կուրծքս պիտի լեցուի կեանքի ալիքով մը, կողերս պիտի հեւան սարսուռն եւ մարդկային երիտասարդութիւնը զիս պիտի փնտռէ յաւիտեան, ծախուած աղջիկ մը...։ Ինծի պէս կիները, ինծի պէս աղջիկները չեն զառամիր, գերեզմանին մէջ իսկ անոնք երիտասարդ են, եւ իրենց շրթունքը կարմիր է արշալոյսին պէս...։ Ըսէ՛, ո՞ւտ եմ արդեօք, ըսէ՛, մենք եթէ մարդկութեան ամօթն ենք, ա՛ն է, որ կը փնտռէ մեզի, ա՛ն է, որ կը մօտենայ պոռնկութեան ծաղկազարդ խորանին...

Վահրամ կը նայէր ակնապիշ աղջկան աչքերուն, որոնք բոցավառ էին անուշ գինովութեամբ մը։

—Այո՛, Շարլոթ,— ըսաւ ան,— իրաւունք ունիս, բայց տարիները պիտի փոխեն քեզի, հաճոյքը պիտի մաշէ քու մարմինդ...։ Աւերակ խորան մը պիտի ըլլաս դուն՝ որուն բարութիւնն իսկ պիտի չի մօտենայ...

—Մահը պիտի գեղեցկացնէ զիս...

Երիտասարդը գլուխը ծռեց ու պահիկ մը բռնեց ընկերուհիին ձեռքէն ու հարցուց.

—Կը սիրե՞ս այս կեանքը, Շարլոթ, դուն դեռ աղջիկ մըն ես, մեղք է քեզի...

digitised by A.R.A.R.@

—Օ՛հ, ո՛չ, բնա՛ւ, բայց անօթի սատկիլ չեմ ուզեր, մէկը չի հոգար մեզի, մայրս քառասուն տարեկան է, չի կրնար մեզ ամէնքս ալ պահել, ուրիշ երկու քոյրեր ալ ունէի՝ որոնց մէկը մեռաւ երկու օր առաջ...։ Արդէն ըսի քեզի...

—Խե՛ղճ Շարլոթ...

—Խեղճ մի՛ ըսեր ինծի, ե՛ս ալ չեմ գիտեր, որ խե՛ղճ եմ թէ երջանիկ, տեսակ մը տարօրինակ, խորունկ յուսահատութիւն մը կայ վրաս, յուսահատութիւն մը, որ զիս չի տանջեր սակայն։ Ի՞նչ ընեմ, կեա՛նքն է, որ կու տայ թշուառութեան այդ դասերը, մարդ անգամ մը յուսահատելու չէ, կեանքն է չարը, եթէ որեւէ պատճառ մը կտրելի է փնտռել անկումիս։ Կեանքը զիս հոս ձգեց, ան ուրիշներ երջանկութեան կ՝առաջնորդէ, բայց ես անոնց չեմ նախանձիր երբեք։ Ի՞նչ կ՝արժէ, քանի որ ամէնքս ալ պիտի մեռնինք...։ Ես գիտեմ, որ լացող մը պիտի չունենամ իմ վրաս, բնաւ ալ հոգս չէ, երբ արդէն չեմ զգար, եւ ի սպառ դոցուած են աչքերս այս աշխարհի արեւին...

—Փոքրիկ փիլիսոփայ մըն ես դուն, Շարլոթ...

—Ո՛չ, փոքրիկ կին մըն եմ, թշուառութեան աղջիկ մը...։ Թոյլ տուր, որ բաժնուիմ քեզմէ, մեր տունը եկո՛ւր, պիտի տեսնես, որ իմ ներկայութիւնս սիրելի է...։ Ցտեսութիւն, տո՛ւր ձեռքդ...

Վահրամ ոտքի ելաւ եւ իր ձեռքն երկարեց ըսելով, հայերէն.

—Գիշեր բարի, Մագթաղինէ,

Աղջիկը պատասխանեց առանց վարանումի, ինքն ալ հայերէնով, մեղմաձայն.

—Լոյս բարի, լոյս բարի...

Երբ Վահրամ ինքզինքը փողոցին մէջ գտաւ, քալեց յամրաքայլ ու վերջին անգամ եւին դառնալով տեսաւ բեմին վրայ հայ աղջիկը, որ կ՝երգէր, քըղանցքը վերցուցած, ցոյց տալով իր մերկ սրունքները։

Երիտասարդը գլուխը դարձուց։ Զգաց որ սիրտը կը ծանրանար վիշտով կուրծքին տակ...։ Թաշկինակը տարաւ իր աչքերուն, որոնք կը տեսնէին աքսորանքի հեռաւոր, արիւնոտ ճամբուն վրայ հայ կոյսերու խումբ մը, որ կը քաշկռտուէր, կը քաշկռտուէր գիշերին մէջ...։ Ու պահ մը Վահրամ լացաւ անոնց՝ իր ցեղին աղջիկներուն համար, որոնցմէ շատերը կը մեռնէին շուշաններու անբծութեամբն ինկած ճամբաներու ցեխին մէջ, եւ ուրիշներ հոս՝ օտարութեան աստղերուն տակ՝ իրենց պատիւը կը ծախէին...

Ինքը նշանուած էր հեռակայ աղջիկներէն մէկուն հետ. ձեռքի մատանին շրթունքին տարաւ տենդագին ու թշուառ համբոյրով մը, որուն արտասուքը կը խառնուէր խոշոր կաթիլներով... («Անապատին յուշարձանը», Ա. հատոր, տեսք 6րդ, Գահիրէ, 1916)։

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

digitised by A.R.A.R.@

ԵՍ ՀԱՒԱՏՈՒՄ ԵՄ...

Ես հաւատում եմ մարդու ընդերքին,
նրա բազմածալ շերտերին թաքուն,
մտքի ու հոգու ուժին ահռելի,
բանականութեան կշռին զօրաւոր:

Ես հաւատում եմ, որ բարութեամբ է մարդը
յաղթելու
իր շրջապատի ու իր մէջ ծնուող
այն բոլոր վայրագ բռնկումներին,
այլանդակութեան, անտարբերութեան չափին
վիթխարի,
որ իր տարածուն իշխանութիւնն է հաստատել
արդէն
հողագունդ կոչուած այս մոլորակում:

Նոյն մոլորակի տե՞ղն է փոքր իրօք
ժամ առ ժամ աճող մարդկութեան համար,
թէ՞ մարդկութիւնն է սխալ ըմբռնած
իր տեղն ու դիրքը՝ նոյն մոլորակը
կիսելու համար բոլոր նրանց հետ,
ովքեր ապրել են իրենից առաջ ու իր հետ հիմա:

Ես հաւատում եմ, որ յաղթելու է
մարդու մէջ սէրը իր շրջապատի,
իրեն տեղ տուող մեր հողագնդի
բոլոր կենդանի ապրող ու շնչող գոյութեան հանդէպ,
որ յաղթելու է գիտակցութիւնը մշակուած, յղկուած,
որ եւ ի վերջոյ մարդն է բացելու
տիեզերքի բազում խորհուրդները խոր:

Ես հաւատում եմ բնութեան խորհրդին
ու հաւատում եմ այդ խորհրդի մէջ
ներդաշնակութեամբ հասնել այն կէտին,
ուր բնութիւնն ու մարդը միատեղ սկիզբ են դրել
այս հողագնդին...

22 Յունուար 1994 ՄԱՐԻ-ՌՈԶ ԱԲՈՒՍԷՖԵԱՆ
Քամփպէլ

digitised by A.R.A.R.@

ԶԱՐՈՒՀԻ ՊԱՀՐԻ

(ԾՆԵԱԼ՝ ՇԱՀՊԱԶ, 1880-1958)

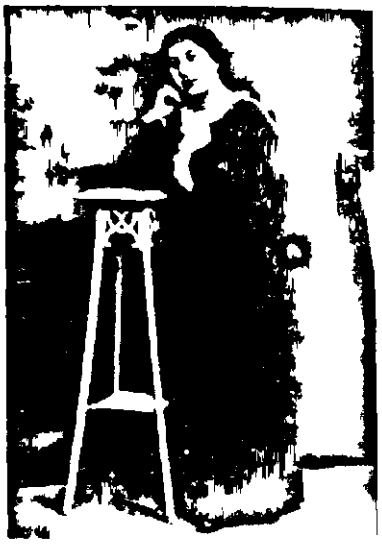

Զարուհի Պահրի ծնած է 1880 թուականին, Պոլսոյ Կէտիկ Փաշա թաղը, իր ժամանակին հանրածանօթ իրաւաբան (փաստաբան) Նազարէթ Շահպազի ընտանիքին մէջ: Ան բազմազաւակ ընտանիքի երբորդ երեխան էր, իրմէ ետք յոյս աշխարհ կու գան Բարսեղ եղբայրը (հետագային յայտնի դաշնակցական գործիչ եւ նահատակ), ապա՝ Եւգինէ քոյրը: Ունեւոր ընտանիքի եւ պալատականման տան մէջ ունեցած երջանիկ մանկութիւնը խաթարուած է հօրեղբօր, մեծ հեղինակութիւն վայելող իրաւաբան-դասախօս ու պետական պաշտօնեայ Կարապետ Շահպազի ողբերգական նակատագրի հետեւանքով (հարկադրեալ իսլամացում), որ հետեւանք էր իր ժամանակին ազգային իշխանութեան գլուխ կանգնած անձանց նախանձի ու վրէժխնդրութեան եւ օրուայ պատրիարքի տխմարութեան: Այն արձագանգ ստացած այս միջադէպը մեծապէս հարուածած է եղբօր հեղինակութիւնը, միաժամանակ կործանարար անդրադարձ ունենալով իր՝ Կարապետ Շահպազի զաւակներուն նակատագրի վրայ:

Ապա՝ 1895ի դէպքերուն Զմիւռնիա գտնուող եւ թուրքական դպրոցի մէջ փոխտնօրէնի պաշտօնը վարող աւագ եղբայրը՝ 28ամեայ Աւետը կը թունաւորուի պաշտօնակից թուրք ուսուցիչներու կողմէ:

Վերջապէս՝ դեռ նոր նշանուած, 1898ին կը կորսնցնէ հայրը, ապա եւ քանի մը ամիս անց՝ տարաբախտ հօրեղբայրը՝ Կարապետ (Ալի) Շահպազը:

Այս դժբախտութիւններու շարանը, որոնց հետագային, 1915ին կ'աւելնայ շատ աւելի ծանրը՝ եղբօր, Բարսեղ Շահպազի եւ քրոջ Ատրինէի ու իր զաւկի եղերական նակատագրերը, բարեբախտաբար չեն աղճատեր ընտանեկան լաւ դաստիարակութիւն ստացած իր հայրենասիրական կերպարը, չեն կոտրեր ազգի ցաւերուն դարման հանդիսանալու իր ոգին եւ ան իր բուռն մասնակցութիւնը կը բերէ ազգային-հասարակական կեանքին, մա՛նաւանդ յետեղեռնեան շրջանին՝ որբահաւաքութեան

digitised by A.R.A.R.@

շնորհակալ գործին մէջ, կորուստէ փրկելով հարիւրաւոր որբացած ու թուրք ընտանիքներու ձեռք անցած հայորդիներ (օրուայ պատրիարք Զաւէն արք. Տէր-Եղիայեանի հաշուով թուրք ընտանիքներու ձեռքէն խլուած եւ ազգին վերադարձուած հայ երեխաներու թիւը Պոլսոյ շրջանին մէջ կը կազմէ 580, որոնցմէ 184ը «Զէյթոք տան» միջոցով, որուն տնօրէնութիւնը կը վարէր Զարուհի Պահրի 4 տարի):

Ցառաջացած տարիքին մէջ, երբ իր կեանքի հաշուեկշիռը կ'ընէ Զարուհի Պահրի, իր կեանքը իմաստաւորուած կը տեսնէ առաւելապէս հասարակական գործունէութեան մէջ, քան գրական, եւ յատկապէս հայ մանուկները թրքացումէ փրկելու այս ծանր աշխատանքին մէջ: Այս իր դաստր, վերջերս (1995 Սեպտ.) մահացած Անահիտ Դաւիթեանի գնահատականն է, որ Ա. Ծառուկեանի «*Նայիրի*»ի մէջ յօդուածաշար մը տպած էր շուրջ երկու տասնամեակ առաջ՝ «*Մ՞նչ էր Կ. Պոլսոյ «Զէյթոք տունը»*» վերնագրով: Սակայն այդ եզրակացութեանը կը յանգինք իր յուշագրութեան տրամադրութենէն:

Իսկ ի՞նչ գրական ժառանգութիւն ձգած է Զարուհի Պահրի:

Այն շատ հարուստ չէ:

Ունենալով հանդերձ գրական ձիրք ու դեռ երիտասարդ տարիքին տարբեր առիթներով երբեմն հանդէս գալով մամուլի մէջ, Զարուհի Պահրի գեղարուեստական գրականութեանը նուիրուելու, վէպ գրելու առաջին փորձերուն կը ձեռնարկէ բաւականին հասուն տարիքին, 1938-39 թուականներուն: Եւ այդ, իր համեստ խոստովանութեամբ, ոչ թէ ներքին մղումով, «մուսայի» ստիպողական պարտադրանքով, որ կը տանջէ իրական արուեստագէտները դեռ պատանեկան հասակէն, այլ կեանքի ծանր բովով անցած իր փորձառութիւնն ու դժնի թուրքական իրականութեան պատկերը յաջորդ սերունդներուն փոխանցելու ձգտումով:

Ան գրած է երկու եռագրութիւն (տրիլոգիա): Առաջինի ընդհանուր խորագիրն է (կը ներկայացնենք ոչ հրատարակչական, այլ՝ թեմատիկ յաջորդականութեամբ). «*Վոսփորի ափերուն վրայ*» («*Տագրը*», «*Տայեան Գէորգ պէյ*», «*Խաւարին մէջ*», վերջինը՝ անտիպ) եւ «*Մէնի ափերուն վրայ*» («*Պարթեւեան ընտանիքը*», «*Ամպրոպը*», «*Մոյկերու տակ*», որոնցմէ միայն վերջինը հրատարակուած է իբրեւ գիրք, առաջինը լոյս տեսած է ֆրանսերէնով՝ փարիզեան մամուլին մէջ, «*Լուիզիէթ*» խորագրով, երկրորդը՝ փարիզահայ «*Ազատ խօսք*»ին մէջ, թերթօնի ձեւով):

Այս եռագրութիւններէն զատ, առանձին գիրքով 1946 թ. լոյս տեսած է «*Փառանձեմ*» վէպը, որ հայ ընտանիքի մը գողգոթան կը ներկայացնէ 1872էն 1942 ձգուող շրջանին:

Զարուհի Պարիրի ստեղծագործութեան գնահատականը կարելի է ընել իր ապրած շրջանի ազգային-հասարակական կեանքի ներկայացումէն մեկնելով, իր ստեղծագործութեան «աղը» անոր մէջ է: Ու բնական

digitised by A.R.A.R.@

է գրականագիտական կայուն գիտելիքներ չստացած, կերպարներու կերտման, անոնց՝ գործողութիւններու ընթացքին ձեւաւորման ու զարգացման կանոններուն անտեղեակ ոեւէ անձ, որքան ալ թաքնուած շընորհ ու ձիրք, չբացայայտուած տաղանդ ունենայ, լաւագոյն պարագային՝ հիանալի պատմող մը կ'ըլլայ (որպիսիք են յաճախ արկածային ռոմանական ժանրագին վէպերու հեղինակները), անկէ վեր չի կրնար բարձրանալ, իբրեւ արձակագիր գրող: Քիչ մը այլ է բանաստեղծութեան պարագային, անշուշտ, շնորհ մը, որ ինչպէս կ'ըսեն՝ Աստուծմէ կու գայ, բնատուր է, որ սակայն մեծ յառաջդիմութեան ու կատարելագործ յաջողութեան համար՝ կրկին գիտելիքներու կը կարօտի:

Ինչպէս կը խոստովանի *«Կեանքիս վէպի»*ն մէջ, Զարուհի Գահրի ինքնակենսագրական կարգ մը դրուագներ գետեղած է իր վէպերուն մէջ, որոնցմով աւելի գնահատելի կը դառնան անոնց ճանաչողական-վաւերական արժանիքները:

«Կեանքիս վէպը» գործը պայմանականօրէն միայն կարելի է վէպ կոչել, այն ստեղծագործութիւն չէ. իր ապրած կեանքն է, որ կու տայ Զ. Գահրի, իր գլուխէն անցած-դարձածը: Այն յուշագրութիւն է, որուն ընթերցման ընթացքին մեր մտապատկերին առջեւ կը տողանցեն կարգ մը հանրածանօթ, անուանի, երբեմն նուիրական դէմքեր, ազգային ու պետական գործիչներ, եւայլն:

Գլխաւորը՝ պոլսահայ հասարակական կեանքն է, որ կու տայ Զ. Գահրի, 1890ական թուականներէն մինչեւ 1922 թ., այն հեղձուկ մթնոլորտը, որու մէջ ապրելու եւ գոյատեւելու ու պայքարելու դատապարտուած էր տառապեալ ու ստրկացուած հայ ազգի մտաւորականութիւնը: Ու խժդժութիւնները, ջարդերը, որ կը կազմակերպուին եւրոպական տասնեակ հզօր տէրութիւններու դեսպանատուներու «քթերուն տակ»: Իր սահմոկեցուցիչ նկարագրութիւնները խորհրդածութիւններու կը տանին ու մտովին կը փոխադրեն ընթերցողը Ատրբեջան, զուգահեռներ անցընելով վերջնոյս տարածքին դարասկզբը՝ 1905 թ., քանական թուականներու սկիզբն եւ մեր օրերուն կազմակերպուած, նոյն ձեռագիրը կրող ջարդերուն միջեւ, որոնք հետեւանք են կրօնական մոլեռ անդութեամբ սնանող թալանչիական-վոհմակային հոգեբանութեան եւ քաղաքակրթութեան ամենատարրին, վայրենական մակարդակի: Երեւոյթներ, որ ճիւք կը հայթայթեն կենդանաբանական ուսումնասիրութիւններու:

Ու այս ծանր մթնոլորտին մէջ իր ընտիր մտաւորականութեան կորուստով անեիտուած պոլսահայութեան պայքարը, ինքնօգնութեան կազմակերպման հերոսական ճիգերը, ապա՝ բնաջնջումի հրաշքով փրկուած, վերապրող հայ խլեակներու թափառական կեանքը օտար ափերու ու ակէ բխող անոր գուրգուրալից վերաբերմունքը Առաջին Հանրապետութեան կազմաւորման, ապա եւ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններու, միով բանիւ՝ հայ ժողովուրդի գոյատեւումը ապահովող հայ պետականութեան նկատմամբ: Իր գնահատականները որոշ երեւոյթներու

digitised by A.R.A.R.@

եւ անձանց վերաբերեալ (օրինակ Ստալինի) – պէտք է դիտել իր ժամանակի ոգիէն մեկնելով։

Զարուհի Պահրի *«Կեանքիս վէպը»* գրած է 50ական թուականներու սկիզբը, ստալինեան ահաւոր բռնատիրութեան օրօք, բնականաբար՝ անչափ փիչ գաղափար ունենալով «Երկաթեայ վարագոյրի» ետին տրւայտող հայրենիքի իրականութեան մասին։

Ներողամիտ ըլլանք, ի վերջոյ ժամանակաւոր դժուարութիւնները գնայուն են, մնայուն է ազգի միասնութեան եւ հզօր հայրենիքի կերտման գաղափարը, որուն ջատագովը կը հանդիսանայ ան։ Իր անհուն սէրը՝ երազած հայրենիքի հանդէպ ան խտացուցած է բաղձանքի մը մէջ, որ կը խօսի ամէն սփիւռքահայու սրտին։ Ահա իր վէպին եզրափակիչ տողերը. «*...Ու երբ հնչէ բաժանումի մեծ պահը, միակ ցաւը, որ պիտի տանիմ հետս՝ չկրնալ տեսած ըլլալս պիտի ըլլայ այդ Հայաստանը, այդ խնկելի հայրենիքը, որուն համար զոհեցինք ամէն բան, անձ, ինչք, ժամանակ, ստացուածք։*

«Ինչքա՜ն պիտի ուզէի, որ անիւններս հոն փոխադրուած ըլլային, խաղնուէին հայրենի հողին, որմէ դուրս եկած ծաղիկ մը օր մը, թերեւս պատուանդանը ըլլար գիւղիս փառքը երգող թռչնիկի մը...»։

Մարդ ակամայ կ'ուզէ բացագանչել. ո՛վ Տէր Աստուած, որքա՜ն փիչ բան պէտք է տառապել սփիւռքահայուն՝ երջանիկ զգալու համար ինքզինքը։

Զարուհի Պահրի չտեսաւ հայրենիքը. իր օրերուն անկարելի էր նման այցելութիւն։ Վերջին տասնամեակի ընթացքին իրարու ետեւէ իրենց մահկանացուն կնքեցին իր երեք զաւակները՝ Գրիգոր, Նոյեմի ու բոլորովին վերջերս՝ Անահիտ։ Վերջինիս ու իր պատուական ամուսնոյն՝ Նուպար Դաւիթեանի (նոյնպէս ազգային գործիչ «Գարակէօզեան» որբանոցի հաստատութեան երկարամեայ տնօրէն, կը բնակի Փարիզ) ջանքերու շնորհիւ Զարուհի Պահրի մասունքներէն մաս մը քանի մը տարի առաջ փոխադրուեցաւ հայրենիք ու ամփոփուեցաւ Էջմիածնի Ս. Գայեանէ եկեղեցւոյ շրջափակի գերեզմանոցի մէջ, Վազգէն Ա. Վեհափառի մօր շիրիմի կողքին։ Լռելեայն, համեստ պայմաններու մէջ, ինչպէս իր կտակն էր, ու ինչպէս փափաքած էր դուստրը՝ Անահիտ Դաւիթեան (Պահրի)։

Երկրաշարժին յաջորդող քանի մը տարիներու ընթացքին հայրենիքին օգտակար հանդիսանալու գործնական առաքելութեամբ Երեւան այցելեցին իր տնտեսագէտ թոռն ու պատանի, երիտասարդ ծոռները։

Ընել է՝ հայրենիքի սիրով, հայրենասիրութեամբ բաբախող երակը դեռ կը գործէ, չէ կորսուած։

Պէյրութ ՍՈՒՐԷՆ ՆԱԹԸՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԿԵԱՆՔԻՍ ՎԷՊԸ

(ԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ)

Այն օրէն, երբ սարիներ առաջ, դեռ շատ երիտասարդ, կարդացի Մոփասանի «Կեանք մը» ("Une Vie") վէպը, այն օրէն հասկացայ, թէ իւրաքանչիւր անհատի կեանքը, օրօրոցէն գերեզման, վէպ մըն է՝ ունի կամ պակաս շահեկան, նախ՝ կեանքի տուեալներուն, ապա անհատին՝ անոնց հանդէպ վերաբերումին տեսակէտով եւ, վերջապէս՝ հեղինակին հոգեւ-վերլուծական կարողութեան, առարկայական կամ ենթակայական արտայայտութեան ձեւին համեմատ, շահեկան դարձնելով ներկայացումը՝ տրուած կեանքին։

Այդ տեսակէտէն մեկնելով է, որ ինքնակենսագրութիւն մը կրնայ շահեկան ըլլալ։ Մասնաւորելով հարցը իմ մասին, պիտի չխորհէի բնաւ հանրութիւնը զբաղեցնել իմ անձովս, եթէ երբեք զաւակներս պահանջած չըլլային ինձմէ այդ աշխատութիւնը։ Իրենցմէ մէկը մանաւանդ այդ հարցը դրած, կրկնած կ'ըլլար կերպով մը իր քրոջ արտայայտութիւնը՝ 70րդ սարեդարձիս առիթով. «Աւելի քան ուրիշ շատեր, պէտք է քու կեանքդ ծանօթացնես, որովհետեւ, մա՛յր, դուն քու բազմազան դերծունէութիւնովդ՝ իբր ընտանիքի մայր, իբրեւ ընկերային կեանքի անձնուէր աշխատող, եւ իբր գրական մարդի մէջ քու տեղդ ունեցող, երիցս ապրած ես, եւ իբր այդ՝ ճանչցուելու պէտք ունիս։

Որչափ ալ զգացուած ըլլամ զաւակներուս այդ գնահատանքէն, անկէ դուրս մտածում մըն է, որ տուն կու տայ ինծի՝ կեանքիս վէպը կրցածիս չափով արտագրելու։ Այդ մտածումն է այն պարադան, որուն անդրադարձայ 1950 Ցունուարէն ի վեր, երբ բոլոր թերթերը, մա՛նաւանդ Ֆրանսերէնները, վերլուծելով 1901-1950 կիսադարեան շրջանի քաղաքակրթական, գրական, գիտական, առողջապահական եւ այլ բոլոր մարզերու մէջ կատարուած հսկայ փոփոխութիւնները, շեշտեցին այս շրջանին պատմական, իմա՛ քաղաքակրթական անհրաժեշտ կարեւորութիւնը։ Եւ զարմանքով ու հիացումով անդրադարձայ մէկէն, որ եւ ապրեցայ այդ ժամանակամիջոցը, եթէ այնքան կարեւոր՝ համաշխարհային արժէքներու կրած հիմնական փոփոխութիւններուն տեսակէտով, նոյնքան եւ աւելի՝ մեր ազգային գրական-ազատագրական յաջորդաբար յուսալից ու մթաստուեր, բայց վերջապէս պերճափայլ արշալոյսներու փթթումով մեր նորակերտ հայրենիքին։

Ես արուսյ ուղեւոր մը այդ կարեւորագոյն շրջանին, եթէ յաջողիմ շահագրգիռ կայծ մը միայն արթնցնել ընթերցողներուս մտքի՝ մօտաւոր անցեալի այդ բազմերանգ շրջանին մասին, անոր հոգեբանական տուեալներուն, զանոնք առաջնորդող դաղափարներուն, եւ այլն, արդէն կրնամ գոհունակութիւնը ունենալ գործ մը կատարած ըլլալու։

Պուլոնէը, 29-1-51 Ջ.Գ.Պ.

digitised by A.R.A.R.@

Ջ. ՊԱՀՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ինչքան ալ մխրճուիմ մանկութեանս անհետացող յիշատակներու գանձին մէջ, աղօտ նշոյլներու արանքէն՝ աչքիս առջեւ կը ներկայանայ պատկերը փոքրիկ, ապիտակ, թաւշանման մորթով, կաս-կարմիր, ուշագրաւ շրթներով, շագանակագոյն խոպոպներով աղջնակի մը, երեք կամ չորս տարեկան, իտալական վերածնունդի ոճով դասական հոյակապ տան մը հայելազարդ ընդարձակ սրահներուն մէջ կորսուած:

Հօրեղբայրս տունս էր ան, Պոլիս, Կէտիք Փաշա թաղին մէջ, Ս. Յովհաննէս եկեղեցիին շատ մօտ, որուն պարտէզէն ամէն Կիրակի առաւօտ կը հասնէր ականջիս խնկաբոյր երգեցողութիւններուն գեղգեղումը, մինչ զանգակին օրհնաձայն ղօղանջը կ'արձագանգէր, ալիք-ալիք, պատարագին սկզբնաւորութիւնը:

Այդ քրիստոնէաշունչ մեղեդիներով օծուն միջավայրը չէ՞ր արդեօք, որ իմ մանկական հոգին պարուրեց միսթիք այն յուզականութիւնով, որ պիտի ընկերանար ինծի տարինե՞ր, տարինե՞ր, հանգրուանէ հանգրուան, կեանքիս այլազան ապրումներուն:

Իրողութիւնն այն է, որ երբեք չեմ կրցած բացատրել ինքզինքիս, թէ ինչպէ՞ս հայրս, Նազարէթ Շահպազ, բնիկ կեսարացի, փաստաբան, հաստատուած Պոլիս, կրցած էր գաղափարը, աւելի ճիշդ՝ ճաշակը, ունենալ այդ հոյակապ տանը տալու, բառիս ամբողջական առումով, զուտ իտալական վերածնունդի այդ ոճը: Չեմ հասկցած անո՛ր համար, որ հայրս, որքան ալ հպարտանար իր ընտանիքին երեք հարիւր տարուան անցեալով, ինչքան ալ բացատրէր մեզի, թէ իր չեմ գիտեր քանիերորդ նախահայրը պետական պաշտօնատար եղած էր տասնեօթներորդ

digitised by A.R.A.R.@

դարուն՝ Շահ Աբասի արքունիքին մօտ (կը հաւաստէր, թէ իր ընտանեկան Շահպազ անունը անկէ կը սկսէր), որ աւելի ուշ իր պապը, առաջին Բարսեղ Շահպազը, իր զաւակները ժողված ու դէպի Արեւմուտք գաղթած էր եւ հաստատուած Կեսարիա, թէ հոն 18րդ դարու վերջերը սկսած էին արմտիքի լայն չափով առեւտուրի՝ Ցունաստանի, անոր անկախութենէն առաջ, ինչպէս նաեւ Մարսէյլի հետ, իր ճիւղագրութեան հաւաստի մասը կը սկսէր, ինձի համար, իր բուն մեծ հօրը, Բարսեղ աղա Շահպազի՝ խելացի եւ գործի մարդու հանճարով օժտուած առեւտրականի կարողութիւններէն: Հօրս ընտանեկան անցեալին բոլոր հանգամանքները իրարու եկած, չէին կրնար բացատրել ինձի իր բացառիկ ճաշակը՝ ճարտարապետական ոճերը զանազանելու, գեղարուեստական ու հնագիտական առարկաներու արժէքը գնահատելու եւ իր տունը անոնցմով զարդարելու:

Կեսարիա ծնած 1834 թուականին, հինգերորդը՝ ութ զաւակներով բազմանդամ ընտանիքի մը, 10 տարեկանին Պոլիս կը ղրկուի ուսանելու՝ այն ատեն մեծ վարկ վայելող Խասգիւղի ազգ. վարժարանին մէջ (չեմ գիտեր, թէ այդ թուականին կը կրէ՞ր արդէն Ներսէսեան անունը): Դասընթացքը յաջողապէս աւարտելուն, կը տարուի այդ շրջանին դեռ իր փառքին մէջ եղող Մեզաիրլի, Ամերիկայի գործերուն մէջ վաճառականութիւն սորվելու համար: Այն ժամանակ ինքն ալ իր կարգին Պոլիս բերել կու տայ իր կրտսեր եղբայրը, Կարապետը (յետոյ՝ իսլամացած), որ Խասգիւղի Շահնազարեան նորաբաց վարժարանին մէջ պահ մը ուսանելէ ետքը, կը ղրկուի Փարիզ, Արեւելեան վարժարանը:

Հայրս, Նազարէթ, 18 տարեկանին կը վերադառնայ Կեսարիա, ուր զինքը կ'ամուսնացնեն Օր. Գազազեանի հետ, հազիւ 15-16 տարեկան, որ տարի մը չանցած կը մահանայ, առաջին ծննդաբերութեան ընթացքին: Իր պատանեկութենէն հազիւ դուրս եկած տարիքին՝ այդ սուգը կ'ընկճէ զինքը: Մխիթարելու համար՝ կը ղրկուի իր երէց եղբայրներուն կողմէ Ատանա եւ Մերսին, առեւտրական իրենց ընդարձակ գործերը վարելու: 10 տարի ամբողջ հոն կը մնայ, իր գործունէութիւնը կը տարածուի ամբողջ Կիլիկիոյ վրայ, մինչեւ Հալէպ: Օր մը, սակայն, աւելի ճիշդ՝ տարի մը, այդ թուականին անդարմանելի պատուհասները կը հարուածեն զինքն ու իր գործը: Փոթորիկ մը՝ Միջերկրականին վրայ, կ'ընկղմէ իրենց ցորենով բեռնաւոր երկու առագաստանաւերը (ապահովագրութիւն չկար այն ատեն), իսկ երաշտն ալ կը փճացնէ տարեկան հունձքը:

Այս երկու անդարմանելի աղէտներէն վտանգուած գործը փրկելու համար, սնանկութեան մը՝ այն ատեն նուազ համար անհաւոր անպատուաբեր սպառնալիքէն, հայրս կ'որոշէ ամէն բան ծախել՝ ագարակ, հողեր, բաղնիքներ, կալուածներ, որ ունէր շրջանին մէջ: Այդ կերպով իր ու ընտանիքին պատիւը փրկած, բայց եւ պարպուած իրենց հարստութեան կարեւոր մէկ մասէն, կը վերադառնայ Կեսարիա, կ'ամուսնանայ Զամպաքճեան ընտանիքէն մանկամարդ այրիի մը հետ (ողբացեալ Սարգիս Սաղրրեանի մեծ մայրը), կ'ունենայ երկու զաւակներ, Լեւոն եւ Արմենուհի: Անմիջա-

digitised by A.R.A.R.@

պէս ետքը կ'որոշէ Պոլիս երթալ հաստատուիլ եւ վերսկսիլ կեանքը այն միջավայրին մէջ, զոր արդէն կը ճանչնար:

Պոլիս նոր-նոր կազմուած էր արդարութեան (արդարադատութեան – Ս.Ն.) նախարարութիւն մը, եւրոպական իմաստով դատարաններ, ուր փաստաբաններ, նոր սերունդ, պիտի պաշտպանէին ամբաստանեալները: Իրաւաբանական վարժարանը դեռ բացուած չէր, կամ հազիւ թէ (...նոր բացուած էր – Ս.Ն.)է Հայրս, Աւետիս Գազազեան, Աւետիս Եորտումեան (Գ. Զօհրապի խորթ հայրը) եւ մէկ քանի ուրիշներ կը յաջողին, գիրքի վրայ ուսումնասիրելով՝ դատական նոր օրէնքները, քննութիւն անցընել, վկայական ստանալ բարձրագոյն նիշով եւ ըլլալ Ա. աստիճանի փաստաբան:

Այդ առաջին աստիճանը իրաւունք կու տար իրենց՝ վճռաբեկ ատեանի առջեւ ալ դատ պաշտպանելու: Իր տղայութենէն վարժուած Խապգիւղի մէջ, ուր աշակերտած էր, խնամակալ կը կարգուի Ներսէսեան վարժարանին, ուր կ'աշակերտէր Ռեթէոս Պէրպէրեան, որուն կանխաւուռ տարեգրք գնահատելու առիթ ունեցած էր, կ'ըսէր մեզի:

Պէտք չէ մոռնամ յիշատակելու, որ Նազարէթ Շահպազ Խապգիւղի վարժարանին մէջ աշակերտներէն եղած էր պատանի Վարժապետեանին (աշխարհական անունը չեմ գիտեր), որուն հետագային վարդապետութեան տասնեակ ալ, Սիսի մայրաքաղաքին մէջ, ինք՝ հայրս, կնքահայր եղած է՝ Ներսէս Վարժապետեանին: Յազդումով կը պատմէր, թէ ինչպէ՞ս իր այդ փոքրիկ օրերուն մայրը նեռոթիւղէն Սիս բերել տուած էր՝ ներկայ ալեղ այդ մեծ արտաքսութեան: Եւ պատմէր, թէ ինչպէս Ներսէս Վարժապետեան, այդ կերպով դատեցուով Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միաբան, բացառապէս արտաքսուած ընտրուած էր Եպ. Պոլսոյ, որուն պատրիարքը, Ապդ. Սամուելեանը ընկալեալ սովորութեան համաձայն, պէտք էին կոչում ունենայ Ա. Էջմիածնի կաթողիկոսութենէն: Իր բացառիկ արժանիքներուն համար ընտրուած Ներսէս Վարժապետեան յայտնի է, թէ ինչ մեծ արտաքսութեան մը եղած է: Մնացած է հօրս ու մեր տունին մեծ բարեկամը, մինչեւ իր փոքրամեայ մահը: Տարագրութեան նահատակ երէց բոլոր անունն ալ, Առաքել, ինքը, Ներսէս պատրիարքը որոշած էր՝ ան ստանալու համար եղբարքին:

Իր ընթերցանով եւ վերլուծումով փաստաբան Նազարէթ Շահպազ, հայրս, կ'որոշէ իր բնակութիւնը վերջնապէս ճշդել Իր ընտանիքին բնիկ, մեծամեծ Տարք. Ջեւաթիւրեանի հետ խորհրդակցութեան, կ'նայէ բաղդ, որ սէրտ էր հաստատուէր Կէտիք Փաշա՝ Թոխմակեանց, օրուան, ոչ շատ հեռու Ապդ. Պատրիարքարանէն եւ դատարաններէն, ուր պիտի գործէր ազնիւորեն:

Տունը կը գտնուի երբեք տարուան մէջ: Իսուպացի փարպետներ կ'ուշխատին, մասնաւոր գրասենեակ ունենալու եւ սիներոն մարմարներով կը բերուին Մարմարա կղզիէն: Այդ գեղեցիկ ու հոյակապ տունին մէջ կուտին ճարտարներ, որոնց ազնիւ ալ հիացումս ստացած են: Դատարանները, որոնց շրջանակներու մասամբ գնդապետներ էին, կը բացուին դէպի մեր,

digitised by A.R.A.R.@

պարզապէս հրուելով եւ կարենալ կենալով ուր որ ուզուէր, որովհետեւ A Contre-Poits էին, այսինքն՝ այդ հակադ պատուհանները կախուած էին երկու կողմէն պատին մէջ հաստատուած կապարէ ծանրութիւններու միջոցով, ինչքան ալ անհաւատալի թուի, այդ հեռաւոր թուականին, ութսունէ աւելի տարիներ առաջ, ելեկտրականութիւն հաստատել տուած էր հայրս, շարժական պզտիկ accumulateur-ներու միջոցաւ անշուշտ, որոնց ելեկտրականութիւն արտադրող քիմիական աղբիւրը, ածուխը, եւայլն, ինքն անձամբ կը գնէր դեղագործէն ու կը կարգադրէր, երբ հոսանքը դադրէր: Այդ կերպով ո՛չ միայն զանգակները կը գործէին տունին մէջ, վեր-վար ամէն ուղղութեամբ, այլեւ պարտէզին վրայ բացուող դուռին ու պատուհաններուն վրայ զետեղել տուած էր dispositif-ներ, որոնք կը սկսէին զընգալ, եթէ անժամանակ կերպով բացուէին: Ասիկա՝ գողերուն դէմ նախազգուշութիւն մըն էր:

Հազիւ փոխադրուած այդքան փափաքով ու ջանքով կառուցուած այդ տունը, հայրս դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու, անգամ մը եւս, իր կինը, որ կանխահաս ծննդաբերութեան մը հետեւանքներէն կը մահանայ, ձգելով 10 եւ 8 տարեկան երկու որբուկներ, Լեւոն եւ Արմենուհի, եւ իր առաջին ամուսնութենէն ունեցած աղջիկը՝ Նարկիզ, 13 տարեկան (Ա. Սաղրեանի մայրը): Ատանայէն Կեսարիա, յետոյ՝ Պոլիս, միջավայրի եւ գործի փոփոխութիւններով, տանը շինութեան երեք տարի հսկելով եւ ծախսելով յոգնած խեղճ հայրս, արդէն 45 տարեկան, այդ հարուածին տակ շշմած, կը հիւանդանայ եւ կը խորհի՝ առաջին առիթով զաւակներն առնել, հեռանալ Թուրքիայէն վերջնապէս եւ հաստատուիլ Իտալիա կամ Մարսէյլ:

Իր եղբայրները կը հակառակին: Երթալ օտարութեան մէջ՝ կորսուիլ էր: Այն ատեն, ինչպէս հիմա, այդ անձկութիւնը կը մտալլկէր հայութիւնը...: Կը ջանան համոզել զինք, որ ամուսնանայ: Նախ կ'ընդդիմանայ: Պատահական հանդիպում մօրս հետ, սակայն, աւելի համոզիչ կ'ըլլայ, քան շատ մը խօսքեր: 24 տարեկան այդ գեղադէմ, այլ ամօթխած աղջըկան տեսքը մոռցնել կու տայ սուգը:

Մայրս, Նոյեմի Գալֆայեան, հինգերորդ զաւակն էր Յարութիւն Գալֆայի, որ եթէ Պալեանների պէս Եւրոպա ստացած չէր իր ուսումը, այնուամենայնիւ պետական յայտնի ճարտարապետ եղած էր: Արքունի շատ մը կալուածներու շինութիւնը իրեն վստահուած ըլլալէ զատ, երբ 1850ական թուականներուն Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն տաճարին գմբէթը կը վնասուի եւ կարեւոր նորոգութիւններ անհրաժեշտ կը դառնան, Օսմ. կառավարութեան հրամանով Յարութիւն Գալֆա կը նշանակուի այդ աշխատութեան ճարտարապետ եւ իր բազմանդամ ընտանիքով, դեռ առագաստանաւով՝ կարծեմ, կ'երթան Երուսաղէմ ու երեք տարի ամբողջ կ'ապրին հոն:

Մեծ հայրս, Արթին Գալֆան, բնիկ ադրիանապոլսեցի, կը հպարտանայ եղեր միշտ, որ ինքն անատոլուցի չէ, որ իր նախնիքները ժամանակին Հայաստանէն եկած են, հիւսիսի ճամբով, եւ թէ Բեսարապիայէն ե-

digitised by A.R.A.R.@

կած հաստատուած են իր ծնողքը՝ Էտիրնէ: Մայրս ասոնք կը պատմէր մեզի՝ թերահաւատ: Շատ տարիներ ետքը պիտի սորվէինք, որ իրա-իրաւ՝ հայերը միմիայն Փոքր Ասիոյ ճամբով չէ, որ եկած-հաստատուած էին Պոլիս կամ մօտակայ գաւառները, այլ որ կային նաեւ շարունակողներ կամ մնացորդներ՝ հիւսիսի գաղթականութեան, ասոնց, որ Անիէն կամ յետոյ Նախիջեւանէն մեկնած, ամբողջ Սեւ ծովի հիւսիսի շրջանը ըրած ու հաստատուած էին Թրանսիլվանիա, Բեսարապիա, Տօպրուճա, եւ հետզհետէ իջած հարաւ, երբ պալքանեան հողամասերը Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ մնացին մէկ քանի դար:

Մեծ հայրս Երուսաղէմի տաճարին գործը յաջողութեամբ վերջացընելէ ետք, Պոլիս դարձին, իր երկու մանչ զաւակները յաջորդաբար Եւրոպա կը ղրկէ, առեւտրական վարժարան, նախ Սերոբէն՝ Մարսէյլ, յետոյ Միհրանը՝ Անվերս, որոնք կ'աւարտեն, կը դառնան Պոլիս եւ հիմը կը դնեն շինուածանիւթի այն մեծ գործին, որ յետոյ պիտի անցնէր իրենց քեռորդի Վահան Խորասանճեանին եւ յանգէր Մարսէյլի եկեղեցիին շինութեան...

Մայրս կը սիրէր ըսել, թէ ինք հաւանած էր այդ ամուսնութեան, մէկ կողմէ գնահատելով, հակառակ տարիքի մեծ տարբերութեան, հօրս նրբանաշակ ու կիրթ մարդու կարողութիւնները, միւս կողմէ՝ ուզելով որբութենէ փրկել, ճշմարիտ մայր դառնալ Լեւոնին եւ Արմենուհիին: Եւ արդարեւ, հակառակ որ այս երրորդ ամուսնութենէն չորս զաւակներ ծնած ըլլան (որուն առաջինն էր Ատրինէ քոյրս, ու ես՝ երկրորդը), մինչեւ վերջը, ամբողջ կեանք մը, սիրալիր ու անբաժան քոյր ու եղբայրներ մնացած ենք իրարու:

*
* *

Վերադառնալով Կէտիք Փաշայի տունին մասնայատկութիւններուն, պարագայ մը կար, որ խորապէս տպաւորած է իմ մանկական հոգիս եւ որուն վերյիշումը դեռ այսօր ալ խանդաղատանքով կը համակէ զիս:

Յայտնի է, թէ այդ թուականներուն Պոլիս տակաւին հանրութեան տրամադրուած ջուրի ընկերութիւն չունէր: Բարեկեցիկ տուներ կ'ունենային ջրամբարներ, ուր կը հաւաքուէր տանիքէն իջնող անձրեւի ջուրը, երբեմն նաեւ՝ հորեր պարտէզին մէջ, որուն ջուրը ըմպելի չէր, բայց կրնար գործածուիլ մաքրութեան պէտքերու: Համեստ դասակարգին համար կառավարութիւնը հոգածութիւնը ունեցած էր թաղերու զանազան մասերուն մէջ աղբիւրներ հաստատելու, որոնց ջուրը կը բերուէր հեռաւոր ակերէ, եւ տրամադրելի էին ժողովուրդին ամէն խաւերուն ձրիաբար: Ասոնց համար, որ չէին ուզեր կամ չէին կրնար իրենք երթալ դոյլով կամ կուժերով բերել իրենց ջուրը, ջրկիր մը կար, միշտ՝ թուրք, որ կաշիէ զարմանալի ամանով մը, որուն *խրպա* կ'ըսէին, եւ որ իր ուսէն կը կախուէր, այդ ջուրը կը փոխադրէր փափաքողներուն, տասը փարայի փոխարէն:

digitised by A.R.A.R.@

Հայրս 300 ոսկի վճարելով (այն ատենուան այդ գումարը չեմ գիտեր ինչ անհաշուելի գին մը պիտի ըլլար այսօր), կառավարութենէն կը գնէ աղբիւր մը ունենալու իրաւունքը: Առաջին յարկի սենեակներէն մէկուն յատակը ամբողջ յատկացուած էր ջրամբար ըլլալու: Ծորակ մը ներսէն կը հոսեցնէր ջուրը խոհանոցին մէջ, ուրիշ մը՝ դուրսը, փողոցը, տրամադրուած էր ժողովուրդին: Ջրկիր մըն ալ կար, անշուշտ, որ պետական պաշտօնեայ կը նկատուէր, թերեւս այդ իրաւունքը գնած ըլլալուն: Որովհետեւ՝ նորոգութեան դիւրութեան համար շինուած բացուածքէն, որուն բանալին իր քով կը մնար, կրնար ծորակին ջուրը աւելցնել կամ պակսեցնել, իր յարմար տեսած ատենը:

Աւելորդ թող չնկատուին այս նկարագրութիւնները, որ ըրի՝ Պոլսոյ ժողովուրդին այն ատենուան կենցաղին վրայ գաղափար մը տալու համար: Իսկ ասկէ ետքի մասը, հակառակ ենթակայական ըլլալուն, նկարագրիս մէկ գիծին արտայայտութիւնն է, որ մանկութեան յիշատակներուս ամէնէն աւելի զիս յուզող մէկ դրուագն է, որուն չեմ կրնար անդրադառնալ առանց խանդաղատանքի: Եւ դաստիարակութիւնն կամ ընթերցումները, որ մեր եաը, մեր էութիւնը կը կազմաւորէին աւելի ետքը, դեռ այն ատեն որեւէ դեր չէին կատարած իմ վրաս, ուրեմն շատ բաներ ընդծին են մարդուն մէջ:

Դեռ շատ փոքր ատենէս, պատուհանին առջեւ նստած, աղբիւրին վերեւ, կը սիրէի դիտել ջուր առնելու-տանելու այդ արարողութիւնը, որ կը կատարուէր աչքերուս տակ: Մարդեր, կիներ, երեխաներ շատ յաճախ դոյլեր կամ կուժեր ձեռքերնին, պոչ բռնած կ'ըլլային՝ կարգի սպասելով: Ջրկիրը կը հասնէր, կու գար, կը բանար պահպանութեան դռնակէն ներսի ծորակը, ջուրը առատօրէն կը հոսէր իր *խրպ*ին մէջ, ու կղպելով, կրկին կը հեռանար, հազիւ բարակ երիզի մը չափ ջուր ձգելով հոն սպասող բազմութեան, որոնք տեսակ մը մրցորդներ էին իր տասը փարաներուն...

Ես՝ մանկահասակ աղջնակ, չէի կրնար հանդուրժել այդ անիրաւութիւնը: Ոչ ոքի բան մը չըսելով, կ'իջնայի վար, ուր խոհարարը միշտ մեղսակիցս կ'ըլլար, բանալ կու տայի ծառայութեան դուռները (Porte de service), ներս կը մտցնէի պուտ մը ջուրի համար ստրուկներու պէս սպասող այդ հէք թշուառները, լեցնել կու տայի իրենց ամանները խոհանոցին մէջ առատօրէն հոսող աղբիւրէն, եւ անոնք կը մեկնէին գոհունակ, իրենց շահած ժամանակին համար, եւ օրհնելով տունին պզտիկ աղջիկը:

Տասնեակ անգամներ կրկնուած է ասիկա, շատ անգամներ անդրադարձած եմ այդ օրհնութիւններուն վրայ, որոնք եթէ չկրցան խնայել ինծի մեծ, անյատակ վիշտեր, ծառայեցին թերեւս, ո՛վ գիտէ, ուժը տալու՝ յաղթահարելու անոնց, տոկալու եւ ապրելու... ինչի՞ համար:

Առաջին մեծ վիշտս եղաւ կորուստը տարեկից ընկերոջ մը: Յոյն ատնտուով մը, յետոյ՝ ֆրանսացի վարժուհիով մը շարունակուած մեր դաստիարակութիւնը, Ատրինէ քրոջս ու իմ, հայկական շատ բան չունէր: Մեր երգած առջին երգը Marseillaise եղած էր, եւ Ալզաս-Լորէնի գրաւումը՝ հայրենասիրական առաջին սուգս, եթէ կարելի է ըսել: Ժանն տ'Արքի

digitised by A.R.A.R.@

պատմութիւնը կը պատմէի այնպէս՝ ինչպէս պլսօրուան տղաքը գոց գիտեն ամերիկեան cowboy-ներու կամ gangster-ներու արարքները: Մայրս կը գանգատէր, որ մեր խօսած հայերէնն անգամ աղճատ էր, օտարոտի, յունարէնով խառն: Ատոր համար էր, թերեւս, որ տարուեցանք հայ կնոջ մը տնական դպրոցը (վարպետ տուտու), ուր դասակից եղանք թաղին բոլոր ջոջ բնակիչներուն տղոցը, Գնաճեան, Կիլպէնկեան, եւայլն, եւայլն: Ատոնց մէջ էր իմ նախասիրած ընկերս՝ Վահան Պալեան, գեղեցիկ ու կարշնեղ երեխայ մը: Չեմ գիտեր, թէ հետը խօսա՞ծ էի բնաւ, թէ միայն իր տեսքն էր, որ այդ համակրութիւնը ստեղծած էր մէջս:

Օրին մէկը ան դպրոց չեկաւ: Յաջորդ օրը մօտակայ մեր եկեղեցիին զանգակները սկսան ղօղանջել տխրօրէն: Մեր բարի վարպետ տուտուն արտասուին սկսաւ եւ բացատրեց մեզի, թէ Վահանը մեռած էր *խուշ պոդանէ* (թոչուն խեղդող, կեղծմաշկ), քսանչորս ժամուան մէջ:

Ինչո՞ւ ըսուեցաւ ատիկա մեզի, հազիւ 6-9 տարեկան մանկիկներուն: Չեմ գիտեր: Բայց ճակատագրին այդ անհերելի որոշումին դէմ բողոքս ու ծառանալս սկսաւ այդ օրէն: Սարսափս՝ մանուկները հարուածող այդ հիւանդութիւններուն դէմ: Ա՛նքան՝ որ տարիներ ետքը, չեմ յիշեր, թէ տասնըմէ՞կ թէ տասներկու տարեկան էի, երբ լսեցի կամ կարդացի, կանխահաս ընթերցող, որ Փասթէօր անունով գիտունի մը աշխատակիցը, Տոքթ. Ռուա, յաջողեր էր կեղծ մաղշկին դարմանը գտնել, հոգիս բաւարարուեցաւ այնքան անսահման երջանկութիւնով, որ օրեր ամբողջ կ'երեւակայէի Փասթէօր անունը ոսկեշող տառերով արձանագրուած՝ մայրերու ճակտին վրայ: Եւ ատիկա գիտնալս արժեց ինծի, դասակիցներուն մէջ միակը ըլլալով, ուսուցչիս՝ Հինդլեանի կողմէ խաչ մը, ինծի տրուած տասը նիշին վրայ (10+):

Բայց այդ վարպետ տուտուին քով սորվեր էինք հայ ըլլալ եւ Վարդանանց պատերազմին պատմութիւնն ալ եկաւ երկրորդել միտքիս մէջ Ժանն տ'Արքի հերոսութիւնը: Ամէն հիւրի առջեւ անպատճառ ստիպուած էի պատմել պատմութեան այդ երկու կարեւոր դրուագները: Եւ քանի որ կ'ապրէի, քանի որ կեանքին մէջը մտած էի, վիշտերը պիտի յաջորդէին այլեւս իրարու:

*
* *

Ծիլդ եօթը տարեկան էի, երբ պայթեցաւ հօրեղբօրս *իսլամացումի ողբերգութիւնը*:

Կարապետ Շահպազի բանադրումը եւ հարկադրեալ իսլամացումը եթէ ողբերգութիւն մըն էր անձնական առումով, ապա նաեւ աղէտ մըն էր, մեծ կորուստ մը՝ պոլսահայութեան համար, նկատի ունենալով տուեալ անձնաւորութեան արժանիքներն ու կշիռը՝ հասարակական առումով: Յ. Մ. Սիրունի «*Պոլիս եւ իր դէրը*» խիստ շահեկան աշխատասիրութեան

digitised by A.R.A.R.@

Դ. հատորի տարբեր գլուխներուն մէջ անդրադարձած է Կ. Շահպազի անձնաւորութեանն ու արժանիքներուն, հայրենասիրական գործունէութեանը եւ ողբերգական պատմութեանը, որ հետեւանք էր իր հակառակորդ, նոյնպէս իրաւաբան, Ազգային Վարչութեան ատենապետ Յովհաննէս Նուրեանի ստորութեան եւ օրուան պատրիարք Յարութիւն Վեհապետեանի մոլեռանդութեան, որ գործիք դառնալով Նուրեան էֆէնտիի ձեռքին, շտապած էր ցուցադրաբար բանադրել Կ. Շահպազը ու վտարել հայ եկեղեցիէն: Կարապետ Շահպազի իրաւաբանական խոր գիտելիքներու, մեծ տաղանդի ու ճարտարութեան, Թուրքիոյ մէջ օրէնսդրութեան զարգացմանը բերած նպաստի,ինչպէս նաեւ՝ իսլամանալէ ետք պոլսահայութեան ի նպաստ ըրած ծառայութիւններու մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կարելի է քաղել իրեն աշակերտած, հետագային նոյնպէս անուանի իրաւաբան, դասախօս Հմայեակ Խոսրովեանի յուշերէն (*«Անահիտ»* ամսագիր, 1939 թ. Յունիս-Սեպտ.), որոնցմէ օգտուած է Յ. Մ. Սիրունի:

Բաւականանանք միայն նշելով, որ Կ. Շահպազի հեղինակութեամբ տպագրուած են իր դասաւանդած նիւթերու վերաբերեալ դասագիրքեր. Միջազգային իրաւունք, Վաճառականական օրէնք, Եղեռնական եւ Քաղաքային (քաղաքացիական) դատավարութեան եղանակները:

Հայերուն ի նպաստ վարած պաշտպանութենէն յայտնի են 1895ի դէպքերու առիթով Պոլսոյ մէջ թուրք ոստիկանի մը սպանութեան կապակցութեամբ երեք ամբաստանեալ-մահապարտներէն երկուքին կախաղանէն ազատումը, որուն կապակցութեամբ Սուլթան Համիտի աչքին կը դառնայ *կասկածելի անձ* ու կ'ունենայ պաշտօնի փոփոխութիւն:

Մէվլէթ փաշայի այն ատենուան գնահատութենէն սկսած է այն մեծ բարեկամութիւնը, որ տեւած է մինչեւ Պոլիս, եւ որ հետագային թերեւս ճակատագրական ազդեցութիւն ունեցած է Կարապետ Շահպազի կեանքին վրայ, դժնդակ պայմաններու առջեւ իր առնելիք որոշումին առիթով:

Այդ թուականին Լիբանանի ինքնօրէն կուսակալութեան կառավարիչն էր քրիստոնեայ Վասա փաշա, որուն հետ յարաբերելով, հօրեղբայրս շատ չանցած, կը նշանուի անոր միամօր աղջկան հետ, լաւ դաստիարակուած, լեզուագէտ ու երաժշտասէր օրիորդ մը: Սիրոյ եւ փոխադարձ գնահատութեան վրայ ծրագրուած այդ միութիւնը չիրագործուեցաւ, դժբախտաբար: Ճակատագիրը որոշած էր Կարապետ Շահպազի դժբախտութիւնը, եւ խօսեցեալ տարաբախտ օրիորդը մէկ քանի օրուան ընթացքին, անակնկալ կերպով զոհ կ'երթայ այն ատեն անբուժելի մանրէական հիւանդութեան մը, իր ծնողքին հետ նաեւ անդարմանելի սուգի մէջ ձգելով իր նշանածը: Տարիներ ետքը կը պատմէին, թէ որքա՜ն խոր եղած էր հօրեղբօրս մօտ այդ թախիծը:

Հալէպի կուսակալ Մէվլէթ փաշա շուտով Պոլիս պիտի հրաւիրուէր՝ իբր արդարութեան նախարար: Ան չ'ուզեր բաժնուիլ իր այնքան գնահատած Կարապետ Շահպազէն, զոր կը ստիպէ իրեն ընկերանալ: Շահպազի կարողութիւնը հոն ալ կը գնահատուի շուտով: Բարձրագոյն Դրան

digitised by A.R.A.R.@

մէջ (Պապը Այի) կարեւոր պաշտօն կը յանձնուի իրեն, ուշադրութեան առարկայ դառնալով պետական բարձր շրջանակներու։

Այն ատեն է, որ իր եղբայրները կը խորհին զինքը ամուսնացնել։ Կը ներկայացուի իրեն, ով գիտէ ինչպէս, բնիկ պրուսացի Եուսուֆեան ընտանիքի դուստր օրիորդ Էլմոնէ Եուսուֆեանը։ Յետադարձ ակնարկով մը՝ կը խորհիմ, թէ այդ օրիորդին կանուխէն Փարիզ գացած ըլլալը, ֆրանսերէն լեզուին ունեցած վարժութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ իբրեւ պրուսացի՝ թրքախօս ըլլալը (Կարապետ Ծաճպազ, ինքն ալ կեսարացի, հետեւաբար՝ թրքախօս սկիզբէն, չորս տարի աշակերտելով Արեւելեան վարժարանին՝ հայերէն սորված էր), թերեւս նմանութեան եզրեր եղած ըլլան զինքը օրիորդին մօտեցնող։ Բայց այդ աղջիկը, մա՛նաւանդ հօրը կողմէ շփացած, չէ կրցած բնաւ օգտուիլ Փարիզի պէս կեդրոնի մը պարգեւած բարիքներէն։ Ան վերադարձած է Պոլիս, ֆրանսայի այն ատենուան քաղքենի իգական սեռին սնամէջ, ուռուցիկ, ռոմանթիկ վարժութիւններն ստացած, առանց երբեք պատրաստուած ըլլալու ընտանիքի մօր եւ կնոջ, մա՛նաւանդ Ծաճպազի պէս բարձրարժէք անձի մը կինն ըլլալու։

Ամուսնութիւնը կը կատարուի, սակայն, եւ 6 երեխաներ կը ծնին յաջորդաբար, հակառակ ընտանեկան յարաճուն անհամաձայնութեան...

*
* *

Այն ամառը օդափոխութեան գացեր էինք Գատըգիւղ, հօրս յաճախորդ, արդարութեան նախկին նախարար Ռիզա փաշայի փառաւոր ու ծովահայեաց ապարանքը, որուն ընդարձակ պարտէզներուն մուտքը նաւամատոյցին մօտն էր, եւ միւս կողմէ կը հասնէր, կարծեմ, մինչեւ Մոնրա։ Շատ կանուխէն փոխադրուած հոն, Մարտ ամիսէն, ինչպէս կը սիրէր հայրս, դրուեցանք Ատրինէ քոյրս ու ես Dome de Sion մայրապետներու դպրոցը, ուր կը յաճախէր արդէն մեր զարմիկը՝ Կարապետ Ծաճպազի աղջիկը։ Անոր չորս մանչ զաւակներն ալ՝ Վահան, Գրիգոր, Տիգրան, Ներսէս գիշերօթիկ էին՝ նոյն Գատըգիւղի ֆրէրներուն վարժարանը։ Կրտսերագոյն երեխան՝ Տիրանը, իր խնամատարին հետ տունը կը մնար։ Այդ պզտիկները այդ թուականին արդէն մայր չունէին, իրենց մայրիկը ամիսներ առաջ տունը լքած, հեռացած էր, ամուսնոյն հետ վերջին բախումի մը հետեւանքով։

Գեղեցիկ, կապուտաչուի, խարտեաշ, ուշիմ, եւրոպական դաստիարակութիւն ստացած, պետական բարձր պաշտօնատար այս ամուսինը՝ Կարապետ էֆ. Ծաճպազ, ոչ մէկ առանձին հրապոյր ունէր, կը թուի, այդ կնոջը համար՝ Էլմոնէ, ծնեալ Եուսուֆեան, որ սնած էր միայն թեթեւ վէպերու ընթերցումով։ Հինգ մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներուն յաջորդական ծնունդն ալ չէր յաջողած խելքի բերել այդ կինը, որ անոնց ամէնքին խնամքը սպասուհիներուն ձգած, ինք վէպ միայն կը կարդայ եղեր օրեր ամբողջ, անկողնին վրայ երկարած։ Իսկ օրուայ մնացած ժամերը կ'անցը-

digitised by A.R.A.R.@

նէ ընկերակցութեանը մէջ Պոլսոյ յատուկ Levantin-ներու շրջանակի մը հետ, որոնց երկու սեռին ալ խօսակցութեան նիւթն էր միայն ամուսնական intrique-ներու, իրար խաբելու նկարագրութիւնները, որոնք, միանալով ընթերցումներուն՝ իր վրայ թողած տպաւորութեան, խեղճ կինը կը դարձնէին ջղագրգիռ, յուզական էակ մը, անընդունակ՝ ընտանիքի մօր պարտականութիւններ կատարելու:

Հասկնալի կ'ըլլայ մթնոլորտը տունի մը, որուն պետը, ամուսինը, օրէնսգէտ, լուրջ, խոհական, պետական բարձր պաշտօնատար ըլլայ եւ իր կինը այսօրուան midinette-ի մը մտայնութիւնը ունենայ: Եւ տակաւին ի պատիւ այսօրուան միտինէթին, պէտք է ըսել, որ երբ անիկա յաջողի ամուսին մը կամ մարդ մը գտնել, ամէն բան կ'ընէ զայն գոհացնելու համար (ինչպէս Մարինէթը՝ *Լուիզէթ*ին մէջ):

Բախումները անխուսափելի էին այս պայմաններուն մէջ: Եւ ամէն անգամ՝ «քանի ատանկ է, ես ալ քրոջս տունը կ'երթամ»ի գոեհիկ արտայայտութիւնով կը վերջանային անոնք: Զայն համոզելու եւ ետ բերելու պաշտօնը կը վիճակուէր մօրս, իր ներոջը, որ կ'երթար լուրջ, խոհական, համոզկեր խօսքերով զայն կ'ողոքէր ու տունը կը վերադարձնէր:

Այս անգամ, սակայն, չէ գոհացեր Պոլիսի մէջ՝ մինչեւ Սկիւտար, քրոջը տունը երթալով, այլ գացեր է մինչեւ Փարիզ, ուր կը մնայինն իր մայրն ու ընտանիքը: Հոնկէ՝ նամակ մը ամուսինին, յայտնելով, որ ալ չ'ուզեր վերադառնալ տուն, զաւակներն ալ իրեն կը ձգէ, կ'արտօնէ իրեն՝ նոր ամուսնութիւնով մը նոր մայր մը բերելու իր զաւակներուն...

Պիտի փափաքէի, որ այս տողերը կարդացողները համոզուէին, որ անոնք բոլորովին առարկայական են, որովհետեւ կեանք մը ամբողջ կնոջ ամէն տեսակի իրաւունքներուն պաշտպան ու ջատագով ըլլալէս ետքը, պիտի չուզէի այս կարեւոր հարցին մէջ տեսակէտս փոխել ու ենթակայական ըլլալ: Բայց կնոջ իրաւունքներուն առընթեր՝ կան մայրական իրաւունքներն ու *պարտականութիւնները*, մա՛նաւանդ, որոնցմէ չի կրնար մայր մը հրաժարիլ: Հապա մայրական սէ՞րը, խանդաղատա՞նքը: Ինչպէ՞ս կրցած էր այդ ողորմելի կինը այնքան տարուիլ կիրքէ, որ մոռնար իր վեց զաւակներուն համար ունեցած գուրգուրանքը, ինչպէ՞ս կրցած էր բաժնուիլ գոնէ կրտսերագոյնէն, հազիւ 10 ամսուան Տիրանէն... Գոնէ հետը տարած ըլլար, աւելի պիտի ներէի իրեն՝ այսօր:

Անշուշտ, մերինները կը միջամտեն. թոթակցութեան փոխանակութիւն, ընտանիքը համոզել, եւայլն: Տիկինը անդրդուելի կը մնայ: Տղաքը, սպասուհիներու ձեռքը մնացած, իրապէս մօր մը ներկայութեանը պէտք ունին: Կարապետ Ծահպազի պէս անձնաւորութեան մը կինը ըլլալու պատրաստ անձեր շատ կային...

Ծահպազ պատրիարքարան կը դիմէ, պահանջելով, որ կա՛մ ստիպեն իր կինը տուն վերադառնալու, կա՛մ իրաւունք տան իրեն՝ վերամուսնութեան: Ազգ. պատրիարքարանը բան կը կ'ընէ՞, Փարիզի հոգեւոր հովիւին միջոցով՝ իր ամուսնական փարախը վերադարձնելու այդ մոլորած կինը: Չեմ կարծեր:

digitised by A.R.A.R.@

Մօտ տարի մը սպասելէ ետք, Կարապետ Շահպազ իր տունը կը հրաւիրէ տիկին մը, որ մօրերնուն բացակայութիւնով լքուած տղոցը հոգածութիւնը ստանձնել կը յօժարի: Եւ գոնէ առերեւոյթ՝ խնդիրը կը թուի կարգադրուած ըլլալ: Մինչեւ որ օրին մէկը այդ տիկինը կարուհիի մը կ'երթայ եւ իր անունը հարցուած ատենը «Տիկին Շահպազ» կը պատասխանէ:

Այդ երկու բառերը բաւական կ'ըլլան կիրքերը շղթայազերծ ընելու: Լուրը կը տարածուի Գատըգիւղի մէջ, ուր, Կարապետ Շահպազի պէս կը բնակէին նաեւ Նուրեան Յովհաննէս եւ Ունճեան Աբիկ էֆենտիները, երկու զօրաւոր ոսոխ-մրցակիցներ՝ հօրեղբօրս, առաջինը՝ իբրեւ պետական պաշտօնատար, երկրորդը՝ պետական հայրապետ:

Անհրաժեշտ է այստեղ յիշել, որ Սուլթան Մէճիտի օրով հռչակուած *Թանզիմաթին* (բարեկարգումի օրէնքին) համաձայն, առարուեան նախարարին մօտ, որ անշուշտ թուրք կ'ըլլար, արդարութեան խորհրդականի պաշտօն մը ստեղծուած էր, որ անպատճառ հայու պէտք է յանձնուէր: Առաջին խորհրդականը՝ Սերվէչէն էֆենտին ըլլալէ ետք, այս դէպքերու թուականին Կարապետ Շահպազ կը նկատուէր յաջորդ ընտրելին այդ պաշտօնին, որովհետեւ արդէն *Շարայի Տէօվլէթի* (պետական խորհուրդ) անդամ, օրէնդիր՝ օսմանական *սէճէլլէյի* (code civil) հեղինակ, փորձեալ օր քաղաքային գիտութեանց բարձրագոյն կայսերական վարժարանին (*Մէքթէպը Մելքիյէի Շահանէ*) եւ իրաւաբանական վարժարանին, ամէնէն արժանաւորը կը ներկայանար:

Անոր անհետացումը, հեռացումը (suppression), դուռները կրնար բանալ Նուրեանի կամ Ունճեանի առջեւ: Պայքարի սքանչելի առիթ մը կը ներկայանար: Կը փութան օգտագործել: Օրուան պատրիարք Յարութիւն Ս.ը թոյլ ու մեղկ մարդ, առանձնապէս կը դիւրացնէր իրենց գործը: Ազգ. եւ քաղաքական *ժողովներու* իբր ատենապետ, գործեր ձեռքերնին առած, կը պահանջեն Կարապետ Շահպազէն, որ «այդ կինը դուրս հանէ տունէն»: Կ. Շահպազ կը բողոքէ. «Կա՛մ ստիպեցէք կինս, զաւակներուս մայրը, որ տուն վերադառնայ, կա՛մ արտօնեցէք ինծի վերստին ամուսնանալու: Ես օրէնքի մարդ եմ, ապօրինի կեանք ապրիլ չեմ ուզեր»: Խրիմեան Հայրիկ, մեծ Խրիմեան Հայրիկը, տունին մտերիմ, ամէն օր կը կրկնէ. «Մեղք, որ կաթողիկոս չեմ, Շահպազ, տղաս, ես ձեռքովս քեզ կը պսակէի»:

Հակառակութիւնը կը շարունակուի եւ Կիրակի առաւօտ մը Պոլիսի 47 եկեղեցիներուն բեմէն պատարագի ատեն կը կարդացուի Յարութիւն պատրիարքի ստորագրած բանադրանքի կոնդակը, որով՝ Կարապետ Շահպազ *կը նզովուի եւ դուրս կը նետուի Հայաստանեայց եկեղեցիէն:* Կը ցաւիմ, որ երբեք չեմ տեսած այս բանադրանքի գրոյն պատճէնը:

Այն խոր հաւատացեալներուն համար, որ էին հայրս ու հօրեղբայրս, ինչպէս նաեւ ժամանակին ոգիին համար, այս աճառոր իրողութիւնը տակնուվրայ կ'ընէ երկու տուները: Օրերու ընթացքին, երբ թերեւս պիտի վարժուէին գաղափարին, իրիկուն մը, երբ Կարապետ Շահպազ գործէ դար-

digitised by A.R.A.R.@

ձին կ'ուզէ նաւակ մը վարձել՝ մինչեւ տուն չքալելու համար, ինչպէս կ'ընէր ամէն իրիկուն, յոյն մակոյկավարը կը մերժէ զինքը ընդունիլ, իբր *բանադրուած*: Կառապանները, որոնց կը դիմէ, նոյնպէս կը մերժեն: Գատըգիւղի երկու մեծ աղաները՝ Նուրեան եւ Ունճեան, անցած էին այդ պարզ մարդոց քովէն...

Հօրեղբայրս, ընկճուած, նկուն, վհատած, գլխիկոր՝ տուն կը վերադառնայ: Դեռ չի գիտեր, թէ ինչ ընթացք պիտի բռնէ: Հայրս ու մայրս խորհուրդ կու տան իրեն՝ հաւաքել զաւակները երթալ արտասահման: Ո՞ւր: Փարի՞զ, որ կը ճանչնայ, հոն է իր առաջին կինը, որ զինքն ու զաւակները ձգած-հեռացած էր: Ցետոյ՝ դիւրի՞ն է լքել տարիներու աշխատութիւնով ձեռք բերուած բարձրագոյն դիրք, տուն, տեղ, սիրուած եղբայր մը...: Կը վարանի: Դեռ չի գիտեր, թէ ի՞նչ պէտք է ընէ...

Առաւօտ մը, երբ կը հասնի իր պաշտօնատեղին, կ'իմացնեն իրեն, որ արդարութեան նախարար Ճէվտէթ փաշա զինքը տեսնել կ'ուզէ:

Այս այն Ճէվտէթ փաշան է, որ նախապէս Հալէպի նահանգին կուսակալ, իր քով կուսակալութեան թարգման ունեցած է Կարապետ Շահպազը, երբ երիտասարդ, Փարիզէն կը վերադառնար Licencier en droit եղած, այն ատեն, երբ հայրս, Նազարէթ Շահպազ, առեւտուրով կը զբաղէր Կիլիկիա:

Ճէվտէթ փաշա այդ թուականէն ետք միշտ բարեկամ մնացած էր հօրեղբօրս: Երբ իրեն կը ներկայանայ այդ առաւօտ, փաշան ցոյց կու տայ իրեն՝ պաշտօնաթերթին մէկ թիւը, ուր Կարապետ Շահպազ շշմելով կը կարդայ Ազգային պատիարքարանի մէկ *թագրիրին* պատճէնը, որով՝ պատրիարք եւ վարչութիւն կը հաղորդեն թուրք կառավարութեան, թէ պետական օրէնքին համաձայն, Օսմանեան կառավարութեան պաշտօնատար կրնան ըլլալ միայն այն անհատները, որոնք կառավարութենէն ճանչցուած կրօնքի մը կը պատկանին, իմա՛ հայ, յոյն, հրեայ, անշուշտ եւ իսլամ, եւ որովհետեւ Կարապետ Շահպազ *վտարուած ըլլալով հայ եկեղեցիէն, այլեւս չի պատկանիր պետութենէն ճանչցուած կրօնքի մը, այլեւս իրաւունք չունի իր պաշտօնները պահելու:*

Կը հասկնա՞ք, իր պատուին, իր հեղինակութեան, իր հաւատքին դէմ անխղճօրէն դաւաճանելէ ետք, իր հակառակորդները չէին վարաներ իր գործին, իր զաւակներուն՝ 6 հայերու ապրուստին դէմ դաւելու...

Ի՞նչ ըրած էր այդ մարդը իրենց: Ի՞նչ զգաց այդ տողերը կարդացած պահուն: Իրողութիւնն այն է, որ ընկճուած, գլխահակ, շուարուն՝ իր բռնելիք ընթացքին մասին երբ կը մտածէր, զինքը լռելեայն դիտող Ճէվտէթ փաշան, թերեւս աւելի գթոտ, քան թէ իր ազգակիցները, կ'ըսէ.

—Ի՞նչ կը մտահոգուիս, *պիրատէր* (եղբայր), *հագգ տինինի քապռլ իթթիմ* (արդարութեան կրօնքը ընդունեցի) ըսէ՛, վերջացուր:

Հօրեղբօրս վարանումներուն առջեւ, փաշան կը կրկնէ իր հրաւէրը: Առանձին, յոգնած, ուժասպառ, իրենցներէն մատնուած ու յաղթահար, թշուառ մարդը կը կրկնէ իրեն թելադրուած բանաձեւը: Անհաւոր բանը կա-

digitised by A.R.A.R.@

տարուած էր: Ո՞վ կրնայ ըսել, թէ գոնէ մէկ անգամ, այս պարագային *արդարութեան կրօնքը* չեղաւ Մուհամէտի կրօնքը:

*
* *

Անհաւոր բանը կատարուած էր, այո: Հետեւանքները: Հէք մարդը, հօրեղբայրս, որ թերեւս պիտի մխիթարուէր ներկայութիւնովը, տունին մէջ, անոր, որ իր ընտրելին էր երկրորդ ամուսնութեան մը, աւ ալ կը հեռացուի տունէն, պետական հրամանով, որպէսզի հաւատափոխութիւնը համոզումի մը արդիւնքը ըլլայ եւ ոչ թէ ամուսնութեան նպատակի մը: Եւ որովհետեւ իսլամը պէտք է պսակի տակ ապրի ու մեռնի, իրեն կնութեան կու տայ, միշտ իր բարեկամը՝ Մէվլէթ փաշան, իր քենին՝ Ֆերիտէ հանը-մը, արդէն տարեց այրի կին մը, որով, բարեբախտաբար, նոր ու տարա-սեռ զաւակներու հոյլ մը չեկաւ աւելնալ՝ ընտանիքին մտահոգութիւններուն վրայ:

Թէ ի՞նչ կ'անցնէր-կը դառնար իր տունին մէջ, չեմ գիտեր: Բայց մեր տունը անկարագրելի էր, հօրս վիշտը՝ իր «երեք հարիւր տարուան անբասիր անցեալով ընտանիքին բերուած» այս մեծ արարքին հանդէպ: Մանկութեանս վերյիշումներուն ամէնէն տխուր դրուագն է այդ տառա-պանքը այն ուժեղ մարդուն, որ եղած էր հայրս, մինչեւ այն ատեն: Ռիզա փաշայի գեղակերտ ապարանքին ոսկեդրուագ սրահին մէջ, գետինը, պա-տի մը տակ ճնշած, գլուխը պատին կը զարնէր, երկու կոուփներով հար-ուածներ կու տար գլխուն, ջախջախելու համար ինքզինքը, չվերապրելու համար այս մեծ անպատուութիւնը:

Երկու *աղաները* բանի մը հասեր էին: Ա՞յս էր իրենց ուզածը, թէ իրենք ալ սահմոկեցան այս եզրակացութենէն: Չեմ գիտեր: Գիտեմ միայն, որ *արդարութեան խորհրդական* այդ պաշտօնը, զոր այնքան անարդար միջոցներով հետապնդեր էին, իրենց երկուքին ալ չվիճակուեցաւ: Հօրեղ-բօրս չտրուեցաւ, որովհետեւ այլեւս հայ չէր, այսինքն՝ չէր կրնար տրուիլ իբր հայու: Թէեւ խեղճ մարդը ի զուր կը ջանայ եղեր մխիթարել հայրս, որ կրօնափոխելը ազգութիւն փոխել չէ, որ նորէն ինք հայ է ու հայ կը մնայ: Ատիկա արդէն իր մտածելու նոր ձեւն էր, զոր հայրս՝ աւելի հին (պահպանողական) չէր կրնար ընդունիլ:

Ու հօրեղբայրս հետեւողական էր ինքզինքին հետ: Ան մինչեւ վերջը հայ մնաց հոգիով, իր ծառայութիւնը ի սպաս դրաւ ազգին պէտքերուն, ազատեց երուսաղէմապատկան կարեւոր կալուածներ, որոնք Կարկուռ ա-նունով քրիստոնեայ արաբի մը կողմէ կը բռնագրաւուէին: Վճռաբեկ ատ-եանի նիստի մը մէջ հայ յեղափոխականներու՝ սպանութեան մը ամբաս-տանեալները դատուելու վրայ էին: Մէկ մահացածի դէմ երեք անձեր, իբր ոճրագործ, մահուան պիտի դատապարտուէին: Հօրեղբայրս, հիմա՝ Ալի Ծահպազ (Ալի= բարձր, այդ անունը տրուած իրեն Մէվլէթ փաշայի կող-

digitised by A.R.A.R.@

մէ, իբր նշան հօրեղբօրս մեծ կարողութիւններուն գնահատութեան: Թէ ոչ՝ սովորութիւն էր կրօնափոխները անխտիր կոչել Մեհմէտ: Նոյնպէս խնայուած էր իրեն թլփատութեան արարողութիւնը, թերեւս մի գուցէ վնասակար ըլլար իր առողջութեան, յառաջացած տարիքի մէջ. 44 տարեկան մը ըլլալու էր, քանի որ մեռաւ 56 տարեկանին, 11 տարի ետք), կ'ազատէ անոնցմէ երկուքը կախաղանէն:

Իր Էմիրկէնի ծովահայեաց ու ծովեզերեայ բնակարանին մէջ, ուր փոխադրուած էր հիմա, ան կը շարունակէր ընդունիլ իր մէկ քանի հայ բարեկամները, մա'նաւանդ ամերիկեան դեսպանատան խորհրդական Պր. Արշակ Շմաւոնեանը: Իր տունը կ'այցելէին նոյնպէս կարգ մը եկեղեցականներ, մա'նաւանդ Խորէն Ս. Նարպէյ: Կը պատմուի, թէ իր 24 ժամ տեւող կարճ հիւանդութեան ընթացքին, կանչել տուած է Պոյաճի գիւղի եկեղեցիէն քահանայ մը եւ Ս. հաղորդութիւն առած:

Իր վեց զաւակներէն չորս մեծ մանչերը 10 տարի ֆրէրներու մօտ գիշերօթիկ մնալէ ետք, յաջորդաբար արտասահման ղրկուած են, չթղթացուելու համար: Տարիներ ետք, Փարիզի մէջ ընել տուած պրպտումներուս պատասխանուած է, թէ անոնք գաղութները գացած են իբրեւ միսիոնէր, իրենց հօրը «մեղքը քաւելու»: Իր միակ աղջիկը՝ Սրբուհին, թուրք տունին մէջ, ուր սակայն երկու յոյն սպասուհիներ կային, մէկ քանի տարի պահուելէ ետք, հօրս ու մտերիմ բարեկամի մը կարգադրութեամբ, տունէն փախցուեցաւ առաւօտ մը կանուխ, կաշառուած մակոյկավարի մը կողմէ, յանձնուեցաւ մօրը, որ հիմա Պոլիս վերադարձած էր, բայց որ չըկրցաւ գուրգուրալ մինչեւ իսկ այդ մէկ աղջկանը վրայ, որ վերջապէս մահացաւ՝ դժբախտ: Կրտսերագոյն Տիրանը մեծցաւ ինքն ալ հօրենական թուրք տունին մէջ, բայց դեռ ժամանակ չեղած էր, որ զբաղուէր իրմով, ինք տունէն փախաւ եւ իմացանք, որ մեռած է թշուառութեան մէջ:

Եւ այսպէս փճացաւ հայ մեծ միտք մը, հայ ընտանիք մը, որ կոչուած էին փառաւոր էջ մը կազմելու պոլսահայութեան պատմութեան մէջ:

*

* *

Մեր տունը սուգի տուն եղաւ տարիներ ամբողջ: Հայրս, անմխիթար, հիւանդ պառկեցաւ ամիսներով: Բժիշկներու խորհուրդով գործէ քաշուեցաւ երկու տարի ամբողջ, գրասենեակն իսկ փակելով: Երկու տարի ետքն էր միայն, որ իրեն յանձնուեցաւ Տէրվիշ փաշայի մը ժառանգական մէկ մեծ դատը, Դամասկոսի մէջ պաշտպանելի: Իր ազգային բոլոր պաշտօններէն զզուանքով հեռացած (Ազգ. եւ քաղ. ժողովներ, թաղական խորհուրդի ատենապետութիւն, եւայլն), իր յարաբերութիւնները դադրեցուցած բոլոր ազգային այն դէմքերուն հետ, որ հեռուէն կամ մօտէն մեղսակից կը նկատէր իր եղբօրը կրօնափոխութեան եղեռնին, սիրով ստանձնեց այդ դատին պաշտպանութիւնը, եւ մեզ ամէնքս մէկտեղ, Լեւոն երէց եղբայրս եւ մենք չորս երեխաներս, գացինք Դամասկոս:

Ինքը տարեկան էի այն ատեն, կը յիշեմ սակայն, թէ այդ միջավայրի փոփոխութիւնը որքան փրկարար ազդեցութիւն ունեցաւ հօրս վրայ: Տե-

digitised by A.R.A.R.@

ղացի եւ արաբներու վրայ (եղող) հայ պատուական ընտանիքէն զատ (ձուլումի վտանգը նոր չէ), հոն կային նաեւ մեծ թիւով հայ զինուորական բժիշկներ ու դեղագործներ, Պոլսէն ղրկուած, որոնց առանձնութեան մէջ՝ հօրս ընկերակցութիւնը մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ: Կար նաեւ հիւպատոսական շրջանակ մը, որոնց հետ հայրս յաջողեցաւ յարաբերութիւն ստեղծել: Անոնց մէջ նկատելի էր եւ յիշատակութեան արժանի ցարական Ռուսիոյ ընդհ. հիւպատոս Կոստանդին պէյ Կամսարական, ազգասէր հայը, որ նախապէս Վանի ռուսական ընդհ. հիւպատոս ըլլալէ ետք, թուրք կառավարութեան պահանջով՝ Դամասկոս փոխադրել տրուած էր, իբրեւ հայկական գաւառներու համար վնասակար:

Ես ինքս ալ, փոքրիկ աղջիկ, Կամսարական պէյի մասնաւոր խանդաղատանքին առարկայ էի: Գլուխս իր ծունկին լեռած, երկար կը հետեւէի հօրս ու այդ մեծ հայուն խօսակցութիւններուն, մինչ ինք իմ շագանակագոյն գանգուրներս կը շոյէր, կը հետեւէի, անշուշտ, առանց բան մը հասկնալու, բայց հոգիս կը գոհանար ու ամէն օր քիչ մը աւելի կը թաթաւուէր հայութիւնով: Բաֆֆիի վէպերը կը հրատարակուէին այդ օրերուն: Կամսարական պէյ կը ստանար զանոնք պրակ առ պրակ, դիւանագիտական թղթատարով, ու ես ալ յամառ յափշտակութիւնով կը կարդայի զանոնք: Այդ կերպով կազմուեցաւ մէջս հայ ազգային զգացումը:

Տարի մը ետք, Պոլիս դարձի ճամբուն վրայ, հայրս ուզեց Երուսաղէմ ուխտ մը ընել՝ իր զաւակներուն եւ կնոջ հետ միասին: Ցարութիւն պատրիարքը, իր եղբայրը բանադրողը, հիմա Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուած էր: Հայրս, ուրեմն, կ'ուզէր Երուսաղէմ երթալ, առանց հանդիպելու Ս. Յակոբայ վանքը եւ յարաբերելու հայ միաբաններուն հետ:

Փոթորկալի ծովով մըն էր, որ Պէյրութ-Եաֆա մէկ գիշերուան ճամբորդութիւնը ըրինք: Անհեղգոյ, ամեհի ալիքները, կարծես, մինչեւ երկինք կը բարձրանային, շոգենաւը ամբողջ կուլ տալու փափաքով:

Շոգենաւին մէջ տեսարան մը ամբողջ կեանքիս համար տպաւորեց զիս: Բերդարգելութեան դատապարտուած տասը հայեր էին անոնք, որ Աքիայի թիարանը կը տարուէին՝ իրենց պատիժը քաշելու համար (կարծեմ հեղինակներն կը նկատուէին պատրիարքին անձին դէմ կատարուած մահափորձի մը):

Լեռնակուտակ ալիքները, իրենց խօլական արշաւին մէջ, կը սըրբէին-կը տանէին ինչ որ գտնէին շոգենաւին վերնայարկին վրայ: Զգուշութեան համար, որ մի գուցէ ուղեւորներն ալ տարուէին, նաւապետը որոշեր էր այդ վերնայարկի ուղեւորները իջեցնել Cale-երուն մէջ: Այս թշուառները, սակայն, իրարու կապուած էին վիզէն շղթայուած, իրենց ձեռքերը կոնակնին՝ օղակներու մէջ առնուած: Անձկալից տեսարան մըն էր անոնց վայրէջքը՝ ստորնայարկը իջնող սանդուխներէն: Ամէն մէկ քայլափոխի, ուրեմն, ամէն մէկ աստիճան իջնելուն, իրենցմէ մէկուն, յաջորդին վիզը կը քաշուէր առաջ, արիւնի համախռնում մը առաջացնելով ենթակային մօտ: Արտասուաթոր աչքերով դիտեցի զիրենք, եւ այդ օրէն մշտական քէն մը ծնաւ մէջս թուրք կառավարութեան եւ իր դատաւորներուն դէմ:

digitised by A.R.A.R.@

Առաւօտուն հասանք Եաֆա: Հակիրճ այցելութենէ մը ետք, հայրս ուզեց այցելել տեղւոյն եկեղեցին եւ մեզի ալ այցելել տալ սիոնական Թել-Աւիւ քաղաքը, այն ատեն հազիւ կազմակերպուիլ սկսած՝ Եաֆայի գրեթէ մօտակայ արուարձանի մը մէջ:

Որոշուած էր գիշերը, լուսնկայ լոյսով ճամբորդել մինչեւ Երուսաղէմ, ձիաքարշ կառքով մը, որ այն ատենուան միակ փոխադրական միջոցն էր: Այդ ուղեւորութիւնը քրիստոնէական կրթութիւնով սնած իմ միտքիս հոգիիս համար ճշմարիտ վայելք մը եղած է: Աւազուտ լերկ հողամասին վրայ, տեղ-տեղ լուսնի շողերուն տակ իրենց ստուերը տարածած ձիթենիներուն տեսքը առանձնապէս կը հրապուրէր զիս: Հոգիս, ժամանակին ու միջոցին անջրպետը թողած, կը թռչկոտէր դէպի թուականները՝ Յիսուսի ապրած շրջանին: Ամէն մէկ քայլ, որ կ'առնուէր այդ նուիրական հողերուն վրայ, ձիերուն սմբակներուն արշաւն իսկ՝ սրբապղծութիւն մը կը թուէր ինծի: Ու այդ զգացումը պահեցի բոլոր այն օրերուն ընթացքին, որ ապրեցայ Երուսաղէմի մէջ...

Պայծառ ու լուսաշող առաւօտ մը մեզի ողջունել տուաւ Ս. քաղաքը: Եւ որչա՜փ մեծ եղաւ հօրս զարմանքը, երբ քաղաքին մուտքի դրան առջեւ տեսաւ եկեղեցական մը, վեղարը գլխուն: Տարակոյս չկար, որ հայ էր ան: Պահ մը ետք կը մօտենար ան հօրս, ինքզինքը կը ներկայացնէր: Եզնիկ վարդապետ Պապայեանն էր, Ստեփան փաշա Ալանեանի քեռորդին, զոր Յարութիւն պատրիարքը փութացուցեր էր՝ բարի գալուստ մաղթելու հօրս: Երբեք չգիտցանք, թէ ո՞վ իմացուցեր էր պատրիարք Ս.ին՝ մեր ժամանումը, Դամասկոսէ՞ն, թէ՞ Եաֆայէն: Ու հօրս բոլոր դիմադրութիւնը անզօր եղաւ մերժելու վարդապետին հրաւէրը՝ Ս. Յակոբայ վանքը այցելելու:

Մարահատ, հայրս ստիպուեցաւ համակերպիլ: Վանքին մէջ մեր սենեակները արդէն պատրաստուած էին: Փառաւոր ճաշ մը կը սպասէր մեզի: Յետոյ պաշտօնապէս հրաւիրուեցաւ հայրս, իր ամբողջ ընտանիքով, սուրճ առնելու Ս.ին հետ, վանքին մեծ դահլիճին մէջ:

Ու երբ հոն հասանք, անմոռանալի տեսարան մը խորապէս տպաւորեց մեզ ամէնքս: Յարութիւն պատրիարք, վեղարը ուսին վրայ ձգած, կը յառաջանար մինչեւ դահլիճին մէջտեղը, կ'ողջագուրէր, արտասուելով, հայրս, ներողութիւն խնդրելով անկէ՝ Նուրեանի եւ Ունճեանի դաւերուն գործիք դառնալով, Կարապետ Շահպազի պէս մեծարժէք անձէ մը զրկած ըլլալուն համար հայութիւնը...

Անկէ ետք՝ հաշտուեցան: Թերեւս ատկէ մնացած է մէջս համոզումը, որ յանցանք մը, անհերելի ոճիր մը գործելէ ետք, ներողութիւն խնդրելու չափ անիմաստ բան չկայ: Այդ ներողութիւնը կ'արդարացնէ, կ'ազատագրէ յանցապարտը, կը հանդարտեցնէ թերեւս անոր խիղճը, առանց որ անիրաւուածը որեւէ գոհացում կամ հատուցում ստանայ...

Տարիներ ետք, աւելի քան կէս դար ետք, Փարիզի առաջնորդ հոգեւոյս Արտաւազդ սրբ. Սիրմէլեան, առանց գիտնալու բոլոր այս անցուդարձերը, կ'ըսէր օր մը ինծի.

digitised by A.R.A.R.@

—Անանկ մարդ մը, Աբիկ էֆ. Ունճեանի պէս հայ մը սպաննեցին յեղափոխականները:

—Երանի՞ թէ Աբիկ էֆենտին ինքն ալ գնդակի հարուածով մը սպաննած ըլլար հօրեղբայրս, սրբազան,-ըսի,-որովհետեւ՝ այն ատեն այդ մարդը մահացած պիտի ըլլար առանց շատ տառապելու, մինչդեռ այն, ինչ որ ըրին, ինք ու իր ընկերը՝ Նուրեան, ո՛չ միայն բարոյապէս սպաննեց հէք Կարապետ Շահպազը, ո՛չ միայն խղճի ամէնէն անագորոյն տագնապները պարտադրեց անոր, այլեւ պատճառ դարձաւ անոր 6 զաւակներուն կորուստին եւ նաեւ եղբօրը ու անոր ընտանիքին վարկաբեկման...

Որովհետեւ, եթէ հայրս այնքան ազդուեցաւ այդ ողբերգութենէն, մենք ամէնքս ալ, իր զաւակները, տարիներ ամբողջ ճնշուած մնացինք այն ստորադասութեան զգացումէն (complexe d'inferiorite), որ կը ստեղծէր ժողովուրդին մէկ կարեւոր մասին մօտ՝ *բանադրուածին* ու *խլամտացածին* եղբօրորդիները ըլլալնին:

Աւելի ուշ, մօտ տասը տարիներ ետքն էր, որ պատուական հայու մը, Յակոբ Պահրիի հետ ամուսնութիւնս էր, որ այդ արատը պիտի սրբեր մեր ճակտէն:

Բայց հօրեղբօրս մասին խօսիլ, տարիներ ամբողջ, tabou էր: Հազիւ թէ մէկ քանի անգամ համարձակած ըլլամ՝ կարեւոր անձերու կարծիքը ուզել այդ խնդրին մասին, որ քրոջս ու իմ մշտական շահագրգռութեան առարկան եղած էր: Այդ անձնաւորութիւններէն մէկն էր Պր. Արշակ Շմաւոնեանը, որուն լայնօրէն գնահատական խօսքերը եկան առաջին սպեղանին դնելու վիրաւոր հոգիս վրայ:

Եւ շատ ուշ, վերջին պատերազմէն քիչ առաջ, ուրիշ պատուական հայ մը, իրաւունքի սկզբունքին ջատագով, որ եւ աշակերտը եղած էր Կարապետ-Ալի Շահպազի, իրաւաբանական համալսարանին մէջ, մեթր Հմայեակ Խոսրովեան, բոլորովին ինքնաբերաբար որոշեր էր լռութեան քողը վեր առնել եւ մաքրագործել յիշատակը այս մեծ հայուն, որ զոհուած մը միայն եղած էր, մեր ցեղը բնորոշող նախանձոտ, խառարամիտ ու մոլեռանդ ոսոխներու:

Մեթր Խոսրովեան զմայլելի ուսումնասիրութիւնով մը պանծացուց իր վարպետին յիշատակը, Ա. Զօպանեանի «*Անահիտ*»ի 1939, Յունիս-Սեպտեմբեր թիւին մէջ, որքան ինք եւս, Զօպանեան, իր նպաստաւոր կարծիքը տուած էր Շահպազի մասին, ինձմէ խնդրեց գրել նաեւ բան մը, որ ըրի: Անկէ ետք՝ Եռովք Արմէն, Լեւոն Մեսրոպ, Պոլիսէն՝ Լեւոն պէյ Փափազեան հրապարակաւ պաշտպանեցին Կ. Ա. Շահպազը: Տոքթ. Թորգոմեան բերանացի ինձի հաւաստած էր՝ Տատեան Արթին փաշայի զայրոյթը, եւ Պր. Արմենակ Կիւմիւշկերտեան կը պատմէր ինձի ընդվզումը՝ իր հօրն ու հօրեղբօրը, Տիգրան եւ Ռուբէն աղա Կիւմիւշկերտեաններու, այն օրը, որ Նար-Պէյ սրբազան եկեղեցիէն ուղղակի իրենց ճաշի երթալով՝ արցունքներով ըսեր էր Շահպազը բանադրած ըլլալնին...

ԶԱՐՈՒՀԻ ՊԱՀՐԻ

(Շար. 1)

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՐՑՈՒՄ

–Ինչպէ՞ս կը տեսնեն
ինչ որ աչքերը չեն տեսներ

–Ինչպէ՞ս կը կարդան
ինչ որ մատները չեն կարդար

–Ինչպէ՞ս կ'ըսեն
ինչ որ բառերը չեն ըսեր

–Ինչպէ՞ս կ'ըլլան
ինչ որ իրերը չեն ըլլար

Տեղղութիւնն ու անհունը
կ'ուսուցանեն մեզի տեսնել ստուերները
միջոցին մէջ ձայներ ծաղկող
անյայտ աստղին՝ մեր խորհուրդին
լռութիւնը կը շօշափենք եւ կը մտնենք
հոսանքին մէջ մայր շարժումին
մահէն ծնող

որ կը խաբէ
բայց չի դաւաճաներ
ո՛չ իր ձայնին
ո՛չ իր լոյսին

Սպիտակ է
անդունդը գաղտնիքին
որ ինքն իր մէջ կը բնակի

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ

NOSTALGIA

Տիկին Լարիէն ստացած բուխ տպաւորութիւններուն թեւումը չէր աւարտած Ատոմ, երբ լսեցի.

—Հոլէ՛, Հոլէ՛...

Քարլան էր՝ Մատամ Պիանքայի փանսիոնին նոր յաճախորդը, զոր նոյն օրը, երեկոյեան, ծանօթացուցած էր ինծի՝ ընդհանրապէս նման էակներու ճամբով իր հացը շահող պանդոկատէր տիկինը։ Երգչուհի էր նորեկը, որ երեք ամիս երգելէ ետք Տոլի պանդոկը նշանաւոր հիւրասրահի բեմէն, մերժած էր նորոգել պայմանագրութիւնը։ Նոյն ատեն բաժնուած էր իր խումբէն եւ ափ առած հոս, տարիներով զիս օրօրող օթեւանը։

—Ա՛յս ալ յաճախորդ է,— հարցուց Ատոմ հեգնական թոնով մը։

—Մ՛է,— երկարեցի ձայնս,— այս մէկը լաւ վաճառորդ է...

—Ի՞նչ բանի մասին կը խօսիք,— հետաքրքրուեցաւ երգչուհին։

—Ձեր ներկայութեան կրնա՞նք միթէ ուրիշ բանի մասին խօսիլ,— ըսի լրջութիւն մը ձեւացնելով։

Իտալուհին բաւարարուածութեան նշաններ ցոյց տուաւ պահ մը, բայց չհրաժարեցաւ մանրամասնութիւններ պահանջելէ։

—Իմ կարծիքներուս ծանօթ էք,— ըսի,— իսկ ընկերս շատ գեղեցիկ կը գտնէ ձեզ։

—Իրապէ՞ս։

—Իսկ օրիորդը,-դարձայ Ատոմին,— երբ նոր պայմանագրութիւն մը կնքէ, կ'երթանք ու կը վայելենք ձայնը։

—Քու հաշուոյդ խօսելով՝ ըսեմ նաեւ ձայնը,— մուլտաց Ատոմ։

—Ձի՞շդ է,— հարցուցի Քարլային խնդալէն։

—Ի՞նչը։

—Նաեւ ձայնը։

Իտալուհին շարունակեց պարզել ոչինչ հասկցած ըլլալու երեւոյթը, իսկ Ատոմ եւաւ թիկնաթոռէն ու մօտեցաւ ծովահայեաց պատուհանին։

—Առաջին անգամ է, որ կը տեսնեմ պարոնը, բարեկա՞մդ է։

—Այո,— ըսի,— եւ սերտ։

—Ինչո՞վ կը զբաղի։

—Ոչ մէկ բանով,— աճապարեց ըսել Ատոմ՝ մեր կողմը դառնալով։

—Բայց անպայման գործ մը կ'ընէք,— ըսաւ Քարլա թերահաւատ շեշտով։

—Անպայմա՛ն,— մէջ մտայ ես,— եւ ի՞նչ գործ։

—Եւ ի՞նչ։

—Պարոնը, կը զբաղի, կարծեմ, քիչ մը դժուար է ըսել, կը զբաղի, այսինքն՝ հիմա որոշ գործ մը չունի եւ պարապոյ ժամերուն կը փորձէ ոմանց օգտակար ըլլալ, ըսել կ'ուզեմ այսպէս-այսպէս գործով, չեմ գիտեր, գործ մը...

—Պարզ ըսէ, բան չեմ հասկնար, Պարո՛ն, հանի՛ս,— երկարեց աղաչական ձայնը Քարլա։

—Պարոնը կը զբաղի օգնական ամուսինի պաշտօնով։

—Ի՞նչ պաշտօնով,— աչքերը լայն բանալով ճչաց Քարլա։

digitised by A.R.A.R.@

Առանց հաշուի առնելու Ատոմին սպառնալից խոժոռումները՝ կրկնեցի հաստատումս։

Քարլան հասկնալ ձեւացուց, չհասկնալ ձեւացուց, ուզեց ուելի խոնարհալ ակնարկութեան ծալքերուն, նոր չփոթ մը դիզուեցաւ ակնարկին մէջ՝ ու, անգուսպ քահքահի մը մէջ՝ քանի մը անգամ կրկնեց.

—Ի՛նչ անլուր պաշտոն, ի՛նչ չնաշխարհիկ պաշտոն, միշտ պիտի լիշեմ, միշտ, մի՛շտ, մի՛շտ։

—Բայց դիս չմոռնա՞ս,— բողոքեցի յանկարծ։

—Մի վախնար, դուն մոռցուող տեսակէն չես,— ըսաւ լուրջ, վերցուց սեղանէն պայուսակը ու ոտքի ելաւ։

—Ինչո՞ւ կ՚աճապարես,— հարցուցի՝ առանց տեղէս շարժելու։

—Դուն պիտի չընկերանա՞ս ինծի։

—Կանուխ չէ՞։

—Ո՛չ,— հեռաքրքրուեցաւ Ատոմ։

—Ինք մազերը յարդարել տալու պիտի երթայ։

—Դո՞ւն։

—Մազերը քանդելու,— ըսի խնդալէն։

Ատոմ հեգնական ժպիտ մը ուրուացուց ու օրօրեց գլուխը։ Շուրջ մէկ ժամ ետք Թանիոսի սրճարանը իրարու հանդիպելու ժամադրութիւն մը ճշդելէ ետք, անապարանօք դուրս ելաւ։ Ստուգեցի բանալիներուս գոյութիւնը, կղպեցի դարակները, մարեցի լոյսերը ու միասին դէպի ելքի դուռը կ՚ուղղուէինք, երբ հնչեց հեռաձայնը Քարլային ընկերուհին էր, Սիւզին, որ տուաւ իրեն նոր հասած նամակի մը ուեստիը։ Ցանկարծ ճառագայթեց երգչուհիին դէմքը։ Սկսաւ թռչկոտիլ, խայտալ եւ, փոխանակ վարսայարդարին երթալու, բռնեց Մասամ Պիանքային օթեւանին ուղղութիւնը, ետ՝ ետեւէն։

Մօրմէն էր նամակը, ներփակ՝ քանի մը նկար, մէկը՝ շուրջ երկու տարեկան աղջնակի մը դիմաստուերը։ Մէկէն փղձկեցաւ.

—Պամպինո՛, պամպինո՛...

Արցունքներուն մէջէն երբեմն կը սեւեռէր աչքերը վրաս ու իմ մատնած անտարբերութիւնս կարծես ուելի կը սաստկացնէր իր յուզումը։ Քարլան չէր գիտեր, չէր կրնար մտածել, որ ես ուրիշ, ուրի՛շ մէկը դարձած էի այն օրէն սկսեալ, երբ խորին դառնութեամբ բաժնուեցայ Փարիզէն եւ կարճ ժամանակ մը ետք ստացայ երկրորդ ու ուելի անողոք հարուած մը՝ Զելային պատահած դժբախտութեան ի լուր։ Մնողազուրկ հոգի, երբ սիրտս ալ այդպէս խոցուեցաւ, կարծես աշխարհը փուլ եկաւ գլխուս, ու ժամանակը փոխանակ բուժելու զիս, նետեց կեանքի կրկէսը ու հաշուախնդիր կապերու ու չուկայիկ յարաբերութիւններու ջրապտոյտին մէջ բոլորովին ոչնչացուց նրբազգացողութեան բոլոր թելերս։ Պատահական հանդիպումներու մէջ կարծրացած մարդու մը դիրքէն այլոց նայելու սովոր հոգի մը կը կրէի արդէն, երբ հանդիպեցայ Քարլային, որուն հեծկլտուքը պարզապէս քրքիջ կը պատճառէր ինծի։

—Պամպինո՛, պամպինո՛...

Մասամ Պիանքային մօտ ափ առած օրէն ճանչցած էի Քարլան, իր առօրեային մէջ, գիշերը, ցերեկը, մարմինին բոլոր մանրամասնութիւնները, բայց բնաւ հեռաքրքրուած չէի իր անցեալով։ Իտալացի աղջիկ մըն էր, սիրուն, բոցարծաթ աչքերով, մարդակեր բնազդներու յորդութեամբ եւ մանաւանդ ազատ, ազա՛տ։ Այդքանը ինծի կը բաւէր, մնացեալը... որո՛ւ

digitised by A.R.A.R.@

հոգը մնացեալը։ Այս եղած էր կենցաղային ոճս այս թերաճ երկիրներուն մէջ խօսելու, երգելու, պարելու եկած եւ ինծի բախտ եղած բոլոր աղջիկներուն հանդէպ։ Ինչով կրնայինն աւելի շահեկանութիւն ներկայացնել անոնք ազգ մը, որ մտերմութեան վերջին մթերքը կորսնցուցած էր ի սպառ, հազիւ անուններ կը յաջողէր պահել մաքին ու երկար ատենէ ի վեր հոգին գոց կը մնար յուշերու դիմաց։

Պամպինօ հոլոված այդ պահուն էր, որ Քարլա պարզեց իր կեանքի գաղտնի էջերէն ոմանք, ըսաւ, որ հայրը մեռած էր վաղուց, ամուսինը նորածին աղջկանը եւ գինք երեսի վրայ ձգելով կորսնցուցած էր հետքը եւ ինք, երաժշտանոցի իր դասընթացքը կէս ձգած՝ նեռուած էր կեանքի մէջ, իր ուսերուն առած մօրը, պզտիկ քրոջը եւ զաւկին կեցութեան ամբողջ հոգը, ձայնական իր շնորհները վաճառքի հանելով։ Ցիշեց այս բոլորը, պահ մը ուրախացաւ, որ ղրկած գումարը հասած է Ֆլորանս, նորէն բացաւ նամակը, ու աղջնակին նկարը երկու ձեռքերուն մէջ առած՝ երեսանկեալ տարածուեցաւ մահճակալին վրայ եւ դարձեալ բարձրացուց լացակումած ձայնը։ Այն ատեն մօտեցայ իրեն ու մազերը շոյելով փորձեցի յուզումը թեթեւցնող բառեր արտասանել։ Մեր ձայները կը հասնէին մինչեւ միւս սենեակները, բայց Մատամ Պիանքային օրէնսդրութեամբ ընդունուած չէր սենեկակից միւս աղջիկներուն ազգ մը ներկայութեան ներս մտնել՝ առանց մասնաւոր հրաւէրի։

Աւի Քարլային ձեռքէն փոքրիկին նկարը, դիտեցի անոր եաւ աչքերը, խարտիշահեր մազերուն ինկած լոյսին վրայ դանդաղեցայ պահ մը ու յարեցի.

—Երջանիկ պամպինո։

—Ի՞մ, իմ դժբախտ պամպինո՞ն երջանիկ,— ընդվզեցաւ Քարլա։

—Քեզի պէս մայր մը ունեցած ըլլալու բախտը չի՞ բաւեր, որ պամպինո մը երջանիկ զգայ ինքզինք։

—Մ՛, շնորհակալ եմ, ա՛,— ըսաւ Քարլա ու, ձեռքերս բռնելով մօտեցուց զիս իր անուշաբոյր մարմինէն յորդող կրակներուն...

. . . . . .

Մեր ջիղերուն խաղաղութիւնը սասդնելէ հոգ, փափկօրէն յիշեցուցի իրեն, որ հասած է Քիսի հանդիսասրահի անօրէնին հետ իր ժամադրութեան պահը։ Շատ փոյթ չդրաւ այդ մասին։ Պարզապէս եկաւ դուրս ու Մատամ Պիանքային պատուիրեց, որ իր դուռը բախող հիւրերուն կամ իրեն եկած հեռաձայններուն պարզապէս յիշեցնէ, որ ինք անհանգիստ է եւ չի կրնար ուրէ մէկը ընդունիլ այդ գիշեր։ Հվաղը կ՚երթամ, ուրիշ օր կ՚երթամ, ըսաւ վերադարձին։ Արհեստին նրբութիւններուն վարժ չէր թուեր տակաւին Քարլա ու իր ապրումներուն կը հետազոտէր աւելի, քան հաշիւներուն։ Կ՚երգէր ու վերջացած կը համարէր գործը։ Հրաւէր չէր ընդուներ, վէճ կ՚ունենար յաճախ զինք դարպասողներուն հետ։

Խնդրեց, որ քիչ մը աւելի երկար մնամ մօտը։ Դժուարացայ այս ըսելը։ Դժուարացայ ոչ ըսելը։ Աւելի շեշտեց պահանջը։ Չէր ուզեր միայնակ մնալ։ կը սարսափէր յուզումին սաստկութենէն։ Մոռցեմ՝ ըսի։ Ապա՝ ձայնապնակին տուի խօսքը։ Ապա՝ դուրս եկայ ու «Թանիոսի թիւով հեռաձայն մը բացի։ Կրցայ գտնել Աստոմը։ Խնդրեցի, որ շուրջ ժամ մը եւս գայ եւ ատիպողական պատճառով մը ինձմէ պահանջէ ընկերանալ իրեն,

digitised by A.R.A.R.@

որպէսզի կարենամ գիշերը ազատել Տանթէի այս թոռնուհիին հմայաթափ դժոխքէն...

Այս կարճատեւ բացակայութեանս ընթացքին, Քարլա փոխած էր հագուստը ու վրան առած վարդագոյն գիշերանոց մը, թափանցիկ ու ցանկայարոյց։ Մէկէն վերանորոգուած զգացի զինք արեանս մէջ եւ ներսի անասունս սկսաւ դարձեալ արձակել իր խուլ մռնչիւնները։

—Որո՞ւ հեռաձայն ըրիր,— հարցուց անհամբեր։

—Այն բարեկամիս, գիտես, օգնական ամուսինին։

—Որ ի՞նչ։

—Որ այս գիշեր չոպասէ ինծի։

—Շնորհակալ եմ,— ճչաց,— կրացիա՛, կրացիա՛։

...Ցափրանքի պահուն, քաղցրագին խոնարհութեամբ մը ոտքի ելաւ, մօտեցաւ լուած մեքենային ու ասեղը դարձուց «Նափոլիթէն» սկաւառակին վրայ։ Գիտէր, որ կը սիրէի այդ երգը։ Նայեցաւ աչքերուս ու զգալով հաւանարար, որ տարբեր հաճոյքներու պէտք ունիմ այդ պահուն, մեղմօրէն ընկերացաւ հուշկաւոր երգին։ Երկրորդ շնչաւութեան ատեն, դէմքը միւս կողմ դարձուց, նոյն ատեն դադրեցաւ ձայնը ու ձայնապնակին արձակած քաղցրահունչ հնչիւններուն մէջէն լսեցի դարձեալ իր ցաւակոծ հեծկլտոցը։

—Կը ներես, Պարոյր, շատ կը ներես, Ֆլորանսէն հեռանալէս ի վեր չեմ կրնար առանց յուզումի լսել այս երգը, կը ներես, նոստալճիա է, դժուար է կրել նոստալճիան, դժուա՛ր...

—Բայց ի՞նչ պէտք կայ այսքան տակնուվրայութեան, Քարլա՛,— ըսի,— ի վերջոյ պատահածը բաժանում մըն է, մահ չէ։

—Դուն չես հասկնար, Պարո՛յր, դուն դժուար կը հասկնաս։ Դուն չես գիտեր ինչ կը նշանակէ բաժանում ծննդավայրէդ, հարազատներէդ, բարեկամներէդ։ Անոնց յիշատակը ամէն ժամ կը չարչարէ զիս։

Ես գիտէի, թէ ինչ էր նոստալճիան, ինքը չէր գիտեր սակայն, թէ ես գիտէի։ Ես տարտամ ձեւով մը միայն բացուած էի իրեն։ Կը ճանչնար ընդարձակ գրասենեակս, շահաբեր ձեռնարկներս ու կը կարծէր, որ հոս դրամ շահող եւ հոն մսխող մէկն եմ։ Ուրիշներու պէս ինքն ալ երբեք չգիտցաւ, որ բոլորովին մինակ հոգի մըն եմ տիեզերքի մէջ, որբանոցին մէջ իրար ճանչցած հօր մը եւ մօր մը զաւակը, որ մայրը չճանչնալու չափ դժբախտ եղած է, իսկ հայրը մեռած է իր ուսանողութեան սեմին, Փարիզ ոտք դրած շաբթուն, բոլորովին ճակատագրի քմահաճոյքին ձգելով իր միամօրը։ Քարլան անտեղեակ էր այս բոլորին, գիտէր միայն, որ տեղացի տոհմի մը զաւակը չեմ, նախնիներս եկած են ուրիշ երկրէ մը եւ կը խօսին ուրիշ լեզու։

—Նոստալճիա՛, այո՛, դուն գիտե՞ս ինչ է նոստալճիան,— կրկնեց։

Կարեկից գուրգուրանքը նահանջած էր արդէն սրտիս ու դարձեալ անցած էի իմ բնաւորութեանս ճնշումին տակ։ Քարլային առանձնութիւնը մեղմելու համար դանդաղած էի մօտը, մինչ իր յուզումներուն ու կրակներուն նահանջին հետ կը զգայի, որ սուր ցաւ մը կը խուժէ արեանս մէջ ու իր ներկայութեան հակայ պարապ մը բացուած է դարձեալ ներսի ապարահտ աշխարհիս մէջ։

Զարնուեցաւ դուռը։

Վեր ցատկեցի։

—Ի՞նչ է, կռիւ ըրած էք,— հարցուց Ատոմ, ներս մտնելով։

digitised by A.R.A.R.@

—Ոչ։

—Ինչո՞ւ յուզուած կ'երեւի Քարլան։

—Նամակ ստացաւ մօրմէն ու չկրցաւ զսպել յուզումը։

—Այդքա՞ն միայն։

—Նոստալճիա, գիտես, նոստալճիա ունեցաւ։

—Ի՞նչ։

Քարլան զգաց, որ իր մասին կը խօսինք ու քմայքոտ ձեւով մը փոխեց իր դիրքը։

—Ուրեմն այդպէս, նոստալճիա, խե՛ղճ աղջիկ, վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ, մե՛ղք, ի՜նչ անդարմանելի ցաւ։

Ատոմին չարութիւն մատնող բացագանչութիւնները գայրոյթ մը բորբոքեց սրտիս։ Ուրիշին տառապանքը յարգելու չափ բարեկրթութիւն կը ըլլայէի իրմէ։ Հարցական ոճով մը ուզեցի հաստատել Քարլայի անկեղծութիւնը

—Հո՞ս պիտի մնանք, թէ պիտի գալենք,— ըսաւ անբարեկամ շեշտով մը շրջանցելով իմ հետաքրքրութիւնս։

—Նախ հարցումիս պատասխանէ,— հետապնդեցի զինք։

—Ի՞նչ էր հարցումդ,— ըսաւ յօնքերը կիտելով։

—Զի՞ կրնար անկեղծ ըլլալ իր նոստալճիան։

—Դո՞ւն ալ նման ապրումներու ծանօթ ես,— ըսաւ Ատոմ այնպիսի վիրաւորական շեշտով մը, որ կարծես մէկը սիրտս տեղահան ըրաւ նոյն պահուն։ Հաւաքականութենէ հեռու եւ միայն ես ինծի համար ապրած ըլլալու իրականութիւնս տեւաբար մատի փաթթոց կը դարձնէր Ատոմ եւ երբեք չէր ընդուներ, որ կրնամ սեփական գործէս ու անձնական հաճոյքներէս անջատուելով լուրջ զգացում մը ունենալ։

—Կեղծ ապրում մը չի կրնար այդքան խոր յուզումի առիթ տալ,— ըսի, նոյն ատեն զգալով կեղեքող երկուութիւն մը սրտիս։ Փիչ առաջ Քարլան կը մեղադրէի, իսկ հիմա անհանդուրժելի կը գտնէի անոր յուզումը հեգնող Ատոմի խայթոցը։

—Ես անկեղծութեան հարց չեմ հաներ, ինծի համար այս նոստալճիային տրուած թատերականութիւնը անտանելի է,— ըսաւ Ատոմ եւ առանց ուրիշ բան արտասանելու ուղղուեցաւ դէպի դուրս։

Տրամադրութիւնս բոլորովին պղտորեցաւ։ Քարլան ինք եւս զգացած էր ատիկա եւ թերեւս նոյն պատճառով անբարենպաստ համարելով ներկայութիւնս, չկրկնեց մօտը մնալու առաջարկը, երբ Ատոմին ետեւէն խուճապահար հրաժեշտ տուի իրեն՝ աւելի ուշ հանդիպելու տարտամ խոստումը մը նետելով օդին մէջ։

«Ընդմանտի» պանդոկին մօտ, դէպի Պապ Իսրիս թաղը տանող պողոտան բռնած՝ Ատոմ արագօրէն կը յառաջանար, երբ պոռացի անուն։ Կանգ առաւ։ Գլուխը վեր բռնած եւ սիկարէթ մը շրթներուն, կը նայէր իմ կողմս։

—Ինչո՞ւ եկար,— հարցուց խիստ։

—Ինչ գիտնամ, դո՞ւն ինչու այդպէս ձգեցիր-հեռացար։

—Ես հոն գործ չունէի, դուն կրնայիր շարունակել։

—Ինչպէ՞ս։

—Փիչ մը դիս բամբասելով եւ քիչ մըն ալ միւսին հետ նոստալճիա բեմադրելով։

—Լաւ չեմ հասկնար միտքդ։

—Նոստալճիա՛,— պոռաց՝ սպանող հեգնանքով մը։

digitised by A.R.A.R.@

Զխոսեցայ։
Վառեցի սիկարէթ մը։
Քաշեց։
Հեռուեցայ իրեն։
Մառ. Նովահայեաց արճարանը։
Տեղաւորուեցայ դիմացի աթոռին։

Արմուկները սեղանին ու երեսները ափերուն մէջ առած՝ Ատոմ սկսաւ խօսիլ անդունդներէն եկող ձայնով մը.

—Ես չեմ կրնար ասանիլ ներկայութիւնը այն հոգիներուն, նոյնիսկ գեղեցիկ, նոյնիսկ բացառիկ հագագներով օժտուած աղջիկներուն ներկայութիւնը, կը վանեն զիս անգամ ամէնէն շոյլները, որոնք սովորական զգացումները չափազանցութիւններու կը ասնին եւ զուրկ են վիրաւորական ըլլալու փափկանկատութենէն։ Անոնք կը կարծեն, որ մարմնի մը բարեձեւութեան, ձայնի մը թրթռացումին, աչքի մը ճառագայթումին համար երկրպագող արարածներ են բոլոր մարդերը եւ չեն խորհիր, որ մղձաւանջներով աչքերը գոցող եւ գառնացանքներով արթնցող հոգիներ կրնան գտնուիլ աշխարհի վրայ, որոնցմէ մէկը, գուցէ ամէնէն դժբախտը ես եմ։ Ուրիշին թեթեւ քմայքները կրելու սիրտ չէ մնացած ինծի եւ աղջիկներուն նոստալճիաներով շահագրգռուելու ժամանակ չունիմ։ Մա՛նաւանդ օտար աղջիկներուն։ Այս նոստալճիաները կու գան իրենց կամքով եւ կը մեկնին իրենց ուզած օրը։ Ոչ ոք կը նեղէ զիրենք, ոչ ոք կը բռնանայ իրենց վրայ, ոչ ոք կը սպառնայ իրենց կեանքին, եւ հակառակ իրենց ընծայուած այդ մեծ շնչառութեան՝ կը ճգնին տարագիրի կերպարանք առնել, պանդուխտի յուզիչ տեսարաններ սարքել, նոստալճիա խաղալ հանգստաւէտ պայմաններու մէջ, բուրումնաւէտ սենեակներու խորը, ոսկեզօծ մահճակալներու երկայնքին, հոմանիի մը կուշտին։ Պոլոյ խաներուն մասին գաղափար ունի՞ն արդեօք, նանո՞թ են մեր մէջ թաւալող ամէնօրեայ բարդ ապրումներուն։ Ես չեմ կրնար հանդուրժել, որ շուրջս գանուողները իրենց զգացումները մեծցնեն։ Չեմ կրնար։ Իմ ցաւերս ինծի կը բաւեն։

Ատոմ դէպքեր պատմեց, գիրքեր յիշեց, յուշեր թուեց, փշաքաղիչ տեսարաններ, որոնց առթած ցաւերի շեշտերուն ներքեւ՝ մեր խրճիթին մէջ հօրս եւ իր բարեկամներուն պատմութիւնները յարութիւն առին ու պաշարեցին ողջ մարմինս։

Երրորդ գաւաթները պարպուած էին ու գիշերը շատոնց անցած էր կէսը, երբ Ատոմ դադրեցաւ յիշելէ, պատմելէ, ակնարկելէ։ Հակառակ ինծի եղած բիրտ ակնարկութիւններուն, կ'ուզէի, որ շարունակէ, բայց չկրցայ ուրիշ բառ արտասանել տալ իրեն։ Խմեց ու լռեց մինչեւ։ Լռեցի ու ապասեցի ի զուր։

Երբ բաժնուեցանք իրարմէ՝ պրպտեցի հոգիս։ կարծես Քարլան պարպուած էր իր համայքէն, երակներուն մէջ ատեցաւ արիւնը, մորթին բոյրը լուծուեցաւ միջոցին մէջ, դարձաւ անհոգի գոյութիւն մը, Քարլան, քիչ առաջուան սիրազեղ աղջիկը, յոգնախտով, բոլորանուէր հոգին։

Իրեն տուած տարաժամու խոստումս չյարգեցի։

Մտայ իմ սենեակս։

Այդ գիշեր մայրիկիս պատկերը վերստին խուժեց մտքիս մէջ ու հօրս պատմութիւններուն բեկորները երկա՛ր-երկա՛ր տանջեցին զիս...

(Հատուած) ՊՕՂՈՍ ՄՆԱՊԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

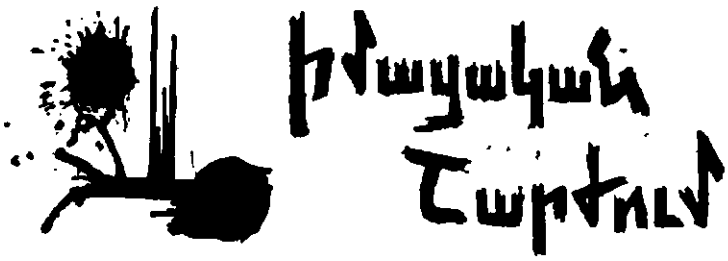

ԳԻՏԱԿՑԻՆՔ ՄԻԱՅՆ...

Առանց հայ գիրքին՝ աղքատ է հայ մարդը, եւ
առանց հայ մարդուն՝ անտէր է հայ գիրքը։
ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ինչպէս կը սպասէր գրասէր հասարակութիւնը եւ կը սպասէր մշակութային մարզերու վրայ գործող տարրը, Անթիլիասի մէջ Գարեգին Բ. կաթողիկոսի հիմնադրած հայ գիրքի ցուցահանդէսը վերջ պիտի չգտնէ հիմնադիրին տեղափոխութեան հետ, այլ պիտի շարունակէ իր երթը, ինչպէս կը շարունակեն ու պէտք է շարունակեն «հացի, ջուրի չափ» եւ երբեմն հացէն ու ջուրէն աւելի կենսական ոգեղէն աւանդութիւնները։

Երեւի այսպէս կը սկսին ու կը շարունակեն իրենց ընթացքն ու վերելքը բոլոր գեղեցիկ ձեռնարկները,– լուսամիտ անհատ մը կը նախաձեռնէ լուսաբուխ գործը եւ ուրիշ լուսամիտներ, նորոգ ներդրումներով, կը շարունակեն սկսուածը, որ առաջացուցած արդիւնքներով կը դառնայ հրամայական։

Հայ գիրքի ցուցահանդէսը...

Այս տարի՝ Գարեգին Բ. կաթողիկոսին յաջորդած Արամ վեհափառ ի՛նք ընդգծեց հայ գիրքին բախտորոշ դերը հայ մարդուն կեանքին մէջ, անոր կարեւորութիւնը տուներէն ներս, սեղաններուն վրայ, իրրեւ աստուածային, մարդկային ու հայրենական ապրումներու անփոխարինելի աղբիւր։

Մենք այս սիւնակին մէջ աւելցնելիք բան չունինք, ըսել պէտք է միայն, որ չենք յոգնիր կրկնել նոր, նախորդ ու նախկին բոլոր վեհափառներուն արժեւորումները ի մասին հայ գիրքին, առանց որուն ոժուար պիտի ըլլար պատմութեան քառուղիներուն պատկերացնել հայ ժողովուրդ մը։ Կրնա՞ք միթէ, նոյնիսկ այսօր, դարերուն ամէնէն լուսաւորին մէջ, ստեղծել համազօր ուժ մը, որ զանցէր ժամանակն ու տարածութիւնը ու հոգիէ հոգի նետէր եղբայրութեան այնպիսի կամուրջ մը, զոր կրցած է հիւսել ու կրնայ հիւսել այս ուժը, ազգը ազգ պահող հայ գիրքը։

Հայ գիրքը,

որ իր արենակիցներուն այնքան պէտք չունի թերեւս, որքան արենակիցները պէտք ունին իրեն, իր ծալքերուն հեւեփող երկնապարգեւ շնորհներուն, փորձառական իմաստութեան, պահպանած աւանդական սրբութիւններուն, որսացած ներքին նոր շերտերուն, յարուցիչ ուժին, կեցուցիչ զօրութեան։

Գիտակցինք միայն, որ

«Առանց հայ գիրքին՝ աղքատ է հայ մարդը, եւ առանց հայ մարդուն՝ անտէր է հայ գիրքը...»։

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՀԱՅ ԳԻՐՔԻՆ ՏԷՐ ԿԱՆԳՆԵՑԷՔ

Ահա դարձեալ վերանորոգ խանդավառութեամբ կը կատարենք Հայ Գիրքի 18րդ ծուցահանդէսը՝ կազմակերպութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Գրատան:

Անցնող տարիներուն Թագմանչաց ոգիով օծուն կրթական վերամուտի այս օրերուն՝ հաւատարիմ մեր ժամադրութեան, երկիւղածօրէն եկանք Մայրավանք մեր մտքերը բանալու հայ գիրքէն ճառագայթող հոգեմտաւոր լոյսին: Հայ գիրքին ոգեշնչող ու պայծառակերպող ներկայութեան դիմաց կանգնած, փառքը հիւսեցինք հայ գիրքին զայն բնորոշելով որպէս՝ *«Պատիւը հայուն»*, *«Պարտքը հայուն»*, *«Տագնապը հայուն»* ու տակաւին՝ *«Ճանապարհը հայուն»*, *«Բալասանը հայուն»*, *«Արիւնը հայուն»*...

Պարզ՝ բայց խորիմաստ բառե՞ր հայ գիրքին փառքը գովերգող, բառե՞ր, որոնց մէջ է խտացած անբացատրելի ու անիմանալի խորհուրդը հայ գիրքին:

Արդարեւ,

Կարելի չէ ըմբռնել իւրայատուկ ինքնութիւնը հայուն՝ առանց հայ գիրքին:

Կարելի չէ բարձրանալ բարձունքները հայ հանճարին՝ առանց հայ գիրքին:

Կարելի չէ հասկնալ հրաշքը հայոց պատմութեան՝ առանց հայ գիրքին:

Հայ գիրքը թանաք ու մագաղաթ, թուղթ ու գրիչ, հեղինակ ու անուն չէ սոսկ: Հայ գիրքը հայութեան վաւերագրական լինելութեան, հարազատ ոգիին, խորունկ հաւատքին ու վառ տեսիլքին ճշմարիտ արտայայտութիւնն է:

Ներկայ է հոն հայութիւնը իր հոգեխառնութեամբ ու աշխարհահայեացքով, իր յոյզերով ու յոյսերով, իր երգերով ու վէրքերով, իր խոր հաւատքով ու ամուր կամքով: Հո՛ն է հայութիւնը իր արիւնոտ անցեալով, պայքարի ներկայով ու լուսաշող ապագայով: Հո՛ն է հայութիւնը իր ողջ էութեամբ:

Ահա թէ ինչու հայ գիրքէն մեզի եկող հայոց քրիստոնէութեան դարձը, Ա.Բ.Գ.ի գիւտը, Աւարայրի պատերազմը ու տակաւին մօտիկ անցեալի հայկական ցեղասպանութիւնը, Մայիս 28ը եւ այլ դէպքեր ու երեւոյթներ սոսկ պատմութեան արձանագրած վկայութիւնները չեն, այլ՝ հայ ոգիին ու հաւատքին հարազատ արտայայտութիւնները:

Ահա թէ ինչու հայ գիրքէն մեզի փոխանցուող Հայկերն ու Արամները, Լուսաւորիչներն ու Վարդանները, Սահակ-Մեսրոպներն ու

digitised by A.R.A.R.@

Նարեկացիները, Դանիել Վարուժաններն ու Սիամանթոները լոկ անուններ չեն, այլ՝ հայ մտքին ու հոգիին ճառագայթումները՝ ժամանակն ու միջոցը անդրանցնող:

Հայ գիրքը ապրեցաւ հայուն հետ ու ապրեցուց հայը:

Հայ գիրքը քալեց հայ կեանքի ճամբաներով, բարախեց հայ սրտին զարկով, տագնապեցաւ ու մաքառեցաւ հայուն հետ. նահատակուեցաւ ու վերծանեցաւ հայուն հետ՝ միշտ մնալով հայ մարդուն ամէնէն սիրելի ու հաւատարիմ ընկերը:

Այսպէս եղաւ ու այսպէս մնաց հայ գիրքը հայ մարդուն համար,

Աղբիւր զօրութեան.
Վահան ամրութեան.
Ճանապարհ անմահութեան.
Մկրտարան հայութեան...

* * *

Մարդակերտումի ու հայակերտումի, ազգակերտումի ու հայրենակերտումի յաւերժական աղբիւր հայ գիրքին դիմաց կանգնած, սա պահուն հարց կու տամ.—

Ո՞ւր է հայ գիրքը այսօր հայ կեանքին մէջ:

Ֆրանսացի գրող մը ըսած է՝ գիրք մը երկու հեղինակ ունի. գրողը ի՛նքը եւ ընթերցողը: Արդա՛ր եւ իրա՛ւ հաստատում մը՝ անկասկած:

Արդարեւ, գիրքը թուղթ կը մնայ երբ չթափանցէ մարդուն հոգեմտաւոր աշխարհէն ներս: Գիրքը կը դառնայ անարժէք գոյութիւն երբ փոխ-յարաբերութեան մէջ չմտնէ մարդուն հետ: Ինքնանպատակ ու ինքնավախճան գոյութիւն մը չէ գիրքը: Ան զարդ չէ մեր տան ու գրասենեակին պատերը զարդարելու կոչուած: Գիրքը կայ կարդացուելու համար միայն: Ընթերցումո՛վ է, որ գիրքը կը ստանայ իր վաւերական ինքնութիւնը ու մնայուն արժէքը: Ու մարդը ինքն՝ ընթերցումով է, որ կը հարստանայ նոր տեղեկութիւններով ու գաղափարներով: Ընթերցումն է, որ մարդուն կու տայ նոր աշխարհահայեացք, նոր մտածելակերպ, նոր ըմբռնողութիւն: Այլ խօսքով՝ ընթերցումով ընթերցողին միտքը կը կազմաւորուի ու հոգին կը հարբստանայ: Ընթերցումով նաեւ գիրքը կ'արժեւորուի՝ ծառայելով իր ճշմարիտ նպատակին:

Պէտք է խոստովանիլ անկեղծօրէն, որ ընթերցասիրութիւնը այսօր մեր կեանքէն ներս, եւ քիչ մը ամէն տեղ, կը գտնուի իր նուազագոյն աստիճանին վրայ: Արեւմտեան երկիրներուն մէջ ընթերցումը մարդոց առօրեայ կեանքին բնական ու անբաժանելի մասն է: Ուտելու, աշխատելու ու քնանալու բնական կարիքներու կարգին, նաեւ կարդալը առօրեայ բնական պահանջ մըն է: Մարդիկ ո՛չ միայն կը կարդան իրենց տան մէջ հանգիստի ժամերուն, այլեւ շոգեկառքին

digitised by A.R.A.R.@

մէջ, օթոպիւսին մէջ, օդանաւին մէջ, հանրային վայրերուն մէջ ու, նո՛յնիսկ՝ փողոցը քալելու միջոցին: Արեւմտեան ընկերութիւնը մոլի ընթերցող է:

Հայրենի մեր ժողովուրդին ընթերցասիրութեան մակարդակը ես գնահատելի է: Հոն ո՛չ միայն հրատարակուող գիրերուն տպաքանակը բարձր է, այլեւ՝ սպառումը ու ընթերցման ատիճանաչափը:

Սփիւռքի մէջ ու մա՛նաւանդ Լիբանանի մէջ գիրք ու թերթ կարդացողներուն թիւը այսօր զգալիօրէն պակսած է:

Շուրջ 150 հազար հաշուող այս գաղութին մէջ երեք օրաթերթեր կը տպուին միջին հաշուով 5000 տպաքանակով: Եթէ նոյնպէս նկատենք, որ մէկ օրաթերթը երեք անձերու կողմէ կը կարդացուի, ուրեմն, մեր գաղութին միայն 10% տոկոսը օրաթերթ կը կարդայ:

Ու նո՛յնպէս, Լիբանանի մէջ տարեկան նուազագոյնը 100 հատոր գիրք կը տպուի, իւրաքանչիւրը միջին հաշուով հազար տպաքանակով: Հաւաստի աղբիւրներուն համաձայն, տպագրուած գիրքին միայն 15% տոկսոը կը սպառի: Եթէ պահ մը երեւակայենք, որ ըսպառած բոլոր օրինակները կը կարդացուին, ուրեմն մեր գաղութին միայն 10% տոկոսը գիրք կը կարդայ:

Ես կ'ուզեմ հարց տալ.–

Գիրք կը կարդա՞ն արդեօք կազմաւորուելու կարիքը ունեցող մեր պատանիները:

Գիրք կը կարդա՞ն արդեօք վերառրակաւորուելու պահանջը ունեցող մեր ուսուցիչները:

Գիրք կը կարդա՞ն արդեօք իրենց մտաւոր պաշարը աւելի նոխացնելու ու խորացնելու անհրաժեշտութիւնը ունեցող մեր երիտասարդ մտաւորականները:

Ցի՛շդ է, հսկայական յառաջդիմութիւն արձանագրած լուսատեսողական աշխարհը կլանած է այսօրուան ընկերութիւնը: Սակայն ոեւէ ընկերութենէ աւելի կարծէք մեր միջավայրը սկսած է գերին դառնալ պատկերասփիւռին ու համակարգիչին, որոնք կ'անմարդացընեն մարդը ու կը հեռացնեն գիրէն ու գիրքէն:

* * *

Մեր կեանքին մէջ ո՛չ միայն ընթերցասիրութիւնը նահանջի մէջ է, այլեւ՝ գիրք ունենալու ծարաւը, գիրք գնելու սէրը սկսած է զգալիօրէն նուազիլ:

Մարդ արարածը դրամ կը յատկացնէ այն նպատակներուն, որոնք անմիջական ու անխուսափելի անհրաժեշտութիւն են եւ կամ իրեն համար սիրելի են, հաճելի են եւ յատուկ արժէք մը կը ներկայացնեն:

Փաստօրէն հայ մարդուն կողմէ դրամով գնուած զանազան ու բազմազան առարկաներու վերջիններէն է հայ գիրքը: Հայ մարդը հսկայ գումարներ կը մսխէ երբեմն այնպիսի՛ նպատակներու, որոնք

digitised by A.R.A.R.@

իր կեանքը բարոյապէս ու ֆիզիքապէս կը բանդեն: Սակայն ան կը զլանայ չնչին գումար մ'իսկ յատկացնել իր կեանքը մարդկային ու ազգային արժէքներով թրծելու ու հարստացնելու կոչուած հայ գիրքին:

Մի՞թէ հայ գիրքը հայ մարդուն համար սիրելի ու հանելի չէ:

Միթէ հայ գիրքը կեանքի այլ արժէքներուն կարգին իւրայատուկ արժէք մը չի՞ ներկայացներ հայ մարդուն համար:

Միթէ հայ գիրքը առօրեայ հացին ու ջուրին նման կենսատու պահանջ մը չէ՞ հայ մարդուն համար:

Լիբանանի մեր գաղութէն ներս տպագրուող գիրքերը մեծ բանակութեամբ կը մնան պահեստանոցներուն մէջ՝ փոշիներուն տակ ծածկուած: Մեր վանքին սենեակները լեցուն են գիրքի սթոքներով: Դա՛րձեալ, հարց կու տամ.–

Որո՞նց համար կը տպուին այս գիրքեր. ո՞ւր է այս գիրքերուն տեղը. ո՞վ է հայ գիրքին տէրը:

Եթէ այս անպատասխանատու վերաբերումը հայ գիրքին նկատմամբ շարունակուի, ո՛չ գիրք գրողը տրամադրութիւն կ'ունենայ գիրք գրելու եւ ոչ ալ տպողը բարոյական բաւականութիւնը ու նիւթական կարելիութիւնը կ'ունենայ գիրք տպելու:

Ո՛չ, կարելի չէ անտարբեր մնալ ի տես հայ գիրքին նկատմամբ հայ մարդուն ունեցած այս անտարբերութեան: Հսկայ խրամատ մը գոյութիւն ունի հայ մարդուն ու հայ գիրքին միջեւ: Պէտք է այս մտահոգիչ ու այլասերիչ կացութիւնը շրջուի:

Ես ճանչցած եմ անձեր, որոնք նո՛յնիսկ իրենց հացէն գեղչելով գիրք են գնած: Այսօր ես ձեզի չեմ ըսեր ձեր հացէն գեղչեցէք ու գիրք գնեցէք: Բայց կ'ըսեմ.

–Ձեր հանոյքէն քիչ մը գեղչեցէք եւ հայ գիրք գնեցէք:

–Շաբաթական հերթականութեամբ ձեր տուները խուժող վիտէոհրիզներէն քիչ մը գեղչեցէք եւ հայ գիրք նաեւ մտցուցէք ձեր տուներէն ներս:

–Ձեր չնաշխարհիկ հագուստ-կապուստին յատկացուցած գումարներէն քիչ մը գեղչեցէք եւ հայ գիրք ունեցէք ու զայն դարձուցէք ձեր սիրելի ու մտերիմ ընկերը:

Զմոռնամք երբեք, որ կեանքի այս չակերտեալ արժէքները գնայուն են ու խարուսիկ եւ յանախ՝ բանդիչ. մնայունը, հարստացուցիչը հայ գիրքն է: Առանց հայ գիրքին աղքատ է հայ մարդը եւ առանց հայ արդուն անտէր է հայ գիրքը:

Հետեւարար, ո՛վ հայ մարդ, տէ՛ր դարձիր հայ գիրքին, գուրգուրա՛ անոր վրայ, կարդա՛ զայն ու զօրացի՛ր անով:

Ահա պատգա՛մը Հայ Գիրքի այս ցուցահանդէսին:

4 Նոյեմբեր, 1995
Անթիլիաս, Լիբանան

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ. ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ

0.–*Լռութեան իմաստութիւնը*
1.–*Կեանքի զգայարանը*
2.–*Հայեացքի միասնութիւնը*
3.–*Մշակութաբանական համակարգ*
4.–*Պատմական զգայարանը*
5.–*Նախանիւթի վերագիւտը*
6.–*Արուեստի զգայարանը*
7.–*Իմաստի տատանիչը*
8.–*Ազգային ֆենոմենը*
9.–*Ճակատագրի հարկադրանքը*
10.–*Օշականի դասերը*

Ճակատագիրը առասպել է, որ հիւսում է ապրելու ժամանակ կամ մեռնելուց յետոյ ծոյլ ուղեղներին սնունդ հայթայթելու համար: Անհատական ճակատագիրն ու ազգային ճակատագիրը հազուադէպ են նոյնանում, եթէ հասկանալի է, թէ խօսքը ապրելու գրգիռից ու մտածելու կերպից աւելի ստեղծելու հրաշքի մասին է: Կեանքը հաւաքական շնորհ է, «մտածելու սուրբ արարողութիւնը»՝ անհատականութեան մենաշնորհ: Մերձեցման խորհուրդ կամ հին ու բարի արտայայտութեամբ՝ ներդաշնակութեան գաղտնիքը, գեղեցիկ տուրք է, որ տեսլանում է ընտրեալի հայեացքին. «...եւ զխոովութիւն նիւթ իւրոյ համբերութեան գտեալ՝...» գաղտնագրելու համար ամօթահար ներունդների յանդուգն տուայտանքը:

Յակոբ Օշականին հրատարակել է պէտք, իսկ իմ խնդիրը պարզ է, որ այլ է. ես գրում եմ՝ ազատագրուելու համար նրանից, այնինչ ընթերցողը պէտք է կարդայ, որ լցուի նրանով: Շատ լիքը կեանք ապրեց այս մեծ մարդը, կեցութեան անողոքութիւնը լուծելով իր իմաստութեան մէջ. մարգարէի տիպարը չէ ու հերոսի տիպարը ես չէ, բայց երկուսի հետ էլ հարազատութեան գծեր ունի: Աշխատաւորն է. ժողովրդի պէս ու ժողովրդի չափ. ամեհի ու վիթխարի հսկայ. հերոսական ու մարգարէական զօրութեամբ:

«Գիրք փակեալք կուռք են». բայց բացուածներն ու վերծանուածները՝ ոչ նոյնական: Եղիայի կեանքն ու գործը ստուերների կոիւ եղաւ, ու

digitised by A.R.A.R.@

Յակոբ Օշականին հրապարակել է պէպք, իսկ իմ խնդիրը պարզ է, որ այլ է. ես գրում եմ ազատագրուելու համար նրանից, այնինչ ընթերցողը պէպք է կարդայ, որ լցուի նրանով:

*

Ազգային ճակատագիրը իր համար խուչակրութեան վերածեց Յակոբ Օշականը...

*

Յակոբ Օշականը «ազգային գիտակցութեան վերանորոգ միտքիքովը» լի կեանք ապրեց:

ԱԼԲԵՐՏ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

նա եւս հին իմաստունի պէս կարող էր բացագանչել, թէ հետազօտեցի ինքս ինձ: Ինտրան կարող էր իրեն թոյլ տալ շռայլօրէն վայելելու «իրերի զմայլանքը»: Ի շականը կամովին իր ուսերին բարձեց մի մեղք, որ իրենը չէր, այլ՝ «...իրաց որ եղեալք վասն յեղանակաց յեղափոխ ժամանակաց...»:

Դժուարութիւնը սակայն դեռ առջեւում է, եւ արժէ մտածել այն մասին, թէ ինչից սկսել են եւ ինչպէս շարադրել: Սա այն դէպքը չէ, երբ նուազագոյն ջանքով առաւելագոյն շահեկանութեան ես հասնում: Միշտ հակառակը, որովհետեւ երբ լռութիւնն է իմաստութեան պայմանը, առատախօսութիւնն ու շատախօսութիւնը հեշտ է իրարից զանազանելը: 1948ից անմիջապէս յետոյ, այսինքն՝ Յակոբ Ի շականի մահուան հանդիսաւոր հարկադրանքով, երբ նրա գործակիցներն ու աշակերտները փորձեցին ձեռնարկել գրողի ամբողջական գործի հրատարակութիւնը, պարզուեց, որ յիսուն հատորը սոսկ նախնական ու բաւական ոչ-լրիւ ծաւալ է: Ձեռնարկածը չիրագործուեց: Հարցն այդ չէ, այլ այն, օրինակ, որ Եղիան՝ եթէ ներելի է նոյն անուններին վերադառնալը, մէկ հատորի մէջ լիովին կը տեղաւորի, Ինտրան՝ նոյնպէս: Բխելիք անմիջական եզրակացութիւնը անտեսէք, ուզում եմ ընդգծել միայն, որ Զրաքեանի ու մանաւանդ Տէմիրճիպաշեանի դէպքում ընտրութիւնը խղճի պարտադրանք է, այսինքն՝ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ է, եթէ չենք ուզում խնայելի ու փայփայելի արժէքների հետ քմահաճօրէն վարուել, մինչդեռ Ի շականը, բացի այն, որ գրեթէ մեր ժամանակակիցն է ու վերջնական հաշուեյարդարը դեռ վաղ է, նաեւ ան-

digitised by A.R.A.R.@

համեմատ քիչ է վրիպել, թէեւ փորձել է ու փորձութեան ենթարկել քննադատութեան բոլոր սեռերն ու ապարէզները:

1

Յակոբ Օշականի «*Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*» բազմահատորեակ մեթոդոլոգիական հիմքը բիոլոգիզմն է. արեւմտահայ գրականութեան հարիւրամեակը դիտուած է իբրեւ մի կենդանի օրգանիզմ, որ ունի իր սկզբնաւորութիւնը, հասունացումը եւ, ցաւօք, նաեւ՝ վախճանը: Այլ կերպ չի կարելի հասկանալ նրա դասակարգումն ըստ սերունդների. Զարթօնքի սերունդ, Ռոմանթիկներ, Իրապաշտներ, Արուեստագէտ սերունդ: Մօտեցումն ինքն իր մէջ միասնական է, եւ «Ռոմանթիկներ» ու «Իրապաշտներ» ստորաբաժանումները չպէտք է շփոթութեան տեղիք տան, որ պարզ զուգադիպութիւն են ռոմանտիզմի ու ռեալիզմի գեղարուեստական մեթոդների հետ, այնինչ Օշականի համակարգում դրանք նախ եւ առաջ բիոլոգիական փուլեր են, ապա նաեւ՝ սինխրոն գեղարուեստական մեթոդների իրագործման ժամանակահատուածներ: Յակոբ Օշականը բազմիցս հաստատում է իր հաստատմամբ. «Գրականութիւն մը ժողովուրդ մըն է» եւ «Գրականութիւնը արեան երեւոյթ է»: Արեւմտահայ գրականութիւնը իր կրօնն է. սա եւս իմ հաստատումն է, որ բացայայտում է համակարգը ստեղծելու ակունքը. ու ինքը «խենթն է մարդկային փաստին», ինչպէս անընդհատ խոստովանում է: Այստեղից էլ «*Համապատկեր*»ի բնոյթը. նա յատուկ տարբերակում է մտցնում հասկացութեան մէջ, մասնաւորապէս առանձնացնելով գրականութեան *պատմութիւնից*, քանի որ *համապատկեր*ի հիմնական մտահոգութիւնը, գիտական հմտութիւն ցուցաբերելուց բացի, ու դրանից աւելի, գրականութեամբ փրկուած անցեալ կեանքն է ու մարդիկ, այդ կեանքի դերակատարները, այսինքն՝ գրողները. եւ նրանց յղացած կեանքը. սխեման շրջապտոյտ գործեց, բայց դժուար չէ նկատել, որ որակական տարրը տարբեր է. ուզում եմ ասել, թէ Օշականին յուզում է եւ շահագրգռում նաեւ արուեստի իրականութիւնը, որը գնահատելու համար նա ունի բարձր գիտական հմտութիւն ու արուեստի զգայարան:

Յակոբ Օշականի ազգային մտածելակերպը խորապէս վստահելի է, բնորոշումներն ու դիտարկումները, ընդունելուց կամ մերժելուց առաջ, հիմնաւորապէս մտածել են տալիս, իսկ նրա համակարգը մի հսկայ գրականութեան անհատական մեկնութիւն է ու նաեւ վկայութիւն, քանի որ ինքը Օշականը արեւմտահայ գրականութիւնը Սփիւռքին կապող օղակներից է, մնացորդաց սերնդի մեծագոյն ներկայացուցիչը:

Հայեացքի միասնութիւնը ստեղծում է համակարգով կամ համակարգի լուռ վկայակոչութեամբ: Այնինչ տեսանկիւնները անընդհատ փոխւում են, խախտւում են, խաչաձեւում ու նոյնիսկ հակադրւում են: Առարկան կարելի է դիտել որոշակի անխախտ հեռաւորութիւնից, պատկառելի բարձունքից, միեւնոյն հանդիսաւորութեամբ, ամենասերտ շփումով՝ վանուելով, կրկին մերձենալով ու շօշափելով: Առարկայի, այսինքն՝ այս

digitised by A.R.A.R.@

կամ այն գրողի կամ նրա երկի արժէքը պայմանաւորուած է համակարգի ներսում գրաւած դիրքով, բայց քանի որ նա ենթակայ է համատարած հայեացքի, այսինքն՝ երաշխաւորուած չէ մերկացումից ու պատսպարուած չէ գոնէ մէկ կողմից, ապա նրա մէջ պարունակած խորհուրդի բացայայտումով մերկանում է նաեւ գաղտնիքը: Յակոբ Շչականի գնահատումների մէջ հակասութիւններ տեսնողները նկատի չեն առել այս էական առանձնայատկութիւնը. այսպէս, Գրիգոր Տտեանի՝ Զարթօնքի սերնդի այդ լուսաւոր անձնաւորութեան մասին խօսելիս արտայայտուած սքանչացումն ու պատկառանքը, որ մարգարէական յայտնատեսութեան պատկերի է վերածւում, այլ բան չէ, քան իր իսկ կողմից մտածուած գաղափարի պաշտամունք ու անմնացորդ զեղում, մինչդեռ Գրիգոր Զօհրապին որպէս իրապաշտութեան սիւն գնահատելիս ու յիշեցնելով քաղաքական ասպարէզի մէջ նրանց ունեցած գործունէութեան նկատելի նմանութիւնը, ուսումնասիրողը տարւում է իր շօշափելիքի կարօտով ու չի զսպում իրեն ու չի էլ ցանկանում զսպել (ու փաստօրէն դրա կարիքն իսկ չունի) Գրիգոր Տտեանին գրականութիւնից դուրս երեւոյթ յայտարարելու ճշմարտութիւնը. իսկ Տիրան Չրաքեանին ու նրա ստեղծագործութիւնը վերլուծելիս, առիթը չի կորցնում համեմատելու պատրուակով մատնացոյց անել նոյն Գրիգոր Զօհրապի ճամբորդական նոթերի հասարակ տեղիքները՝ ի փառս Ինտրայի «մտածելու սուրբ արարողութիւնը» ազդարարող «մանրամասն նրբացումների»: Եւ այսպէս շարունակ. հարիւրամեակը եւ մէկդարեայ գրական ողջ նիւթը անընդհատ իր տեսադաշտի ու նոյն խառնարանի մէջ է, որ մշտապէս այլափոխւում է ու նոր եզրերով լուսաւորւում ու մթագնում, նայած թէ որ հեղինակն է այս դէպքում իր մտահոգութեան կենտրոնում եւ ինչ տեսանկիւններով ու հեռաւորութեան ինչ աստիճանով է նա դիտում այդ պահին տուեալ հեղինակին ու մնացեալ ողջ նիւթեղէն զանգուածը, ըստ որում՝ իր դիտակէտն ու մերձաւորութեան չափը ներառնում է նաեւ ուսումնասիրուող, քննուող ու իւրացուող տուեալ հեղինակի լուսարձակները: Թոյլատրելի՞ մօտեցում է արդեօք: Յակոբ Շչականը քսաներորդ դարի մտածող է:

Ստեղծուած համակարգը ընդամէնը մշակութաբանական տիպ է, եւ որպէս այդպիսին միանգամայն կուռ տրամաբանօրէն: Բայց միայն այդքանով նա կը մնար սոսկ ռացիոնալիստական սխեմա եւ բնականօրէն դատապարտուած կը լինէր անկենդան դառնալուն կամ առնուազն գաղափարների յարափոփոխ յաջորդականութեան օղակներից մէկը լինելու դերին: Սովորաբար գիտական հմտութիւնը դոգմատիկ դետերմինիզմի է յանգեցնում, երբ ներդաշնակ չէ արուեստի զգայարանին: Յակոբ Շչականի պարագան բացառիկ է, որովհետեւ ակնարկուած ներդաշնակութիւնից բացի նա օժտուած է մարդկային մի յատկութեամբ, որ ազատագրում է նրան, այս բայի նախնական արմատական իմաստով. մտքի ազնուականը չի խորշում ռամիկի անմիջականութեամբ հոտոտելու, շօշափելու, ու միւս բոլոր զգայարանների օգնութեամբ տնտղելու, քրքրելու, շուռ տալու ու ամենատարբեր ու ամենաանթոյլատրելի համարուող եզրերից զննելու իր

digitised by A.R.A.R.@

ձեռքի տակ եղած նիւթը: Արդիւնքը եզակի է. համակարգի միասնութիւնը փրկւում է հայեացքի համատարածութեամբ:

Թերեւս իմաստ ունի աւելի մանրամասնօրէն քննելու Շչականի դասակարգման սկզբունքը. այդ է թելադրում մէկ-երկու հարցի ընդգծման պահանջը, ինչպէս նաեւ՝ այն հետեւութիւնը, որ նախապատրաստում եմ: Նախ, սկզբունքը:

2

Երբ Յակոբ Շչականը գրական ասպարէզ իջաւ, քննադատութեան վարպետը Արշակ Չօպանեանն էր, որի հեղինակաւոր ձայնը պարբերաբար լսւում էր Փարիզից, թեւ «*Անահիտ*»ը՝ այդ «հանդէսը գեղեցիկի ու մըտածման» աւարտում էր իր գոյութեան առաջին շրջանը, մօտ երկու տասնամեակ յետոյ վերաբացուելու համար: Ետսահմանադրական տարիներ էին, ու արտասահմանից գրական կեանք ղեկավարել կամ գրական առաջնութացի առաջնորդ լինել հնարաւոր չէր, իսկ Չօպանեանը երիտթուրքական յեղաշրջումից յետոյ ծանօթանալով Պոլսի իրադրութեանը, չցանկացաւ վերադառնալ այդ անբարեյոյս մայրաքաղաքը: Ու չնայած Պոլիս վերադարձող անունների հոչակին ու գրական աշխուժութեան նկատելի վերարթնացումին, Չօպանեանի ստուերը պահպանում էր իր հսկայական ձգողականութիւնը: Նրան գրում էին շատերը, եթէ ոչ բոլորը: Շչականը եւս. քննադատական մէկ-երկու փորձերը ուղարկելով գրական ուսուցչին, կարծիքն էր հարցնում: Այսպէս խոնարհ ու համեստ սկսուեց այդ կապը, որ հետագայ տասնամեակներին նաեւ սուր ու պայթելու պատրաստ կերպարանք առաւ, բայց եւ Շչականը զսպեց իր յոխորտ յանդգնութիւնները, եւ՝ Չօպանեանը վերագտաւ իր զգաստ խաղաղութիւնը:

«Կեանքը, ամէնէն առաջ: Ու յետոյ անոր պատմուճանները: Եթէ ասիկա ճիշդ է արդի գրականութեան մը վրայ, առաւել քան ճիշդ պիտի ըլլայ անցեալ գրականութեանց համար մա՛նաւանդ, որոնցմէ կը պակսին արտաքին շնորհները, գործերը պաշտպանող *ձեւին* զարդեղէնը: Ու կեանքը, նոյնիսկ առանց գրականութեան»: Նկատի ունեցէք, որ իր տարիների մայրամուտին այսպէս ազդարարող Շչականը սերել է Չօպանեանի ձեւակերպած «արուեստագէտ զգայնութիւնից» ու իր նորաբողբոջ երիտասարդութեան կիրքն ու եռանդը ի սպաս դրել «*Մեհեան*»ի որքան վիթխարի, նոյնքան նրբակերտ ախորժակներին ու ձգտումներին:

«*Համապատկեր*»ի մէջ Չօպանեանին յատկացուած գլուխը «Իրապաշտներ» հատորի կեդրոնն է: Շչականի համակարգի ներսում դժուար վիճարկելի է այս պարագան, այլապէս Չօպանեանը ըստ ամենայնի անցումային շրջանի ներկայացուցիչ է, լինելով Արփիարեանի, Բաշալեանի, Կամսարականի ու Զօհրապի կրտսեր ժամանակակիցն ու Զրաքեանի, Սիամանթոյի, ապա նաեւ՝ Վարուժանի ու Մեծարենցի աւագ ժամանակակիցը: Զոյգ սերունդները սահմանազատող հանգրուանը Չօպանեանի «Ծաղիկ»ն է (1894): Թող զարմանալի չթուայ, որ «*Համապատկեր*»ի

digitised by A.R.A.R.@

հեղինակը իրեն եւս տեղ է յատկացրել այդ արմատական եօթհատորեակի մէջ. դժբախտաբար վերջին երկու հատորները ինձ անծանօթ են մնում, գիտեմ միայն, ժամանակին «*Սիոն*» պարբերաթերթի էջերում տպագրուած հատորների բովանդակութիւնից, որ ինքնավերլուծութեամբ է աւարտում վերջին գիրքը, որի մասն են կազմում Կոստան Զարեանը, Համաստեղը, Շահան Շահնուրը: Ինձ հետաքրքրողը, սակայն, այն է, որ Շչականը իրեն գիտակցում էր որպէս Սփիւռքի սերնդի ներկայացուցիչ, թէեւ ինքը եւս կրում է անցումայինի դրոշմը, հանդիսանալով արեւմտահայ գրականութիւնը Սփիւռքի գրական առաջին սերնդին կապող էական օղակը:

Մի վերապահութիւն անեմ. Յակոբ Շչականի վիպասանութիւնը եւ քննադատութիւնը ոչ նախորդել են իրար, ոչ յաջորդել, այլ սկսուել են միաժամանակ ու զբաղեցրել են Շչականին մինչեւ կեանքի վերջին օրերը: Բայց նոյնիսկ այսքանը նրա ողջ ժառանգութիւնը չէ: Շչականի արձակը, այսինքն՝ «*Երբ պատանի են*», «*Խորհուրդներու մեհեանը*», «*Խոնարհները*» ժողովածուները, ապա վէպերն ու «*Մնացորդաց*» վիպաշարը, ինչպէս նաեւ թատերգութիւնները առանձին քննարկման նիւթ են: Առայժմ անիմաստ է լայն քննարկման ենթարկել ու ներկայացնել Շչականի բուն գեղարուեստական ժառանգութիւնը, երբ անհասանելի է մնում իր իսկ վկայութիւնը սեփական ստեղծագործութեան մասին: Աւելո՞րդ է ասել, որ ես ներկայացնելու եմ Յակոբ Շչականի բացառապէս քննադատական ժառանգութիւնը:

«Գրականութեան պատմութիւն մը *հոգիին պատմութիւնն* է, ու ասիկա յայտարարելը՝ ծառայել այդ գրականութեան»: Այս ձեւակերպումով Յակոբ Շչականը *ո՛չ* միայն ճշտում է «*Համապատկեր*»ի հիմնական ելակէտը, այլեւ իրար է հակադրում հայոց գրականութեան պատմութիւն գրելու հին ու նոր եղանակները: Բանն այն է, որ նոյնիսկ «*Համապատկեր*»ի ստեղծման նախօրեակին լիովին յաղթահարուած չէր հին մտայնութիւնը, որ աւանդուած է Մխիթարեան պատկառելի ու հեղինակաւոր հայրերի մտածելակերպով, բայց այլ բան չէ, քան գրականութեան պատմութեան «Յայսմաւուրքեան մատուցում», այսինքն՝ անուններ, վերնագրեր, «պարունակութեան ամփոփոյթ», էջերով մէջբերումներ, բանասիրական հետաքրքրութիւններ, բնագրերի վաւերականութեան շուրջ թեր ու դէմ «ընդարձակ լեզուագարութիւններ», «առանց պուտ մը իրաւ, թափանցուն մը-տածումի, գրողը վերակազմելու պարտքը զգալու նոյնիսկ...»: Նոր եղանակի իրագործող է Մանուկ Աբեղեանը, որի կողքին Յակոբ Շչականից բացի չի կարելի դնել՝ *ունելի* քան մէկ անուն:

Մեթոդի պակասն է վրիպանքը. բայց ուշադրութիւն դարձրէք, թէ ինչ վերադիրներ է աւելացնում Շչականը մեթոդի պահանջին, որ «պարկեշտ, խղճամիտ, զգոյշ, արդարախոյզ *ու* կենսապաշտ, պիտի գործադրուի տասնհինգ դարու կեանքով մը թանձրացած, աղաւաղուած, շրփացուած կամ ուրացուած ծանր հոգեկան գործունէութիւն մը *ճիշդ տեսնելու, ճիշդ ներկայացնելու* պարտքի մը հպատակ...»: Այլ կերպ ասած, էականը ոչ թէ *հաւաքումն* է, այլ՝ *ապրումը*. դէպքերը ազատագրելը, նորովի

digitised by A.R.A.R.@

տեսնելը, մա՛նաւանդ արդար տեսնելն ու կենդանի տեսնելը։ Վերջին բառի կրկնութիւնը նոյնպէս ուշադրութեան հրաւէր է, քանի որ յաճախ, Չշականի դիպուկ արտայայտութեամբ, աչքը բացելու փոխարէն բերանն են բացում՝ օրինութիւն ու լաց, անէծք ու հայհոյեանք գրի առնելով, երբ տարրական անհրաժեշտութիւն է պարզապէս տեսնելու, զգալու ու մտածելու կարողութիւնը։

3

Այսօրուայ հեռաւորութիւնից չափաւոր ու զգաստ են թւում այն պահանջները, որոնց ապաւինելով Յակոբ Չշականը կարողացաւ վերընտեղծել հարազատ պատկերը «այն բոլոր տագնապներուն, որոնք հարիւրի մօտ տարիներ Արեւմտահայ գրականութիւնը պահեցին իրենց անդրիին մէջ», թէեւ հերձուածողի համբաւ ունէր ժամանակին, երբ ընդամէնը նորի հետամուտ էր, ու զայրանում էր, որ «ուղղափառները, խելամուտները կը յաւակնին հինը, ծանօթը, մաշածը, հազար անգամ տափակցածը մեզի մատուցանել ու... տալ հաւարի, այդ գործողութիւնը պղտոր-պղտոր պաշտպանելու համար»։ Այս խաչակրութեան արդիւնքը լինում է այն, որ «մեր ինքնին դժուար նորոգուող, քիչ ընկալուչ, չընելու համար անընկալուչ հասարակութեան մէջ պատրանքները ո՛չ միայն յաւերժանան, այլեւ՝ աճին, պարարտանան, արգիլելով իրականութեան ապրումը»։

Ազգային պատմութիւնը գրականութեան ատաղձը կարող է լինել, բայց երբեք՝ փոխարինել գրականութեան պատմութեանը. ահա մի կարծրացած նախապաշարմունք եւս, որի դէմ ծառանում է Չշականը։ Հնագոյն ըմբռնումով, պատմութիւնն էր ենթակայ գրականութեանը, այսինքն՝ ստեղծագործական զօրութիւնը տիրական ազդակ էր։ Այնինչ գիտութիւն հռչակուելով, պատմութիւնը զրկուեց ստեղծելու շնորհից ու գերագոյն նպատակ նկատուեց դէպքերի արձանագրութիւնը։ Ու նոյն ուղիով գրականութեան պատմութեանը յատկացուեց պատմութեան նաժիշտի դեր։ Չշականը ստիպուած է բացատրել, որ անշուշտ, պատմութիւնը «սանձարձակ ստեղծում չէ», բայց պէտք չէ նաեւ «մեր գիտցածը *եղածին պէս* մեզի հրամցնել»։

«Գրականութեան պատմութիւնը մարդերով է անշուշտ պայմանաւոր, բայց անոնց նիւթեղէն իրականութենէն բաւական վեր ապրումներով։ Գրագէտը... կրնայ իր օրը տալ։ Բայց իր օրէն վեր, դէպի առաջ, եւ իր օրէն վար դէպի ետ իր մտատեսումներով, սեւեռումներով է, որ կ՚արժեւորէ իր գործը»։ Խրոխտ ինքնավստահութիւնն ու ճիշտ հասկցուելու մտատանջութիւնը փոխնիփոխ իրենց զգացնել են տալիս գրեթէ իւրաքանչիւր պարբերութեան մէջ։ Թերեւս բաւականաչափ յստակ չէ Չշականի գիրը, ու անպայմանօրէն բարդ է նրա մտածելակերպը, բայց մթութիւն ու տարտամութիւն տեսնել նրա շնչասպառ ռիթմի մէջ, ինչպէս ինքն է արդարանում, «ժամանակին տառապանքն է, որ նուէրն է աճապարանքին». առաւել եւս

digitised by A.R.A.R.@

անհիմն է «հակասութեանց առասպելը», որ ստեղծուել է տարիների ընթացքում, ու փորձեցի բացատրել, իսկ «իր ժողովուրդին վաստակը արհամարհողի» «ձրի քղամիթը» «եւ որ ի կարգին» պարզապէս յերիւրանք է:

«Գրեցէք, բայց նորը գրեցէք,— պահանջում է Շչականը: —Գրեցէք, բայց աւելցուցէք, ոչ թէ տպուած թուղթ, այլ՝ այն ապրումները, որոնք ձեր ներսը, ձեր ժողովուրդին անցեալին մէջ կը գտնէք ձեզի համար առաջին անգամ: Ու մի յարձակիք անոնց վրայ, որոնք ձեզ ձեզի կ'ուզեն օգտակար դարձնել»:

Իր նախասիրութիւնը վերակազմելն է, ի տարբերութիւն եւ ի հակադրութիւն գրական վերլուծման: Այսպէս, Գրիգոր Նարեկացուն նուիրուած էջերը վերամարմնաւորման փորձ է՝ վերակազմելու համար «հէնքը ջիղերուն, որոնք իրենց կախարդական ցանցին մէջ առին աշխարհին ոգեղէն սարսուռը». այսինքն՝ նրան յուզողը ոչ թէ մշակութաբանական սրխեման է, այլ՝ մշակութային ֆենոմենը, որի բացայայտումով է որսում «կեանքեղէնը» ու հետեւում բանաստեղծի մտքի թռիչքին, որ «զմայլելի բնականութեամբ մը երկրէն երկինք, նիւթէն հոգին կ'ընէ իր սաւառնումը, կատարելով դժուար համադրումը երկու աշխարհներուն, որմէ մանրանկար իրագործում մըն է մարդը»:

«Աղաչեմ զանփոփոխելի...», Բան ԼԴ, Բ). այս միակ հատուածն է նիւթ ծառայել հանճարեղ բանաստեղծին մերձենալու նախավայելքին. ու «Գրիգոր Նարեկացի խորհրդանշանին իրարմէ աղուոր, իրարմէ հարուստ ծալքերը» բացւում են բառերի տակ մթերուած զգացման, մտածման ու ապրումի նախատարրերը ցոլացնելով: Մի օրինակ միայն. *անփոփոխելի* վերադիրը, որ «հազարէ աւելի տարիներու կեանք ունի մտածման պատմութեան մէջ մինչեւ Հերակլիտ իջնող», Շչականին տրամադրում է մեկնելու ամէնից առաջ իր բնական թելադրանքից ելնելով, որ այս դէպքում բանաստեղծի նայուածքին փռուող «մշտափոփոխ հանդիսանքին» հակազդեցութիւնն է. ծովը, օրինակի համար, օրուայ տարբեր ժամերին ու տարուայ եղանակների հոլովոյթի մէջ. «մշտական հրթիռը, բռնկումն ու շէջքը, վառքն ու սուգը», մի խօսքով, արտաքին աշխարհի ողջ հմայապատկերը (իր բառն է. հմայական պատկերը). այլայլումների այս երերուն փոփոխականութիւնը դիտուած մահկանացուի խորունկ, յուսահատ ու կործանարար զգայութեամբ. ու «ընդվզումը սա զարհուրանքին դէմ»: Եւ, դարձեալ զուտ մարդկայինի թելադրանքով, յաւիտենականի, անյեղլիի, անփոփոխելիի պահանջը: Շչականն այստեղ կանգ է առնում, բայց մենք գիտենք, թէ բանաստեղծի աղաչանքն ում է ուղղուած:

Գլոբալ ըմբռնում (իր գործած ածականով), որ տարածուելու էր Արեւմտահայ գրականութեան հարիւրամեայ փորձին որպէս համատարած պատկեր, հայ գրականութեան բովանդակ իրագործմանը որպէս միասնական հայեացք եւ հայոց համայնական մշակոյթին որպէս համադրական ընդգրկման ու բանաձեւման ձգտում. ահա Յակոբ Շչականի հետաքրքրու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնների կորագիծը, որին հետեւեց կանխորոշ հաւատարմութեամբ, թոյլ չտալով, որ «հոգեստուն» մուտք գործի «անգործութեան ժանգը»:

Զօպանեանի հայապաշտութիւնը (արմենիզմ. երկուսն էլ Շչականի որակումներն են) սերմնացանի աշխատանք էր՝ յամառ ու տքնաջան, աքանչելի, բայց տաժանակիր, որի պտուղները ինքն իսկ տեսաւ համընդհանուր յուսախաբութեան մէջ, երբ մեր կուսակցութիւնների անցեալից ժառանգած հովերով կարծում էին, թէ հնարաւոր է հայ արուեստի նմոյշների ցուցադրութեամբ Եւրոպան, եթէ ոչ ողջ աշխարհը նուաճել եւ ապա այդ աշխարհից որպէս պարգեւ ստանալ սեփական երկրի անկախութիւնը: Շչականի պատանութեան տարիներն էին: Ու մայրամուտային յետադարձ հայեացքը մոայլ է, զգաստ ու իրական:

Նախ մոայլութիւնը. «1915ի աղէտը անով անզուգակշռելի է, որ անոր հեղինակները զայն շղթայզերծելու մէջ կը հաւատային, թէ կը ծառայէին իրենց պապերուն աստուածութեանց»: Այսօր միանգամայն հասկանալի է, թէ որքան ճնշիչ են յիշողութեան այն մասունքները, որ պոկուելով իրադարձութիւնների շարքից, դեռեւս ձեռք չեն բերել պատմութեան վսեմական հեռաւորութիւնը:

Ապա զգաստանալը. «Արդարութիւնը — սուր յղացք — ինքզինքը հերքելով է, որ պիտի գայ: Չի կրնար չգալ»: Իր ու սերնդի կենսագրութիւնն է. կենսագրութիւն, որ ո՛չ միայն փաստի արձանագրումն է, այլեւ՝ նպատակի ճենճերումը:

Ի վերջոյ իրականը. «Մշակոյթը՝ մարդուն ամէնէն սրբազան հպարտութիւնը» հռչակող Շչականը գիտակցել է տալիս, աշխարհ նուաճելու կամ զարմացնելու ունայն փառասիրութիւնից անհամեմատ աւելի կենսական է ինքնաճանաչման ուղին՝ հայկականութեան բեղմնաւոր նստուածքը:

Անցեալի փորձը ուսանելի է, բայց ոչ ներկան դարմանող: «Անի՝ անկումէն մինչեւ Պոլսոյ առումը» Կիլիկեան պետականութեան փառքի ու թշուառացման դարերն են: Հետագայ հարիւրամեակներին «կը բարձրանայինք Աստուծոյ ու կը գտնէինք կերպը... դարձեալ մեզմով հպարտանալու: Հայոց պատմութեան մեծագոյն հաստատումն է ասիկա: 1900ի՞ն: Այդ Աստուածը մենք փոխանակեցինք մեր կամքով...»: Պարտութիւնը նոր հպարտութեան պէտքը ծնեց. «հայ բարձր մշակոյթին միթոսը ճամբուն կը բացուէր»: Մա՛նաւանդ որ «մեր երկրին մէկ մասը, այսօրուան Հայաստանը սրտառուչ, յուսադրիչ գեղեցկութիւն մըն է»:

4

«Չեմ բանար փակագիծ, *հայ մշակոյթ* յղացքը մանրամասն վերլուծելու կամ անոր իրագործած արդիւնքները համադրական տախտակներու վրայ սեւեռելու: Այդ ամէնը կանխահաս, պարզ այն պատճառով, որ մեր մտածողները հագիւ թէ կ'անդրադառնան մշակոյթներուն *հիմնականին*, որ առանց վերադիրի *պատմութիւնն* է, այսինքն՝ ժողովուրդի մը ապրում-

digitised by A.R.A.R.@

ները, ասոնց կերպարանքները թուղթի կամ ձայնի, գոյնի կամ քարի վրայ եւ ոչ թէ գեղագիտական օրէնքներու ապացուցարան մը: Ըսեր եմ, այնքան անգամներ, թէ Հայոց պատմութիւնը մեծագոյն անծանօթն է մեր իմացական հետաքրքրութիւններէն: *Անիկա չէ գրուած»:*

Շշականն է: Հատու, կտրուկ, վերապահութիւն չհանդուրժող, «մեծ բառերից» խորշող, երբ ուրիշների շուրթերից են արձակւում, պերճաբարբառ պատգամախօսութիւնը իր մենաշնորհը համարող ու դրանից ոգեւորուած ու հալածական անհամար կրկնութիւններն ու ջրիկութիւնը ինքնիրեն ներող, որովհետեւ համոզուած է, թէ հարկադրաբար է կրում այդ խաչը, գործ ունենալով անուղղելի բթամիտների հետ, որոնց անընդմէջ պէտք է յիշեցնել իրենց «բարիքը» ու պարբերութիւն առ պարբերութիւն սթափեցնող հարուածով արթնացնել ուշակորոյս մարմինները՝ յանկերգի պէս կրկնուող «Ըսի ասիկա» կամ նման մի այլ ջղագար արտայայտութեամբ:

Այո, Շշականն է՝ յաղթական, հիացական, ապա անմիջապէս՝ խաղաղուող, մանրամասնութեան ի խնդիր շշուկով մտորող, մինչեւ որ միտքն իր շրջապտոյտը գործի, եւ յետոյ՝ արտապատառ, արտակեղեք ու արտամաշ վայրէջքը, բայց ոչ հոգեսպառ անկում, քանի որ յաջորդելու է բուռն, ամեհի, լայնատարած ժխորը «զգայնութեանց թափօրի» ու «անշահախնդիր երկնայնութեամբ» շարունակելու է խօսել ժամանակակիցների, ներունդների ու ինքնիր հետ՝ յուսահատ, բայց հաւատով, խաւարասոյզ, սակայն չնահանջող պայծառատեսութեամբ, ինքնիրենից հսկայացած, ազատագրուած, ու թէեւ յոգնաբեկ, բայց վաստակած. «Լուռ, մռայլ, առանց պատրանքի»:

«Ի սգբանէ է պատմութիւնը», այսինքն՝ ապրումին լրիւ պարզումը, այսինքն՝ իրողութեանց վրայէն մշուշին փարատումը: *Ապա կու գայ արձեստը*, այսինքն՝ այդ ապրումին բիւեղացումները, որոնք չէին կրնար կանխել: Ահա թէ ուր է վճիռը չգրուած կամ գրուելու նոր սկսող Հայոց պատմութեան տրամային»:

Պատմութեան օգուտն ու վնասը կեանքի համար սոսկ նիցչէական բառախաղ չէ, պարադոքսի հիմքում պատմութեան ու կեանքի յարաբերութիւնն է. պատմութեանը կարող են դիմանալ միայն հզօր անհատները, այնինչ թոյլերը՝ ի սպառ ճնշւում են. այնպէս ասելիս շեշտադրւում է կեանքայինի պարագան եւ շրջանառութեան մէջ է մտցւում նոյն շղթայից ներս նաեւ արուեստայինը: Մարդն ի վերջոյ գտնում է իրերի մէջ այն, ինչ ինքն է ներդրել դրանց մէջ. այս ձեռքբերումն ինքնիրեն կոչւում է գիտութիւն, իսկ ներդրումը՝ արուեստ, կրօն, սէր, հպարտութիւն: Ե՛ւ մէկը, ե՛ւ միւսը, եթէ նոյնիսկ դա մանկական խաղ լինէր, պէտք է շարունակել եւ համարձակութիւն ունենալ թէ՛ մէկի, թէ՛ միւսի համար: Ոմանք համարձակորէն կը գտնեն, իսկ ուրիշները (մենք ենք այդ ուրիշները, բացագանչում է Նիցչէն) կը ներդնեն: Շշականը չի ելնում, այլ վանում է մտքի այս վիճակից. իմացութեամբ ու գիտակցաբար:

digitised by A.R.A.R.@

«Թող ուսումնասիրութիւնները, հաւաքումները, պեղումներէն կորզումները հասնին անհրաժեշտ մթերքին հայ քաղաքակրթութեան յղացքը իբրեւ շէնք արտօնող, այն ատեն սիրելի պիտի ըլլար սպասել մարդուն, որ այդ նախանիւթը պիտի օգտագործէր այդ շէնքին ամբարձումին, անշուշտ նոյն հարուածով ալ քանի մը տախտակի վրայ այդ քաղաքակրկթութեան օրէնքներուն սեւեռումին: Մինչեւ այդ ցանկալի օրը մեր մտածողներէն, գիտուններէն հրապակ նետուած տեսութիւնները մեր ինքնասիրութիւնը գգուող ու մեզ այդպէս հպարտ հանդերձելու ձգտող, կը նկատեմ նախամարզանք, մերժելով անոնց հաստատ հիմք»:

Իր արածը, սակայն, տարբեր բան չէ, ըստ էութեան: Եւ ի վերջոյ: Բայց ընթերցողը մեղք գործած կը լինի, եթէ կարծի, թէ ասում եմ՝ նոյն բանն է: Յակոբ Շչականը գիտական հմտութիւն չի ցուցադրում, այլ միայն զգացնել է տալիս, որ փառահեղօրէն տիրապետում է, յանուն խօսքի վստահելիութեան: Ուրիշի առիթով Շչականն ասում է, որ «սիրած է հասնիլ հայ մշակոյթին մտատեսութեան» (ստիպուած եմ ծանօթագրելու, որ մտատեսութիւնը գործածում է որպէս համարժէք ինտուիցիայի, այս դէպքում՝ ինտուիտիւ կռահման), բայց իր մասին խօսելիս ու իրեն բնութագրելիս արդար է ասելը, որ ապրել է այդ մտատեսութեան մէջ որպէս գերագոյն յոյզ ու կրքերի կիրք: Այս իմաստով միանգամայն ծրագրային մտայղացում ու առաջադրանք է՝ «անցեալը իբրեւ կեանք տեսնելու սրբազան արարքը». այսինքն՝ պատմութեան իմաստը դէպքերի ու անձանց «հարազատ ու մերկ հանդէսը» փառասիրելը չէ, երբ «մշակոյթը, իբր ոլորտ, ջերմութիւն եւ լոյս այդ պատմութեան մասին» չէր իսկ ենթադրուում: Հայոց պատմութիւն ստեղծելու խորագոյն հոգսը «բազմիցս բազմադարեան» «հայ ժողովուրդին գիտն է», «հայ կեանքի վերագիտը», «գիտը հայ հոգիին»:

Բարձրանալով «տարրերէն իմաստին, իմաստէն խորհուրդին», «հասնում ենք մեր լինելութեան խորհուրդին, որ «արեան սրբազան պատգամն» է նախ եւ առաջ, ապրելու պէտքը՝ սէրը, կռիւը, «խուլ, հայրենաւանդ վստահութեամբ» հողին սպասարկելը. ու երբ անցել են մարդիկ՝ իշխան, ռամիկ թէ վանական, շքեղ ու փարթամ կամ բիրտ ու կորովի կամ անզօր ու ծիծաղելի, բայց՝ մեր նախնիները, իրենց համատարած փառքից կամ անողոք տառապանքից, անլուր խենթութիւններից կամ հոծ գեղեցկութիւններից երբեմն անունի կտոր նոյնիսկ խնայելու անկարող, սակայն իրենց «արարքներէն մեզի ձգած են երբեմն... այն բաներէն, որոնք մեր մշակոյթը կը խորհրդանշեն»:

5

Ասել, թէ Յակոբ Շչականը մշակութաբան է, «զառածած» կը լինենք (իր բառով) ոչ այնքան նրա ժառանգութեան, որքան յիշատակի հանդէպ, որովհետեւ ինքն էր, որ ո՛չ միայն խուսափում էր գիտականութիւնից ու գիտնական յորջորումից, այլեւ ապագիտական էր իր հայեացքով ու վի-

digitised by A.R.A.R.@

պասանութիւնից դուրս ախորժում էր իրեն պատմիչ կոչելով, բայց այսուամենայնիւ նրա աշխատանքի բնոյթն ու տարողութիւնը այլ բան չեն, քան քննութեան մշակութաբանական եղանակ: Անշուշտ Յակոբ Շչականը Օսվալդ Շպենգլեր չէ, բայց Յակոբ Շչականն է, եթէ թոյլատրելի է այսպիսի բացատրութիւնը, որ իրեն յատուկ ոճ է ու տուրք իր յիշատակին, եւ վերադառնալով իր կոչմանը ստիպուած եմ արձանագրելու, թէ նրան յուզողը նոյն յաճախանքն էր, այսինքն՝ «*գրական սա գիտութիւնը*», որը նա քամահրանքով դարաեզրի եւրոպական մտքի մենաշնորհն է համարում: Դա շրջանն էր *խորհողներու*, այսինքն՝ մարդոց, որոնք միտքը կը գործադրէին ամէն երեւոյթ բացատրելու ու իրենց ըրածը հարկադրաբար կը գունաւորէին: Իմաստասիրութիւնը կը գրոհէր բոլոր կրթանքներու ասպարէզներուն: Կային իմաստասիրութիւնները պատմութեան, լեզուներու, բարքերու, օրէնքներու եւ կրօնքներու, այնքան յաւակնոտ իբրեւ տիտղոս ու այնքան սին իբրեւ հարազատ մտածողութիւն. 1950ին չեմ կարծեր, որ հանդուրժուին բղաւանքները, գիտական որքան իմաստասիրական»: Շչականն աւելի հանդուրժելի, թէեւ յոգնեցուցիչ է համարում վերլուծական մեթոդը, որը «բարիքը կ'ընեն առնուազն նախանիւթը *կորուստէ փրկելու*»: Այս շարժառիթը, ճիշտ է, զգացուում է նաեւ իր «*Համապատկերի* ու մեր մատենագիրներին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների մէջ, բայց, կրկնում եմ, իրեն եւս խորթ չեն այդ ախորժակները նոյն գործերի մէջ, իսկ այլ տեքստերում, որոնց վերնագրերն ու հիմնական գաղափարները տրամադրելի են թւում բացուելու, ընդարձակուելու, ընդգրկելու, նա առիթը բաց չի թողնում ո՛չ միայն նախանիւթը կորստից փրկելու կամ ուրիշի փրկածը վերլուծելու, այլեւ ինքնիրեն գերազանցում է մէկը միւսից համարձակ ու հեռահար, երբեմն էլ անհամադրելի համադրումներ անելով. այդ նպատակի համար չի մոռանում վկայակոչել, բայց միշտ երեւութական անտարբերութեամբ, ե՛ւ գիտական փաստարկ, ե՛ւ իմաստասիրական դրութիւն, ե՛ւ արուեստներից նիւթեր, ե՛ւ գրական օրինակ: Այս հակասականութիւնը ինքն իսկ նկատում է, եւ անմիջապէս, գրելու պահին, բայց առանց մազաչափ իսկ նեղուելու պաշտպանւում է տեղնուտեղը, երբեմն քմծիծաղով ներողամտութիւն հայցելու ցանկութիւն է յայտնում, յաճախ սպառնալից նախատինքով զգաստամտութեան ու պարկեշտութեան հրաւէր է կանչում ու միշտ հնարամտութեամբ ակնարկում է, շեշտադրում կամ ընդգծում է իր թէեւ բացառիկ, բայց սպասարկու լինելու երկիմաստ հանգամանքը. «Ձեր բարիքին համար»:

Պատմական զգայարանը հեռաւորութիւնը կռահելու կարողութիւնն է: Մարդը վերագտնում է ինքնիրեն, այսինքն՝ իր ազատութիւնը: Ազգաբանական դասակարգումը անմիջականօրէն ու շօշափելիօրէն մերձեցնում է աստեղաբանական նախահիմքին, իսկ սա կրում է ցեղային աշխարհազգացողութեան նախատարրը, նրա գաղտնիքն ու խորհուրդը: Ոչ թէ ինքնին բնութիւնը կամ ինքնին պատմութիւնը, այլ՝ պատմութեան հետ իր յարաբերութեամբ իր բնութիւնը վերագտնելու ու վերակռահելու պահանջն է ընդունակ բաւարարելու զգայարանների ծարաւը: Ընդօրինակ-

digitised by A.R.A.R.@

ման բնազդի ու ինքնաստեղծ կամքի հանգուցակէտը պատմական զգայարանն է, իսկ աշխարհի կորցրած, մոռացուած կամ անվերծանելի դարձած զգացողութիւնը վերակազմելու արդիւնաւէտ եղանակը՝ ազգաբանական նախագաղափարի որոնումը:

Յակոբ Շչականը վատի, հնացածի ու մաշուածի օրինակով ընդվզում է այն ամէնի դէմ, որ տեսութիւն է հոտում, բաւարարուելով նախանիւթի անհրաժեշտ առկայութեամբ՝ իր սեփական տեսութիւնն ունենալու համար, որի փշրանքներն է միայն ներկայացնում, այդ իսկ աւելորդ համարելով, քանի որ նախանիւթն ինքնին մտատեսութեամբ վերականգնելի կեանք է՝ թրթռուն, տաք, ապրող ու ամէնիմաստ:

Աշխարհը պատմութիւն է, պատմութիւնը՝ կեանք ու կեանքի արարք, որ վերադառնում է մեզ մշակոյթի միջոցով. սխեմայի հիմքում ընկած է առասպելը (այս բառի ժամանակակից իմաստով, որի համարժէքն է օտար միթոսը), որ հնարաւոր է դարձնում մշակոյթի յայտնութիւնը. կորստից փրկուած ու արձանագրուած որեւէ նախանիւթ գրական-մշակութային փաստ է. ընտրելիները, այսինքն՝ արժէքային յատկութեամբ օժտուածները այն նախանիւթերն են, որ բուն նախագաղափարը, օտար բառով՝ արքետիպն են քողարկելով թաքցնում: Եթէ դէպք կամ անձ է յիշատակւում, ապա դէպքի տակ ու անձի մէջ որոնելին «կարելի կեանքին անհրաժեշտ վերագիտն» է: Շչականի ամենատարբեր շարադրանքից արտածելին այս է: Այժմ լսենք նրա ընդվզումը:

«Որքան սխալ հասկցան ու գրեցին մարդիկ պատմութիւնը, օրինակ, աւելի քան քսան դարեր: Ուժով այդ միտքերը դէպքերը դատեցին, չափեցին համաձայն իրենց միտքին ուժին: ԺԹ. դարում այդ վճիռները ու այդ չափերը հանուեցան պազար ու վտարուեցան: Որքան շատ, մա՛նաւանդ ծանր՝ փոխուածը: Ու վաղը, դար մը վերջը, այդ պատմութեան, արուեստներու, իմաստասիրութեանց շուրջ մեր լաստակերտած այսօրուան շքեղ տեսութիւններուն անխուսափելի ճակատագի՞րը: —Ապահովաբար կրկնութիւնը հիները զարնող ճակատագրին: Որքան շատ՝ մեր վկայութիւնները այդ ամէնէն: Խորհեցէք միայն պատմութեան դաշտին երեսին ժամանակին մղեղովը թաղուածին,... այդ դաշտին կանգնած, պաշտուած, ի վերջոյ թաղուած ու այսօր փոշի իսկ չեղող մեծահռչակ տեսութիւններէն ձեր զգացածը իմաստօրէն օգտագործելու, որպէսզի համոզուիք, թէ որքան քիչ-գիտական էր նետել-բռնել, օրէնքներ պատգամել, իմաստասիրութիւններ լաստակերտել հոն՝ ուր իրականը եւ յաւիտենականը *կեանքն* է միայն, այսինքն՝ մեր բոլոր օրէնքները, գիտութեան յաւակնոտ տարազները, իմաստութիւնը հերքող, զգետնող հեղեղը իրողութիւններու, առանց որեւէ խելքի, կամքի, նախագիտութենէ նուաճելի ըլլալու, եւ առանց որեւէ յստակ նպատակի մը ինքզինքը առաջնորդելու արտօնուած ըլլալու»:

Ընդվզումը, ինչպէս հասկանալի էր մէջբերումից, համընդհանուր էր, միայն մեր պատմութեանը չէր վերաբերում: Գոհացուցիչ օրինակի համար մի այլ առիթով նա հասնում է մինչեւ Տիտոս Լիբիոս ու Պլուտարքոս,

digitised by A.R.A.R.@

հաստատելու համար, որ Հանիբալ մը «փշրանք իսկ չէ կորսնցուցած իր շահեկանութենէն»:

Շարունակենք.

«Արուեստը կեանքէն կու գայ, կրկնելով անոր բոլոր ծփանքներն ու երանգաւորումները: Չէք կրնար համաձայն չըլլալ: Տեսողութեան մշտանորոգ կտաւին վրայ կը գծուին, կը մաշին, կը պատոին, իբրեւ փոշի հովին կ'անցնին բոլոր հպարտ, կոկոզավիզ, փարթամ ճաշակները: Այնքան շատ է պատմութեան գերեզմանին՝ այս ամէնուն ապացուցումը»: Ու զգալով, կարծես, որ «արուեստը կեանքէն կու գայ» յայտարարութիւնը թերեւս տափակագոյն ընկալուի՝ արուեստին յատկացնելով ընդօրինակման դեր, բացում է փակագծերը. «...Իմաստունները կը պնդեն, որ ստեղծումը կեանքին յաւելուածովը, այսինքն՝ անկէ աւելցածովը կը սնանի»:

Ջորջ Սանտայանայի սահմանումը, որ կոչուած է նկարագրելու մարդկային փորձի առարկան հանդիսացող գեղեցիկի ակունքը, տեղն ու տարրերը. «Գեղեցիկը իրի յատկութիւնն է»: Քննախօսութիւնը գնահատական է ենթադրում, գեղագիտութիւնը՝ ընկալում: Ե՛ւ գնահատականը, ե՛ւ ընկալումը ուղղուած են արժէքային հետապնդմանն ու որոնմանը: Գեղագիտութեան զբաղմունքը արժէքների ընկալումն է: Պէտք է ենթադրել նաեւ, որ անհրաժեշտ է ոչ թէ դիտարկում, այլ՝ գնահատանք, քանի որ գնահատականն ու նախապատուութիւնը ամէն մի բացառիկութեան սկիզբն ու պատճառն են: Արժէքներն առաջանում են կենսական գրգիռի անմիջական ու անխուսափելի հակազդեցութիւնից եւ մեր բնութեան ենթագիտակցական շերտից: Գեղեցիկը արժէքի տեսակ է: Հետաքրքրական եւ լաւ յայտնի հոգեկան երեւոյթի մի արտայայտութիւն կայ. ընկալման յատկութեան վերափոխումը իրի յատկանիշի: Գեղեցիկը դրական, ներքին ու առարկայացուած արժէք է: Կամ՝ նուազ մասնագիտօրէն ասելով, գեղեցիկը հաճոյք է՝ դիտուած իբրեւ առարկայի յատկութիւն:

Եւ այսպէս, պատմութիւնն ու մշակոյթը, պատմականն ու արուեստայինը, պատմական զգայարանն ու արուեստի զգայարանը եւ սրանցից դուրս ու վեր՝ կեանքի զգայարանը առանձին-առանձին իմաստաւորելուց յետոյ («Անշուշտ բարի կ'ըլլաք պատմութիւնն ու մշակոյթը առանձին-առանձին արժեւորելու ձեր մտքին մէջ») Յակոբ Օշականը ասպարէզ է նետում *«պատմութիւն հայ մշակոյթին»* յայնարձակ, բայց ինքնաբաւ կաղապարը, որ ընդգրկելու է «հայ արուեստին ձեւական բոլոր կերպարանքները...,

—գիրը՝ իր շրջափոխութիւններով այնքան պերճ խօսող մեր հոգիին յարաբերանքներէն,

—գիծը՝ որ գիրին ընդարձակումն է, արձակումը, ըսելու համար աւելի ծանր, ընդարձակ, երկարող ապրումներ,

—գոյնը՝ որ արիւնն է մեր միտքին, ցանցերը լեցնող, մագաղաթը, կերպասները, մետաղները, իրենց վրայ ընդունած իմաստին կնիքներովը...», այսինքն՝ ամէն ինչ, որ ստեղագործութեան դրոշմն է կրում ու արժէքային յատկութեամբ է օժտուած:

digitised by A.R.A.R.@

«Պատմութիւն հայ մշակոյթին» կաղապարի մէջ, որ այս դէպքում օտար մոդել բառի համարժէքն է, երեք ստորոգելիներից երկուսը պարզուեց, երրորդը լռութեան մատնեցի, առանձնացնելու նպատակով: Կուահեցիք. դա հայկականի ֆենոմէնն է, Յակոբ Շշականի հիմնական մտահոգութիւնը, որից ելնում ու որին յանգեցնում է ամենայն իր ու բան: Քննենք այդ հոգսը եւս:

6

Իմաստի տատանիչը հերակլիտեսեան փոխաբերութիւն է: Զեմ հաւանում հառաչանքով որոնողներին, գրում է մի իմաստուն: Չծիծաղել, չլացել, չատել, այլ հասկանալ, ազդարարում է մի ուրիշ իմաստուն: Ովքեր էին քո նախնիները, բացագանչելով հարցնում է Դանթէի հերոսը: Կարդանք Ֆրանց Կաֆկայի *«Ճշմարտութիւնը Սանչո Պանսայի մասին»*. «Սանչո Պանսային յաջողուեց, սակայն ամենեւին առանց իսկ պարծենալու, տարիների ընթացքում ասպետական ու աւազակային վէպերի բարձրաձայն ընթերցանութեամբ երեկոյեան ու գիշերուայ ժամերին այն աստիճան հեռացնել իրենից սատանային, որին նա հետագայում Դոն-Կիխոտ անուանեց, որ այդ նոյնը անզսպօրէն սկսեց ամենախելայեղ արարքներ կատարել. դրանք սակայն ոչ ոքի վնաս չէին հասցնում, քանի որ սատանան կանխորոշուած առարկայ չունէր, որպիսին պէտք է դառնար հենց Սանչո Պանսան: Սանչո Պանսան՝ ազատ մարդը, սառնասրտօրէն հետեւեց Դոն-Կիխոտին, թերեւս պատասխանատուութեան որոշակի զգացումով ուղեկցեց Դոն-Կիխոտին սրա արշաւանքների ժամանակ, եւ դա նրան մինչեւ կեանքի վերջին օրը պատճառում էր մեծ օգտակար զուարճանք»:

«Սորվա՞ծ ենք արդեօք, որ մեր անցեալը չի նմանիր ուրիշ ազգերու անցեալին: ...Մեր անցեալը որքան իրաւ հասկնայինք, տեսնէինք, այնքան մեր ներկան կը պակսէր իր նսեմանքէն»: «Ու ժողովուրդի մը մէջ, որուն դարերը պայծառանալու տեղ կը մթագնին, դուք կը զգա՞ք բարիքը, որ կանչուած է մեր ներկան գունաւորելու, այլակերպելու, մեզի ներշնչելու մեր պապերուն արժէքէն արդար մեր հպարտութիւնը»:

Ասուած է. հասկանալը համատեղ արարելն է. երբ անցեալի հետազօտութիւնը ստեղծագործական յայտնատեսութիւն է, պատմութիւնը որպէս այդպիսին գոյութիւն չունի. ըստ այսմ գիտական մեթոդաբանութիւնը անայլայլ սիմվոլիկա է, քանի որ տերմինը հողմնահարուած բառն է, իսկ կեանքն անբարբառելի է ու թաքնուում է անբառ բանի մէջ, եւ թարմացումը սկսւում է խորհրդաւորութեամբ, երբ փորձ է արւում դոգման վերստին վերածել խորհրդանիշի: Սա խօսք է՝ հասցէագրուած «մարդկութեան ծիրանածին որդիներին», որոնց համար միեւնոյն չէ, թէ ովքեր էին իրենց նախնիները:

Արդարօրէն հոչակելով, որ «Հայոց պատմութիւնը մեզի համար հետաքրքրութիւն չէ, այլ՝ անհուն, արիւնոտ մղձաւանջ», ու հաստատելով,

digitised by A.R.A.R.@

որ «էականին մէջ հայ արուեստին եւ մշակոյթին պատմութիւնը սկսած է գերագոյն տագնապը կազմել հաւաքական հայ ժողովուրդին», Յակոբ Շ-շականը կտրուկ ամփոփում է. «Մենք գիտնալուն հետ ապրիլ կ'ուզենք. ...պատմութիւնը կեանքի հանդիսարան է»: Ամէն անգամ այս խնդրին մերձենալիս (իսկ Շշականի իւրաքանչիւր պարբերութիւնը առանց չափազանցութեան շնչում է այդ մտահոգութեամբ), դժուարանում է զսպել զգայական հեղեղը, որ յառնում է ներսից ու խորքից. երբեմն զգուշացնում է. «Այս տողերը փորձ մը մի նկատէք *դժուարութեան մը շուրջը դառնալու*, գործածելու համար գաղիական բացատրութիւն մը: Անոնք կը գրուին այդ դժուարութիւնն իսկ թելադրելու մտածումով»:

Կրկին բացատրութիւններ.

«Ձեզ անակնկալի՞ կը բերեմ, երբ յայտարարեմ, որ դէպքերը համադրելի չեն իրենք իրենց հաշուոյն, նոյնիսկ երբ կը խմբուին մերձաւոր հանգիստութիւններով: Դէպքերը իրարու անվերածելի միութիւններ են, դրութիւններ: Համադրելին՝ անոնց ետին, ներսը գործող ազդումները, այսինքն՝ ոգին: Բացէք վարկածը ու պիտի գտնէք, որ խորունկը թաղուած հոգեվիճակ մը յանախ կը հագնի զարմանազան կերպարանքներ, այսինքը՝ գումարն է իրարմէ տարբեր իրողութիւններու»:

«Անցեալը վերակազմելու ցաւը ներշնչարան ունենալը» մի բան է, եւ այդ անցեալի մէջ «ապրելու պէտքը» զգալը մի այլ բան: Ինչպէ՞ս է «գործած բուն իսկ հեղինակը մեր պատմութեան,— *հայոց ժողովուրդը*, որուն ետին պարտաւոր էք տեսնել տիկնայք փափկասունքը, ինչպէս անազատ շինականը: Ու բարի եղէք ձեր դարերը փոելու ձեր մտատեսութեան դաշտին ու հարցուցէք դուք ձեզի, այսքան ծանրակուռ տագնապներու կիկլոնին մէջ... ինչպէս հետախաղաղ չէ հալեր այդ ժողովուրդը: Ու տրտում, բայց զմայլագին, անցէք անոնց, ընելու միւս հարցումը, նոյնքան տարօրինակ՝ ինչպէս յաջողեր է ստեղծագործել»:

Պատմութիւնը երէկուայ կեանքն է ամէն բանից առաջ, եւ ըստ այսմ ապրող սերունդների իմաստութեան յաւելեալ աղբիւրը, որից բխում է ապրելու ուրոյն կերպը՝ ազգային, անհատական ու մարդկային: Ստեղծելու հրաշքով թողած յիշատակը՝ «աւելի կամ նուազ պայծառութեամբ պարզուող հոգեհանդէսը», նոյնպէս տուրքն է այդ կեանքին՝ առանձնայատուկ զգայնութեամբ մատուցուած:

«Տարազը, *հայ զգայնութիւն*, մի խոշտանգէք, անկէ բռնելի ստանալու համար համապարակ, ուղղափառ, մա՛նաւանդ մեր կորանքները կամ հպարտութիւնները հանգամանող, մասնաւորող տուիքներ, որոնք մեր ժողովուրդին թերութիւնները կամ շնորհները անվերածելի կաղապարներու մէջ քարայրէին ու դառնային խորհրդանիշ: Ու ասիկա պէտք է ընդունիլ բոլոր ժողովուրդներուն համար ալ: Բայց նոյնքան ապիմաստութիւն այդ զգայնութիւնը յայտարարել բանդագուշանք, առնուազն վերացեալ, անհաստատ մտայղացք»:

digitised by A.R.A.R.@

Դարասկզբի արուեստաբանութիւնը ի դէմս Հենրիկ Վեոլֆլինի յաղթահարելով գեղարուեստական ոճի ձեւաբանութիւնը, յաջողութեան հասաւ այս կամ այն դարաշրջանի պատկերման կերպը բանաձեւելու ու բնորոշելու հարցում, բայց կարողացաւ ընդամէնը առաջադրել հայեցման ու պատկերման ազգային կերպի խնդիրը. մի խնդիր, որի գոյութիւնը թէեւ կասկածից դուրս է, սակայն տանելի ճշգրտութեամբ ու ստուգութեամբ ձեւակերպում մինչեւ այսօր չիք:

Յակոբ Շչականի զգուշութեամբ արուած թելադրանքները այդ համընդհանուր հոգսի արձագանգն են, անկախ այն բանից, թէ տարբեր դարերի զուգահեռ դրուագներ է նշում կամ մասնաւոր ընդհանրացում է անում: Մէկական օրինակը թող պարզաբանի միտքը: «Գտէք բառ մը, որուն տակ դնէիք հոգին Ե. դարու մեր նահատակ հոգեւորականութեան ու ան միւսներուն, որոնք քսաներորդ դարու առաջին քառորդի մէջտեղուանքը, իրենք զիրենք ողջ-ողջ թաղեցին... Փոխադրեցէք ձեր դիտողութեան ալաքը ուրիշ մարզի, օրինակ՝ Փարպեցիով սեւեռուած Վահան Մամիկոնեանի կրուիւներուն եւ այն միւսներուն, որոնք Ի. դարուն մղուեցան նոյն լեռներուն վրայ...: Տասնհինգ դարը թշնամիին տեսակը, զէնքերուն որակը միայն փոխած է, անկշիռ մնալով ոգիին վրայ»: Միւս օրինակը, որ ընդհանրացնող մտահոգութիւն է. «մեզ պաշտպանելու կրկնակ վտանգներու դէմ. *վտանգէն զմեզ գերգնահատելու եւ վտանգէն զմեզ ստորագնահատելու*, որոնք հաւասարապէս կախ են մեր ժողովուրդին ընտրանիին վրայ»:

Կարծում եմ, փրկչաբանութեան գաղափարները երբեք խորթ չեն եղել Շչականի համար: Ուզում եմ ասել, որ անցեալը վերաիմաստաւորելու կիրքը բացառապէս ապագայի շահագրգռութեամբ է թելադրուած: Ու այս իմաստով «հայ զգայնութիւն» ասուածը նոյնիսկ «իմաստասիրական տարազ մը չէ», այլ՝ գործնական առաջադրանք, որ յանախ պատգամի կերպարանք է առնում, ինչպէս հետեւեալը. «Մեր պապերուն հրիտակները փրկել կորուստէ. մեր պապերուն իրագործումները հաշտեցնել անոնց ճակատագրին. մեր ներկան կանչել չափի ու զգաստութեան. մեր ներկան ոգեղինել մեր պապերով»:

Եւ վերջապէս.

«Ձեր առջեւ պարզուողը ձեր ժողովուրդն է... որ ապրեցաւ մեռնելու անուշութիւնը, անմահութիւնը գնելու համար: Որքան ընդարձակ տարազ, սա պտլիկ նախադասութիւնը, որուն լոյսին մէջէն մեր պատմութեան հսկայ հակասութիւնները կ'ըլլան հասկնալի, տեսանելի...: Տեսէք մեր ներկան, այսինքն՝ ձեր բոլոր ուժերը մի խնայէք զայն բարւոքելու, բայց մեր անցեալը մի ներկէք մեր ներկայով: Հակառակն էր, որ պիտի ըլլար փափաքելի, սիրելի: Հեռու ինձմէ միամտութիւնը անցեալին դառնալու՝ զայն ապրելու համար: Բայց ներկան հասկնալու մեր պարտքին վրայ չեմ կրնար մերժել մեր անցեալին լոյսը, կշիռը: Ու մի տաք միւս կողմէն հաւարի, երբ այդ անցեալէն կը գտնէք այդքան տարբեր, քիչ՝ ձեր սպասածէն»:

digitised by A.R.A.R.@

7

Երբ Մեսրոպ Մաշտոցը ի լուր նորահաւատ հայաստանցիների հրոչակում էր, թէ «ոչ տոհմից փառաւորութիւն փառաւոր առնէ առ Աստուծոյ, այլ առաքինութեան բարետոհմութիւն», ապա լի էր վճռականութեամբ համոզելու, որ մարդկութիւնը խարխափելով ապրել էր մտածելու այդ կերպին հասնելու համար, ու չէր տարակուսում, որ փաստարկում է արբութեան մի նոր ըմբռնում ու հասարակութեան մի այլ ապրելակերպ: Երբ Մովսէս Խորենացին ձեռնարկում էր Հայոց պատմութիւնը, խոստանալով, թէ «ազգաբանիցեմք զբովանդակն», պայծառօրէն գիտակցում էր, որ պատմութիւն ստեղծելու միակ եղանակը պատմութիւն գրելն է: Երբ Անանիա Շիրակացին հանդարտօրէն գրում էր, թէ «լինելութիւն իցէ սկիզբն ապականութեան եւ ապականութիւն դարձեալ անդրէն իցէ սկիզբն լինելութեան, զի այսմ անվնաս հակառակութենէ՝ աշխարհ առցէ զտեւողութիւն», ապա մայր մտահոգութիւնը նախահիմքի որոնումն էր, այսինքն՝ այն հաստատունը, որ նշմարելի է յարափոփոխ յաջորդականութեան մէջ: Երբ Գրիգոր Նարեկացին «հաւատում եւ վկայում» է, դատապարտելով «ազատութիւն եւ շնորք իւր..., արուեստն եւ հրաշք իւր..., բանն եւ կատարած իւր...», ապա սա նշանակում է, որ նա ասում է միայն այն, ինչ ասում է եւ ոչինչ աւելի, քան այն, որ հաւատում ու վկայում է: Աստծուն իր ողջ կեանքն առանց մնացորդի նուիրաբերած մարդու ունայնական հակումներն անհասկանալի են այսօր, որքան տարօրինակ: Բայց դա ոչ այլ ինչ է, քան անմահութեան գինը, որ պատուիրատու իշխանը վճարում է ոսկիով, սոսկական հաւատացեալը՝ աղօթքով, իսկ հանճարեղ բանաստեղծը՝ ողբերգութեամբ: Վերջին բառը բառախաղ չէ, թէեւ արժէ մտաբերել նրա ե՛ւ հնագոյն, ե՛ւ ժամանակակից իմաստները: Երբ Ներսէս Լամբրոնացին Հայոց ազգուականութեան ու պետականութեան մայրամուտին, ճգնաժամային մտայնութիւնը մատնող ճակատային հարցադրումն էր անում, վերադառնալով մաշտոցեան ակունքին ու փաստօրէն մերկացնելով նրա ձեւակերպման բուն իմաստը, ու յայտարարում էր, թէ՝ «Ո՛վ անմիտք, Հա՞յկն ի խաչ ելեալ վասն ձեր, կամ յԱրամա՞յ անուն մկրտեցարուք. ապա թէ ոչ՝ զիարդ երկրորդ համարեալ զանուն Քրիստոսի, որ ի վերայ ձեր մեռաւ, նախնիօքն հեթանոսօքն պարծիք: Թերեւս ո՞չ է այսպէս, քանզի յորժամ հարցմանն պատասխանեմք իրերաց՝ զդաւանութիւն անուան յուսոյն մերոյ Քրիստոսի ի վերայ մեր, ոչ բաւականանայ այնու լսողն շինել, այլ կարօտիմք զհեթանոսական անուանն ի վերայ յաւելուլ», ապա պարզ է շարժառիթը, որ այս դէպքում քրիստոնէութեան, մի կողմից, ու ազգայնացող քրիստոնէութեան, միւս կողմից, բախման անխուսափելիութիւնն է, իսկ մշակութային առաջընթացի իմաստով դա աճի հակասութիւնն է, անկախ այն բանից, Ներսէս Լամբրոնացին ու նրա ժամանակը դիտուելու է թէ՛ իբրեւ նախորդ մշակութային փուլի աւարտ, թէ՛ յաջորդ մշակութային փուլի սկիզբ: Երբ Յովհան Որոտնեցին է տագնապով աղաղակում. «Եւ եղեւ հիմն ապականութեան...: Զի ոչ գոյ իշխան, մարգարէ եւ առաջնորդ, որ յայց ելեալ...», ապա վիճակն իսկապէս աննախադէպ է, եւ նրա աշակեր-

digitised by A.R.A.R.@

տին՝ Գրիգոր Տաթեւացուն էր վիճակուած ո՛չ միայն ուսուցչի ժառանգածը ժողովելու, այլեւ մաշտոցեան մշակութային ողջ փուլի հանրագումարը ներկայացնելու:

Ազգային ճակատագիրը իր համար խաչակրութեան վերածեց Յակոբ Շչականը. այն ժամանակուանից ի վեր, երբ իր «մատ մը տղու ուղեղին մշակոյթներու շուքն իսկ չէր ինկած», բայց արդէն մտադրուել էր (1900ին, Արմաշի դպրեվանք գալով որպէս աշակերտ) «գրելու հայոց գրականութեան պատմութիւնը» ու արժանացել ուսուցչի՝ Եղիշէ եպ. Դուրեանի քմծիծաղին («Քանի՞ հատոր...»), մինչեւ իր կեանքի վերջին օրը, նկատի ունենալով նախանձախնդիր մարդու իր բուռն խանդը, որ «յաւիտենութեան սեմէն» չդադարեց պատգամելուց, անսահմանօրէն մտավախ, թէ իր անհուն փորձը լիովին չի սփոռել ի վայելում եւ ի իմաստնացում «հայրենագիտ» ապրողների:

Ֆրիդրիխ Նիցչէն *«Ինքնաքննադատութեան փորձ»*ի մէջ, անդրադառնալով մէկուկէս տասնամեակ առաջ, պատանութեան տարիներին գրած «Ողբերգութեան ծագումը» ստեղծագործութեանը, որ հանրութեան կողմից համարուել էր մեծագոյն խայտառակութիւն, բայց ըստ արժանւոյն գնահատուել Ռիխարդ Վագների ու մի խումբ եզակի մարդկանց պաշտպանութեամբ, այսպէս է բնորոշում իր առջեւ դրուած խնդիրը, որ կենսական է մնում նաեւ իր ողջ գործունէութեան համար. «Դիտել գիտութիւնը արուեստագէտի տեսանկիւնից, իսկ արուեստը՝ կեանքի տեսանկիւնից...»:

Դարավերջի յափրացած եւրոպական միտքը ապրում է նախագիտական շրջաններին վերադառնալու ձգտումով. կրկին բարձրանում է վարագոյրը ու դարձեալ Սոկրատեսն է յայտնւում որոնող հայեացքների առջեւ իր բազմիմաստ հեգնանքով, բայց այս անգամ՝ դատաստանի հրաւիրուած, որովհետեւ նոր ժամանակների մարգարէն յայտնաբերել է մինչ սոկրատեսեան իմաստասէրներին ու Հերակլիտեսին՝ այդ «հայեցող աստղուն», որից «աւելի յստակ ու պայծառ չի գրել եւ ոչ մի մարդ»: Սոկրատեսեան հեգնանքին Նիցչէն հակադրում է հերակլիտեսեան հպարտութիւնը: Ի՞նչ է սա նշանակում. «Աշխարհի գոյութիւնը արդարանալի է միայն որպէս գեղագիտական ֆենոմեն»: Իսկ սա հնարաւոր էր մինչ-սոկրատեսեան Յունաստանում, երբ տիրապետող էր ողբերգական առասպելն ու դիոնիսեան սկզբունքը. «Ես նայում եմ լինելութեանը,— ասում է Հերակլիտեսը,— դեռ ոչ ոք այսքան ուշադիր չի ունկնդրել ալեաց յաւերժական բախմանն ու իրերի ռիթմին: Եւ ի՞նչ տեսայ ես: ...Ողջ աշխարհը որպէս ողբերգութիւն: Ես տեսայ ոչ թէ եղելութեան դատապարտումը, այլ՝ լինելութեան արդարացումը»:

Լինելութիւնը այս դէպքում տեւականութիւնը չէ, այլ՝ անցնող ակնթարթը. ըստ այսմ՝ լինելութիւնը յաւերժական է ու միակ: Անհաստատ

digitised by A.R.A.R.@

է գոյութիւն ունեցող ամէն ինչ. որ գործում է, լինում է, բայց ոչ՝ է: Հերակլիտեսեան ամենազօր մտատեսութիւնը (Օշականի բառով) խորթ է այն միւս պատկերացմանը, որ ձեռք է բերում հասկացութիւնների ու տրամաբանական զուգադրումների, այսինքն՝ բանականութեան շնորհիւ: «Ես չեմ տեսնում ոչինչ բացի լինելութիւնից». այսպէս կարող էր բացագանչել միայն Հերակլիտեսը, եփեսոսցի իմաստունը, բայց ոչ Սոկրատեսը՝ այդ կիկլոպը, «որի միակ հսկայական աչքը — ինչպէս ներկայացնում է Նիցչէն — երբեք չի փայլել արուեստային ներշնչման գեղեցիկ խելայեղութեամբ»:

Յակոբ Օշականը փայփայում էր հայկականութեան գաղափարը, ու այդ իսկ հեռանկարով ուշադրութիւն էր հրաւիրում Նիցչէի յայտնաբերած հելլէնականութեանը, ինչպէս նաեւ Ռընանի իմաստաւորած սեմականութեանը, բայց զգուշացնելով ծայրայեղ, ինչպէս չափաւոր ընդհանրացումներից, շեշտում էր «նախանիւթը կորուստէ փրկելու» հրամայական անհրաժեշտութիւնը, որի հէնքի վրայ միայն հնարաւոր կը լինի ձեւակերպել մշակոյթի բանաձեւը: Կար Կոմիտասի հսկայ օրինակը, ապա նաեւ կան Աճառեանի, Թորամանեանի ու մեր բանասիրութեան լաւագոյն իրագործումները (Ադոնց, Մանանդեան, Աբեղեան, Աղբալեան), այսինքն՝ դարասկզբի մտաւորական այն սերունդը, որը «հայ հոգին գիտը» արտայայտելու ուղին հարթեց:

Վերադառնալ բանաձեւերից ձեւերին, պահանջում է նիհիլիստ Նիցչէն, որովհետեւ «իմաստասիրութիւնը կեանքի արուեստն է»: Մնալ ձեւերի հայեցողութեան ու սեւեռման մակարդակին ու չթեւակոխել բանաձեւերի անձուկ շրջանակը, յորդորում է Օշականը՝ իմաստնացած եւրոպական մտքի վրիպած փորձից, որ անկապաշտութեան հասցրեց: Մտքի բնականոն զարգացման դէպքում այդ շռայլութիւնը մերոնք եւս կարող էին իրենց թոյլ տալ, բայց «անկախութեան բարձումէն (ԺԴ. դար)», այսինքն՝ յաջորդ տասնհինգերորդ դարից սկսած, երբ ականատեսն ենք մեր կեանքի խարխափումին, «մեր պապերուն գերութեան մէջ ապրելու անլուր իմաստութեանը», պատմութեան այսօրինակ թաւալման մէջ, ահա, միմիայն հեթուական պէտք է կոչել ճակատագիրը այն մարդկանց, որոնց վիճակուած էր «մեր պատմութիւնը կերտել, այսինքն՝ արեան գիծը պահպանել»:

Յակոբ Օշականը զերծ պահեց իրեն «անկապաշտութեան բնազդից» (Նիցչէի արտայայտութիւնն է), որովհետեւ «արեան գիծի պահապան» հանդիսացող առաջին սերունդներից սկսած մեր մշակոյթը տրուել էր հիւծման, քայքայման, այլասերման ու անկասերման բոլոր ախտանիշները, երբեմն գիտակցելով, յաճախ անգիտակցաբար, ու միշտ ինքնակործան մխրճուելով այն խորխորատը, որտեղից ազատագրուելու էր Մխիթար մեծ աբբահայր Սեբաստացիի դրօշով ու բռնելու էր զարթօնքի խուլ, տքնաջան ու տեւական քառուղին, իր առջեւ ծառացող նորանոր հոգսեր յաղթահարելով, ի խնդիր մաքրագործման, հարազատ տարերք վերադառնալուն, սրբագրման:

digitised by A.R.A.R.@

9

*«Մեհեան»*ի տարին (1914) հիմնական հարցը համահայաստանեան գրականութեան գաղափարն էր, եւ Յակոբ Շչականը՝ նրա քուրմը: Ազգային պատկերի երկակիութիւնը յաղթահարելու խնդիրը, որ բարդացել էր արեւմտահայկական ու արեւելահայկական տարերքների աճող ինքնաբաւութեամբ, դարասկզբին քննարկման ասպարէզ է իջեցնում: Իշխող մտայնութիւնը գիտակից ինքնաճանաչումն է. «Մեր գրականութիւնը մէկ է: ...Բոլոր հայերուն ժառանգութիւնն է ան»:

Նոյն տարուայ կէսերին սկիզբ առած քաղաքական մթնոլորտին փոփոխութիւնը, որի յորձանքի մէջ անհետացաւ նաեւ *«Մեհեան»*ը, տարիներ տեւեց, ու երբ Յակոբ Շչական դարձած Յակոբ Քիւֆէճեանը ձեռնարկում էր *«Բարձրավանք»*ը, չէր մոռացել անշուշտ իր ու ընկերների (Դանիէլ Վարուժան, Կոստան Զարեան, Գեղամ Բարսեղեան, Անարոն Տատուրեան) փայփայած ծրագիրը, բայց ազգային փորձութեան դժոխքով անցած՝ Դանիէլ Վարուժանին ու ժողովրդի մի հատուածը կորցրած, այժմ, նոյն խմբով, առանց Վարուժանի, Վահան Թէքէեանի հետ, պատրաստում էր դիմաւորելու Սփիւռքի անստուգութիւնը, *«Մեհեան»*ի ակնկալած Դանթէն, որը պէտք է վերամիաւորէր հայութեան անջատեալ հատուածները, չեկաւ, բայց նոյն հանդէսի էջերում երազուած *«Մեր ֆառուստ»*ը, որ մինչ այդ չգիտես որ վանքի խցիկում սատանաների հետ զրոյցի էր բռնուել, այնուամենայնիւ յայտնուեց, թէեւ իր երկրորդ գոյութիւնը նշանաւորուեց կերպարանքի եռակիութեամբ, որ ոչ այլ ինչ է, քան մեր ճակատագրով պայմանաւորուած ազգային պատկերի եռակիութիւնը. մայր երկրից բացի առաջացաւ զոյգ Սփիւռքը՝ հայկականը եւ օտարադրոշմը (օտարախօսը, օտարագիրը):

Յակոբ Շչականի գործունէութեան հիմնական ժամանակը նրա ելման ժամանակաշրջանն է, այսինքն՝ 10ական թուականները, թէեւ իր կեանքի յաջորդ հատուածը աւելի երկար եղաւ ու անհամեմատ բեղմնաւոր էր: Ու ընդմիշտ հաւատարիմ մնաց դարասկզբի ազգային իդէալներին: Իսկ Յակոբ Շչականը իդէալի մարդ էր: Ու այդպիսին էր նաեւ իր ողջ սերունդը՝ մտաւորական այն ճզօր ընտրանին, որ մեր մշակոյթի գեղեցկագոյն պահերից մէկը հնարաւոր դարձրեց: Ինքը Շչականը ասպարէզ իջաւ խանդավառ, յուզիչ ու առնական, ու հետագայ տարիների պատրանաթափ իմաստունը ապրեց ու վերապրեց իր կենսագրութեան այդ լիքը տասնամեակը, որ իր կեանքի լաւագոյն ժամանակն էր, դրան աւելացնելով իր ժողովրդի հազար ու կէս տարիները:

Ձեր կեանքի լաւագոյն ժամանակը... Մեխուող հարուածի պէս պատկերացրէք այս արտայայտութիւնը, ապա երեւացող հորիզոնների մէջ տեղադրէք մեծ կամ փոքր պատմական բեկոր, պայմանով, որ լեցնէք այդ բեկորը միտով, արիւնով ու «կեանքին միսթիքով», յետոյ լիշէք մեր պարտութիւնները՝ մեր պատմիչների գրչով յաղթանակների վերածուած ու փառաւորուած, եւ դեռ՝ մեր իսկական յաղթանակները, նոյն գրիչներով՝ ջղուտ, ժլատ ու զուսպ հանդիսաւորութեամբ մեզ աւանդուած, եւ այս ամէ-

digitised by A.R.A.R.@

նի տակ թաքնուած (մարդկային յուզումները, խուլ տուայտանքները, սէրերը, մահերը, բնաջինջ ցեղերի յաւիտենական ամօթը, ապա դարձեալ՝ ապրողների աղօթքը, ստեղծելու հրաշքը, արեւի մշտանորոգ պայծառութիւնն ու յաղթական սերունդների բարձրաղաղակ կենսաժխորը, ու դուք մօտ էք զգալու Յակոբ Օշականի «կրքերի կիրքը»՝ կեանքի ֆենոմենը, իր բոլոր խորշերով ու իր բոլոր տեսլացումներով, անմնացորդ, եղերական ու լուսաբաւ:

Այժմ յարգանք մատուցենք վերի արտայայտութեան հեղինակին, եւ դուք համարձակօրէն ու քաջաբար մտածէք, որ միայն տառապանք ու լոյս, լոյս ու տառապանք տեսած ժողովրդի մեծ զաւակն էր ընդունակ մոլեռանդ լաւատեսութեան ասպետը լինելու: Վիլեամ Սարոյեանին վիճակուած էր մեր ճակատագրի բերումով քսաներորդ դարի այն միւս Սփիւռքը ներկայացնելու: Ամենայն հաւանականութեամբ ինքը չգիտէ Օշականին, բայց Օշականը գիտէր նրան եւ հպարտ էր նրանով:

Երկուսն էլ, սակայն, ճանաչում էին երրորդ մեծին՝ «աշխարհներին ու արեւներին» ողջոյն յղող հսկային, մայր երկրում հասակ նետած Եղիշէ Չարենց բանաստեղծին, որ իր այդ պատկերով Օշականի զարմանքն էր առաջացրել ու իր անհատականութեամբ Սարոյեանի հիացմունքին արժանացել:

Ճակատագրի գիտակցումը ճակատագրի տնօրինութիւն է: Այսօր, ինչպէս եւ վաթսուն տարի առաջ ու հազար վեցհարիւր տարի առաջ մեր մշակոյթը մէկ է ու միասնական: Լայն առումով մեր քննադատութեան ուսին ծանրացող յաւելեալ մտահոգութիւնն է նկատի ունենալ ու հաշուի առնել ստեղծուած ազգային եռապատկերի առանձնայատկութիւնը: Որպէս զանգուածային հոգեբանութիւն Սփիւռքը անանխադէպ երեւոյթ է մեզ համար, ճիշտ այնպէս, ինչպէս բացառիկ է Եղիշէ Չարենցի ծնունդը, Յակոբ Օշականի գործը կամ Վիլեամ Սարոյեանի գոյութիւնը: Եւ այս ամէնը՝ մեր սիրոյ, վայելման ու նուիրումի համար: Բարի լինենք:

10

Ես փորձեցի ուրուագծել հնարաւոր այն շրջանակը, որ ընդգրկէր Յակոբ Օշականի քննադատական ժառանգութիւնից անդրադարձուող հարցերի շղթան: Ու միայն այսքան: Որովհետեւ Օշականը կոնցեպտուալ մտածող է, ու նրա այս կամ ան գնահատականը պայմանաւորուած հիմնաւոր ելակէտով: Ես բաւարարուեցի այդ ելակէտը ներկայացնելով: Այսպիսի մօտեցումն անշուշտ չի նշանակում, թէ անվրէպ հետազօտողի հետ գործ ունենք:

Օշականի հատորներում դուք կը հանդիպէք հայոց մշակութային անցեալի բիւրաւոր անունների, որոնք դասակարգուած են, արժէքաւորուած ու գնահատուած անհատական հայեացքի սկզբունքային միասնութեամբ: Պարզ է, որ մի սկզբունք չի կարող քննութիւն բռնել մի այլ սկզբունքի տեսանկիւնից դատելիս, եթէ հաւատարիմ ենք մնում աւանդական

digitised by A.R.A.R.@

աշխարհընթերցմանը, թէ ճշմարտութիւնը մէկն է ու միայն մէկը: Բայց Հշականը քսաներորդ դարի մտածող է, եւ սրանով ուզում եմ շեշտել լոկ այն, որ նրա անհատային ընթերցումը եւս ենթակայ է արժէքի յարաբերականութեանը:

Հանրի Բերգսոնը գրում է, որ «բացարձակը կարող է տրուել միայն ինտուիցիայի մէջ, մինչդեռ մնացեալ ամէն ինչ բացայայտում է վերլուծութեան մէջ»: Ու բացատրում է. «Ինտուիցիա է կոչւում ինտելեկտուալ համակրանքի մի տեսակը, որի միջոցով տեղափոխւում են առարկայի ներսը, ձուլուելու համար այն եզակիին ու հետեւաբար՝ անարտայայտելիին, որ կայ նրա մէջ: Այնինչ վերլուծութիւնը, ընդհակառակը, մի գործողութիւն է, որ յանգեցնում է առարկան արդէն յայտնի տարրերին: Ամէն մի վերլուծութիւն այսպիսով թարգմանութիւն է, զարգացում խորհրդանշանների օգնութեամբ, ներկայացում...»:

Հշականը վստահում է միայն մտատեսութեանը: Հանգամանք, որ կարող է նաեւ ոչ-դրական ելք ունենալ, երբ գործ ունենք մի ասպարէզի հետ, որտեղ հմտութեան դրսեւորումը պարզապէս անխուսափելի է. չափազանց վստահութիւնը ի վերջոյ կարող է հասցնել անախորժ կատեգորիզմի, հաւատարմութիւնը չափաւոր պահպանողականութիւն է ակնարկում եւ սկզբունքայնութիւնը երբեմն աղերսւում է քմահաճոյքին: Ազատ էք եզրակացնելու ոչ յօգուտ Հշականի, իսկ ես երկու օրինակ յիշեցնելով, աշխատելու եմ մեղմել հաւանական խստութիւնը: Մէկը Թումանեանի, միւսը Չարենցի պարագան է: Հշականի վերապահութիւնները ինձ համար բացառապէս հոգեբանական բացատրութիւն ունեն, քանի որ նա ձգտումով գիտակից համահայկական նպատակադրում ունի, իսկ խմորով շեշտուած արեւմտահայ է: Դարերի աւերածը մի օրուայ մէջ չի շինւում. արեւմտահայի ու արեւելահայի խնդիրը մեր ճակատագրի տուրքն է: Լաւատեսօէրն տրամադրուելիս կարելի է ասել, որ այսօր այդ կնճիռը սպառելու վրայ է, բայց դարասկզբին դա իրականութիւն էր՝ թէ՛ անողոք, թէ՛ սրտառուչ դրսեւորումներով: Ի պատիւ Հշականի պէտք է ասել, որ նա բազմիցս համեստաբար յայտարարել է իր «անձեռնհասութիւնը», երբ անդրադարձել է արեւելահայկական նիւթին եւ երբեք վերջնական չի համարել իր չափազանցուած վճիռները, որոնք մերթ թերագնահատութիւն են, մերթ գերագնահատութիւն: Բայց երկու դէպքում էլ բոլորիս համար հաւասարապէս ուսանելի:

Յակոբ Հշականը «ազգային գիտակցութեան վերանորոգ միստիքոսը» լի կեանք ապրեց, բայց շատ էր սիրում կրկնել «մենք մեր եղով...» ժողովրդական ասացուածքը: Նրան եւս վերագրելի է Նիցչէին բնորոշ Շպենգլէրի խօսքը. «Նա ուզում էր միաժամանակ թերահաւատ ու մարգարէ լինել»:

Նրա դասերը պարտաւորեցնող են՝ այսօր, վաղը եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Այս եւս ի ջատագովութիւն Յակոբ Հշականի:

Երեւան ԱԼԲԵՐՏ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԿԱՄԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ԵՐԱԽՏԱՒՈՐԸ

(Խոհեր-գրոհանքաց ոգեմանդարի ուրուագիծ)

Ընթերցողը նեղ մը ասիր ունեցած է ծանօթանալու հայրենի մտաւորական Ենգլանիի Կարապետեանի անունին, գեղեցիկ գրութեան մը տակ, «Հայրենի պրականուիրեալ» վերտառութեան ներքեւ լոյս տեսած «Բազին»-ի մէկ բաշտեղին մէջ, 1992:

Խուսք մը նուիրեալ դասախօսանք իր թիկունքին Ենգլանիի Կարապետեան ներկայիս կը վարէ Տաքեի անուան Գորիսի համալսարանը, որ ներկայ պայմաններուն մէջ ուղղակի օրհնութիւն մը եղաւ յարչ երկու հարիւր ուսանող-ուսանողուհիներու համար:

Կարապետեան ուղղակի «Բազին»-ին գրկած է ծանօր մտաւորական փրոֆ. Սերգէյ Աբրահամեանի մասին գրուած հնագոյն գրութիւնը:

Վերջին հարիւնամեան տարիները տարաբնոյթ ճակատագիր կանխորոշեցին մեր մտաւորականութեան տարբեր շերտերի համար: Նրանց մի մասը, լծուած կայսերական կառքին եւ պատեհապաշտութիւնը դարձրած ապրելու կերպ, տարփողում էր մեզ պարտադրուած կեղծ ու շինծու գաղափարները, մշակում սին տեսութիւններ: Եւ այսօր հասարակական նոր յարաբերութիւնների հաստատման ու Հայոց պետականութեան վերականգնման հետեւանքով այդ կեղծ արժէքները, մտավարժանքները փուլ են եկել, ինչպէս բարէ տնակ: Մինչդեռ ճշմարիտ մտաւորականները ամենադժուարին ժամանակներում էլ նուիրուած են եղել մնայուն արժէքների ստեղծմանը, հայրենական գիտութեան զարգացմանը: Ցիրաւի, կեանքի զարկերակը, առաջատար ուժը գիտութեան համեստ այրերն են, մշակութային գործիչները, որոնք, մոռացած առօրեայ հոգսերն ու դժուարութիւնները, նուիրուում են հայրենական գիտութեանն ու մշակոյթին՝ բարձրանուէր ծառայելով մայր ժողովրդի լուսաւոր ապագայի կերտմանը, նրա ազգային-մշակութային կեանքի առաջընթացին: Եւ դա նրանք կատարում են առանց որեւէ ակնկալութեան՝ հետեւելով իրենց ներքին ձայնին, բանզի սեփական ժողովրդին ծառայելը նրանց ապրելու կերպն է: Մանաւանդ պատեհապաշտութեան, ստի ու կեղծիքի ժամանակներում ճշմարիտ գիտնականի դժուարին ճանապարհով անցել են միայն կոչուածները, ընտրեալները:

Հայոց մշակոյթի մեծարեալ երախտաւորների շարքում իր պատուաւոր տեղն ունի կեանքի 70ամեակը բոլորած ականաւոր հայագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Սերգէյ Աբրահամեանը:

digitised by A.R.A.R.@

Բացառիկ մեծ է պրոֆ. Ս. Աբրահամեանի աւանդը հայագիտութեան զարգացման գործում: Նա հայերէնագիտութեան նորագոյն շրջանի միջին սերնդի ամենաերախտաւորներից է, տաղանդաւոր ու վաստակաշատ մի գիտնական, մեր օրերի նշանաւոր լեզուաբաններից մէկը: Լայն է Ս. Աբրահամեանի գիտական հետաքրքրութիւնների եւ ուսումնասիրութիւնների շրջանակը. ժամանակակից հայերէն, բառարանագիտութիւն, ոճաբանութիւն, տերմինաբանութիւն, խօսքի մշակոյթ, մայրենի լեզուի դասաւանդման մեթոդիկա, եւայլն, որոնց մէջ առանձնապէս կարեւորւում է ժամանակակից հայերէնի կառուցուածքի քննութիւնը: Շուրջ չորս տասնամեակ նա մեծ ուժգնով զբաղւում է արդի հայերէնի համակողմանի ուսումնասիրութեամբ եւ գրել է մեղուաջան աշխատանքի, գիտական խոր ու համակողմանի քննութեան արգասիք բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցում գիտական պատշաճ մակարդակով ներկայացւում են ժամանակակից հայերէնի կառուցուածքի բոլոր բաժինները, տրւում են նոր մեկնաբանութիւններ ու գնահատութիւններ, առաջ են քաշւում նոր հարցեր: Այդ աշխատութիւնները, որոնցում հեղինակը դրսեւորել է գիտական նրբանկատութիւն, լեզուական իրականութիւնները ճիշտ գնահատելու ու դասակարգելու բարձր կարողութիւն, մեծագոյն աւանդ են հայերէնագիտութեան մէջ:

Սերգէյ Գեանջումի Աբրահամեանը ծնուել է 1925 թ. Փետրուարի 14ին, ԼՂՀ Հադրութի շրջանի Տումի գիւղում, գիւղացու յարկի տակ: 1942ին գերազանցութեամբ աւարտելով հայրենի գիւղի միջն. դպրոցը՝ զօրակոչւում է բանակ, մասնակցում ռազմական գործողութիւններին, ծանր վիրաւորւում է եւ 1944ի Մայիսին զօրացրւում է՝ որպէս 2րդ կարգի հաշմանդամ: Ուսման ծարաւը նրան տանում է Երեւանի պետական համալսարան, որի բանասիրական ֆակուլտետը 1950 թ. գերազանցութեամբ աւարտելուց յետոյ ընդունւում է պետհամալսարանի ասպիրանտուրան՝ ժամանակակից հայերէնի գծով: 1953ին աւարտելով ասպիրանտուրան՝ պաշտպանում է թեկնածուական թեզը՝ *«Արդի հայերէնի դերանունները»* թեմայով, իսկ 1966ին՝ դոկտորական թեզը՝ նուիրուած արդի հայերէնի չթեքուող խօսքի մասերի քննութեանը: 1970ին նրան շնորհւում է պրոֆեսորի բարձր կոչումը: Գիտական գործունէութեանը զուգընթաց պրոֆ. Ս. Աբրահամեանը երկար տարիներ հանրապետութեան տարբեր բուհերում կատարել է դասախօսական աշխատանք՝ վարելով հայագիտական մի շարք դասընթացներ, իսկ 1959 թուականից մինչեւ հիմա ղեկավարում է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի ժամանակակից հայոց լեզուի բաժնի աշխատանքները:

Անցնելով ուսումնառութեան ու գիտական գործունէութեան փառաւոր ուղի՝ Ս. Աբրահամեանը հասել է համազգային ճանաչման: Նա 1956ին ընթերցողի սեղանին է դնում իր երախայրիքը՝ *«Արդի հայերէնի դերանունները»* բարձրարժէք աշխատութիւնը, որը դերանուան,

digitised by A.R.A.R.@

Պրոֆ. Ս. Աբրահամեանի դասագիրքը 7րդ հրատարակութիւնն է ունեցել... Այն խիստ պատուաճում է մեր շքեղաշուք լեզուին, գրուած է գիտամեթոդական բարձր մակարդակով, դէպի մեր մայրենին ունեցած մեծագոյն սիրով: Նման մի դասագրքի մեսրոպեան դպրոցը երկար է սպասել, եւ այն մեր դպրոցի վերջին 70 տարուայ մեծագոյն նուաճումներից է:

Ա. Կ.

որպէս ինքնուրոյն խօսքի մասի, ամենահամակողմանի ու հանգամանալից ուսումնասիրութիւնն է, ուր երիտասարդ գիտնականը նորովի քննութեան է առնում դերանուան խօսքի մասային, բերականական ու ոճական առանձնայատկութիւնները, ներկայացնում նրա տեղը խօսքի մասերի համակարգում: Այնուհետեւ իրար յաջորդած *«Չթեքուող խօսքի մասերը»* (1959 թ.) ու *«Չթեքուող խօսքի մասերը եւ նրանց բառական ու քերականական յատկանիշների փոխյարաբերութիւնը ժամանակակից հայերէնում»* (1965 թ.) կոթողային աշխատութիւններում նա վերանայում է խօսքի մասերի աւանդական դասակարգումները, արդի կառուցուածքային լեզուաբանութեան մակարդակների ու լեզուական համակարգի հիերարխիկ բնոյթի հիման վրայ խօսքի մասերի տարաստիճան ու տարաբնոյթ հակադրութիւնների բացայայտման սկզբունքով կատարում դրանց աստիճանական դասակարգումը, համակողմանիօրէն քննում է չթեքուող խօսքի մասերը, դրանցից իւրաքանչիւրի խօսքի մասային ու կառուցուածքային իւրայատկութիւնները, իմաստային նշանակութիւնները, դրանց բառական ու բերականական յատկանիշների փոխյարաբերութիւնը՝ այդ համակարգում եղանակաւորող բառերը առանձնացնելով ու լեզուական փաստերի գիտական վերլուծութեամբ հիմնաւորելով որպէս առանձին խօսքի մաս:

Պրոֆ. Ս. Աբրահամեանն իր ծանրակշիռ խօսքն է ասել նաեւ ժամանակակից հայերէնի շարահիւսական կառուցուածքի վերաբերեալ: *«Ժամանակակից հայերէնի շարահիւսութեան մի քանի հարցեր»* (1962 թ.) աշխատութեան մէջ նա արժէքաւորում է նախադասութիւնը որպէս ստորոգումով ու հնչերանգային աւարտուածութեամբ ձեւաւորուած լեզուական հաղորդակցման նուազագոյն միաւոր, նրա բերականական յատկանիշները, քննում է նախադասութեան տեսակներն ըստ երանգի, ցարդ չուսումնասիրուած միակազմ ու թերի կառոյցները:

Անուանի հայագէտը մեզանում առաջինն է ձեռնամուխ լինում ժամանակակից հայերէնի բերականական կառուցուածքի՝ ձեւաբանա-

digitised by A.R.A.R.@

կան ու շարահիւսական համակարգերի բնութիւնը ամբողջացնելու եւ դրանք ընդհանուր սկզբունքով ներկայացնելու կարեւորագոյն խնդրի իրականացմանը: Նրա արդէն երկու անգամ (1969 եւ 1974 թ.թ.) հրատարակուած *«Ժամանակակից հայերէնի քերականութիւն»* աշխատութիւնն առաջին լուրջ քայլն է այդ ուղղութեամբ: Այս աշխատութեան մէջ հանգամանօրէն ներկայացուած են արդի հայերէնի ձեւաբանութիւնն ու շարահիւսութիւնը իրենց փոխադարձ կապի մէջ: Ասելացնենք նաեւ, որ հայերէնի ձեւաբանութեան ու շարահիւսութեան բնութեանը նուիրուած *«Ժամանակակից հայոց լեզուի»* ակադեմիական եռահատորեակի 2րդ (1974 թ.) ու 3րդ (1976 թ.) հատորների մեծ մասը պատկանում է Ս. Աբրահամեանի գրչին: Վերջապէս, շարունակելով ժամանակակից գրական հայերէնի ուսումնասիրութիւնը՝ պրոֆ. Ս. Աբրահամեանը անդրադառնում է նաեւ հնչիւնաբանութեանն ու բառագիտութեանը՝ ամբողջացնելով ժամանակակից հայերէնի բոլոր մակարդակների բնութիւնը: Արդի հայերէնի կառուցուածքի շուրջ նրա դիտարկումների իւրովի ամփոփումն է *«Ժամանակակից գրական հայերէն»* (1981 թ.) աշխատութիւնը: Սա հայ դասական բերականագիտութեան ու ժամանակակից լեզուաբանութեան նուաճումների հաշուառումով գրուած ամփոփ մի ուսումնասիրութիւն է, ուր արդէն ներկայացուած են գրական հայերէնի բոլոր մակարդակները՝ հնչութիւնը, բառակազմութիւնը, ձեւաբանական ու շարահիւսական: Աշխատութիւնը արդի հայերէնի համաժամանակեայ բնութիւնն է, բայց մասամբ ներառնում է նաեւ տարժամանակեայ մօտեցումը. լեզուական որոշ իրականութիւնների օրինաչափութիւնների հիմնաւորման կապակցութեամբ հեղինակը անդրադառնում է մեր լեզուի նախորդ փուլերում դրանց դրսեւորումներին: Լեզուական երեւոյթները ներկայացնելով իրենց համակարգային ամբողջականութեան մէջ՝ հեղինակը առաւելապէս կանգ է առնում գործնական նշանակութիւն ունեցող իրականութիւնների վրայ՝ մեծացնելով լեզուի նորմաւորմանը բերած իր նպաստը:

Հայոց լեզուի տեսութեան ու խօսքի մշակոյթի ամենատարբեր հարցերի բնութեանը պրոֆ. Ս. Աբրահամեանն անդրադարձել է նաեւ իր բազմաթիւ յօդուածներում, որոնք լոյս են տեսել հանրապետական գիտական հանդէսներում ու պարբերականներում: Դրանցում հեղինակը հանդէս է գալիս ո՛չ միայն որպէս մեր մայրենին հմուտ ուսումնասիրող, այլեւ իբրեւ նրա մաքրութեան, անաղարտութեան ու գիտական սկզբունքների պահպանման համար պայքարող անհատ:

Առհասարակ պրոֆ. Ս. Աբրահամեանի գիտական աշխատութիւններին բնորոշ է գործնական նպատակաուղղուածութիւնը: Նա ինչի՛ մասին էլ գրում է, եղակէտ է ընդունում հարցի գործնական նշանակութիւնը, կենդանի խօսքի պահանջները: Այս տեսակէտից առանձնապէս ուշագրաւ է նրա *«Հայոց լեզուի կէտադրութիւն»* ուսումնական ձեռնարկ-գրքոյկը (1992 թ.): Այստեղ հեղինակը կարեւորում է կէտադրական նշանների ճիշտ գործածութիւնը, խօսքի բովանդակու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան արտայայտման ու ընկալման, քերականական յարաբերութիւնների դրսեւորման, նախադասութեան հաղորդակցական գործառութեան հարցում կէտադրութեան խաղացած դերը, մեկնում է կէտադրութեան իմաստային նշանակութիւնները՝ պայմանաւորուած խօսքի նպատակադրմամբ, առարկայական վերաբերութեամբ, լեզուական ու արտալեզուական տարբեր գործօններով, խօսում է կէտադրական նշանների երբեմ խմբերի շփման եզրերի ու տարբերիչ առանձնայատկութիւնների մասին, ապա առանձին-առանձին ներկայացնում է իւրաքանչիւր կէտադրական նշանի գործածութեան դէպքերը, դրանց հանրածանօթ կիրառութիւններին զուգընթաց նաեւ կատարում տարբեր կարգի յաւելումներ՝ կապուած այս կամ այն կէտադրական նշանի իրացման սահմանների ընդլայնման կամ նեղացման հետ: Լեզուական փաստերի մեկնաբանութեան ընթացքում Ս. Աբրահամեանը ելակէտ է ընդունում կենդանի խօսքը, նրա պահանջներն ու օրինաչափութիւնները: Սոյն գրքոյկը, անշուշտ, ծնուել է հայերէն կէտադրութեան անկանոնութիւնները յաղթահարելու եւ դրա գործնական կիրառութեան լաւագոյնս իմացութիւնը հանրութեան լայն խաւերի սեփականութիւնը դարձնելու, դրանով իսկ նաեւ մեր խօսքի կուլտուրայի բարձրացմանը նպաստելու նպատակադրումով:

Մեծ է պրոֆ. Ս. Աբրահամեանի աւանդը նաեւ խմբագրական աշխատանքի բնագաւառում: Նա խմբագրել է ԳԱԱ եւ այլ հրատարակչութիւնների կողմից հրատարակուած բազմաթիւ աշխատութիւններ:

Պրոֆ. Ս. Աբրահամեանին խորապէս մտահոգել են նաեւ հանրակրթական ու բարձրագոյն դպրոցներում մեր մայրենի դասաւանդման հարցերը, եւ նա անգնահատելի աշխատանք է կատարել մեր մայրենիի ուսուցման մեթոդիկայի մշակման ուղղութեամբ: Այդ տեսակէտից բացառապէս մեծ է նրա ծառայութիւնը մեր դպրոցին ու բուհին, ուր լայն ընդունելութիւն են գտել նրա հեղինակած ձեռնարկներն ու գիտամեթոդական ուսումնասիրութիւնները: Մայրենի լեզուի ուսուցիչներին հասցէագրուած վերոյիշեալ *«Ժամանակակից հայերէնի քերականութիւն»* ձեռնարկը, ուր բազմակողմանիօրէն ներկայացուած է արդի հայերէնի քերականական կառուցուածքը, կատարուած են լեզուաբանութեան զարգացման ժամանակակից պահանջներով պայմանաւորուած քերականական ըմբռնումների վերանայումներ ու ճշգրտումներ, դարձել է ընդհանրապէս ժամանակակից հայերէնի ուսումնասիրութեամբ զբաղուողների սեղանի գիրքը: Նոյն նպատակով է կեանք գործուղուել նաեւ *«Աշակերտի խօսքի զարգացումը»* (1975 թ.) գրքոյկը:

Սփիւռքում մեր մայրենին բարձր պահելու եւ նրա ուսուցումը արդիական մակարդակով կազմակերպելու նպատակով գրուած դասագրքի (*«Հայերէն լեզուի դասագիրք միջին եւ բարձր դասարաններու համար»* Ե., 1966) հեղինակներից է պրոֆ. Ս. Աբրահամեանը: Նա

digitised by A.R.A.R.@

նաեւ հեղինակակից է *«Հայոց լեզու. շարահիւսութիւն»* (հ. 2, Ե., 1976) բուհական դասագրքի: Իսկ նրա *«Հայոց լեզու. բառ եւ խօսք»* (1978 թ.) ուսումնական ձեռնարկը նախատեսուած է հանրակրթական դպրոցի նախասիրական պարապմունքների համար եւ իր տեսակի մէջ առաջինն է՝ նպատակաուղղուած ապահովելու մայրենիի տիրապետումն այն հաշուով, որ սովորողները կարողանան ճիշտ ու գեղեցիկ կառուցել իրենց խօսքը, ընկալեն խօսքի տեսակները եւ դրանք գնահատեն լեզուաոճական տեսակէտից, իւրացնեն բառի ու խօսքի իւրայատկութիւններն իրենց փոխադարձ կապի մէջ:

Նշանաւոր գիտնականը տարիներ շարունակ ակտիւօրէն մասնակցել է մայրենի լեզուի դպրոցական ծրագրերի կազմման շնորհակալ գործին, գրել է հայոց լեզուի ծրագիր բուհերի մանկավարժութեան ֆակուլտետի համար, ծրագրային թեմաների ուսուցմանը նուիրուած գիտամեթոդական բազմաթիւ աշխատանքներ: Լինելով հանրապետութեան լուսաւորութեան նախարարութեան կողմից կեանքի կոչուած հայոց լեզուի նոր դասագրքերի հեղինակային խմբի գիտական ղեկավարը՝ նա մշակել է մայրենի լեզուի նոր ծրագրերի ու դասագրքերի գիտամեթոդական սկզբունքները, որոնց հիման վրայ էլ գրուել ու գրւում են 1-8րդ դասարանների այսօրուայ մեր դասագրքերը: Եւ վերջապէս, մեր դպրոցին պրոֆ. Ս. Աբրահամեանի բերած ամենամեծ նպաստը նրա շարահիւսութեան դասագիրքն է, որն այժի է ընկնում մի շարք նոր կողմերով, որոնք խիստ շահեկան են դարձնում այն: Ս. Աբրահամեանի դասագիրքը 7րդ հրատարակութիւնն է ունեցել եւ, ամէն անգամ որոշակի փոփոխութիւն կրելով, այսօր արդէն լիովին բարեփոխուած ու յաջող քննութիւն բռնած մի ձեռնարկ է՝ ընդունուած դպրոցի ու գիտական հասարակութեան կողմից: Այն խիստ պատշաճում է մեր շքեղաշուք լեզուին, գրուած է գիտամեթոդական բարձր մակարդակով, դէպի մեր մայրենին ունեցած մեծագոյն սիրով: Նման մի դասագրքի մեսրոպեան դպրոցը երկար է սպասել, եւ այն մեր դպրոցի վերջին 70 տարուայ մեծագոյն նուաճումներից մէկն է:

Նշանակալից է մեծանուն հայագէտի վաստակը նաեւ մանկավարժական աշխատանքի բնագաւառում: Տարիներ շարունակ դասախօսական աշխատանք կատարելով մեր հանրապետութեան տարբեր բուհերում՝ նա երիտասարդ սերնդին խոր ու հիմնաւոր գիտելիքներ է հաղորդել հայագիտական գիտակարգերից, հանութեամբ զբաղուել է նաեւ գիտական կադրեր աճեցնելու հայրենանուէր գործով եւ իրեն դրսեւորել է որպէս բարեխիղճ ու հոգատար գիտական ղեկավար:

Պրոֆ. Ս. Աբրահամեանն Արցախի արժանաւոր զաւակներից է, հայրենասէր մտաւորական է՝ այս բառի դասական նշանակութեամբ: 1988ի Փետրուարից նա գինուորագրուած է Արցախեան շարժմանը եւ իր նպաստն է բերել մեր համազգային պայքարին՝ անձկութեամբ երազելով ազատագրուած տեսնել իր հայրենի եզերքը: Նա Արցախ-Հա-

digitised by A.R.A.R.@

յաստան հասարակական-քաղաքական կազմակերպութեան ամենաեռանդուն անդամներից է, իսկ այդ կազմակերպութեան հիմնական նպատակը Արցախին նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալն է, Արցախեան հարցի լուծման քաղաքական ուղիների որոնումը: Մեծ մտաւորականը վերջին վեց տարիների ամէն մի օրը, ամէն մի ժամը ապրեց իր հայրենիքի ճակատագրով՝ հայեացքը յառած արցախեան վեհանիստ լեռներին ու այդ լեռներում մարտնչող հայոց նորօրեայ աստուածներին՝ մեր ազատամարտիկներին, ապրեց նրանց ճակատագրով, ապրեց նրանց յաղթանակների կենարար բերկրանքը եւ մարտիրոսուած ամէն մի նահատակի կորստեան ցաւը...

Պրոֆ. Ս. Աբրահամեանը վաղուց մեր մշակութային գործիչների ամենաարժէք համաստեղութեան մէջ է, ուստի՝ նրա 70ամեայ յոբելեանը իսկական ազգային-մշակութային տօն է մեզ համար: Մնում է մեր յոբելեարին մաղթենք արցախեան լեռների պէս ամուր առողջութիւն, իսկ նրա բեղմնաւոր գրչին՝ գիտական նորանոր յղացումների արձանագրում՝ ի փառս մեր ժողովրդի ու նրա բազմադարեայ հարուստ մշակոյթի...

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
Գորիսի, «Տաթեւ» համալսարանի ռեկտոր,
բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու,
դոցենտ

digitised by A.R.A.R.@

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

«ՀՐԱՄՄԵՑԷՔ, ՊԱՐՈՆՆԵՐ»

(Հեղինակ՝ Պետրոս Հաճեան)

Այն հաստատումը, թէ Սփիւռքը թաքնուած գրողներ ունի իր ծոցին մէջ, իրականութեան լայն բաժին մը ունենալով հանդերձ՝ քիչ անգամ արդարացուցած է ինքզինք։ Գրական-մըշակութային ճակատի վրայ արձանագրուած պարտուողական երեւոյթները յուսալքութեան առաջնորդած են մտաւորական տարրը ու հրապարակը թողած, բնականաբար, «յոռետես մարգարէութիւններու եւ ագիտագուշակ յայտարարութեանց՝ Սփիւռքի կենսունակութեան մասին», ինչպէս կը գրէր վերջերս Վահէ Օշական, գրական իր ակնարկներէն մէկուն մէջ։

Որքան էական է ուրեմն սփիւռքահայ գրչի մշակներուն դերակատարութիւնը հաւաքական մեր վերապրումին համար։ Անոնք են, որ յոյս կը ներշնչեն մեզի, եռանդ կը փոխանցեն, մըտաւոր-հոգեկան կազդոյր կը ներարկեն՝ թմրութեան ատակ մեր ջիղերուն։

Բարեբախտաբար, հրապարակը բոլորովին ամայացած չէ հայ գրողներէ։ Պարբերաբար, իրենց գլուխը կը ցցեն անոնք եւ, մերթ Պէյրութէն ու Հալէպէն, Փարիզէն ու Միացեալ Նահանգներէն, Պոլսէն կամ Գանատայէն, բայց հազուադէպօրէն՝ Հարաւային Ամերիկայէն, ուրկէ հասած հայերէն գեղատիպ մատեան մը արտակարգ խանդ ստեղծեց մեր մէջ ու շարժել տուաւ մեր գրիչը...

Խօսքը կը վերաբերի արժանթինաբնակ երկարամեայ խմբագիր եւ կրթական մշակ Պետրոս Հաճեանի պատմուածքներու առջինեկ հատորին, «*Հրամմեցէ՛ք, պարոններ*» խորագրեալ, լոյսին բերուած՝ Պուէնոս-Այրէսի *Արմենկրաֆ* հրատարակչութեան մատենաշարէն (1995, 190 էջ)։

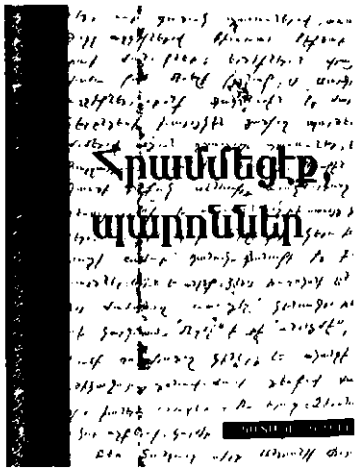

Հաճեանի անունը առաւելաբար կապուած է Պուէնոս-Այրէսի «*Արմենիա*» օրաթերթին (այժմ՝ շաբաթաթերթ), որուն խմբագրութիւնը վարած է ան լման 15 տարի, 1971-1986։ Այս նոյն ժամանակաշրջանին, եւ դեռ մինչեւ այսօր, Պ. Հաճեան կը մնայ Պուէնոս-Այրէսի Ս. Գր. Լուսաւորիչ Կրթ. Հաստատութեան հայերէն բաժնի տնօրէնը։ Ծնունդով սուրիահայ, Հաճեան ուսուցչական բեղուն անցեալ մը ունեցած է Տէր-Զօրի եւ Հալէպի մէջ, աւանդելով հայ լեզու եւ գրականութիւն ու կարճատեւ շրջան մըն ալ վարելով

digitised by A.R.A.R.@

տնօրէնութիւնը Քարէն Եփիէ Ազգ. Ճեմարանին, որուն շրջանաւարտներէն շատեր - անձնական վկայութիւն մըն է - այսօր կարօտով կը յիշեն *իւմուռով* համեմուած իր դասապահերը, խանդավառ ու բերկրալի օրերու չմարող կարօտով...

Իրմէ մեզի հասած հատորը, սակայն, ոչ մէկ աղերս ունի իմոտի հետ, հակառակ խորագրէն եկող որոշ թելադրականութեանց։ Ընդհակառակն, մորմոք ու վիշտ կայ այնտեղ, առընչուած՝ Սփիւռքի կեանքին քառասնական թուականներու այն հատուածին, երբ ալեկոծած էին Միջին-Արեւելեան հայագաղութները հիմնական քանի մը հոգիով.- վերապրումի ճիգեր, կեանքի դաժան պայքար, հայահաւաք, ներգաղթ։

Հաճեանի այս ժողովածուն, ուրեմըն, տիրապետուած է առաւեաբար «խոնարհներ»ով, այսինքն մարդիկ՝ որոնց կեանքին առանցքը հանապազօրեայ հացին ապահովումն է լոկ։ Միջավայրը Սուրիան է միշտ՝ իր Հալէպով, Տէր-Զօրով կամ Ճարապլուսով, որ ծնունդավայրն է հեղինակին։

Հատորը իր խորագիրը առած է ժողովածուին առաջին պատմուածքէն, ուր սեւեռումի կ'ենթարկուի կօշիկ ներկող Ստեփանին տարապարհակ առօրեան։ Ստեփան իր կեանքին հայեցակէտ դարձուցած է... մարդոց ոտնամանները։ Ահ՛զդ է, *«Եթէ կօշիկները կրնան աննշան բան թուիլ ձեզի, բայց Ստեփանին համար ուրիշ բան են անոնք»*, այնքան մը որ՝ երբ եկեղեցի կերթայ Ծնունդի օրով՝ *«կը նստի դրան ճիշդ դէմը ու աչքին տակէն ներս մտնող ոտքերուն կը նայի»*։ Եւ կը խորհրդածէ պարզուտ երեւոյթի մը մասին.- *«Ծնունդի օրը աղատ կօշիկ կ'ըլլա՞յ։ Կ'ըլլա՛յ, եղբա՛յր, դրամատէր մարդիկ չատ են։ Մեղք է, մեղք, փոշոտ ոտքով եկեղեցի մտնել, ա՛ռ ալ Ծնունդի օրով։ Մեղա՛յ, Աստուած իմ, մեղա՛յ։ Ի՞նչ կ'ըլլայ, ծօ՛, կ'ազքատանա՞ք քիչ մը դրամով։ Ամօ՛թ ձեզի։ Սրճարան կ'երթաք, փորերնիդ լեցնելու համար կը ծախսէք ու կը ծախսէք, քիչ մըն ալ կօշիկնիդ մտածեցէք, ներկաները մտածեցէք»* (էջ 11)։

Աղքատ ու խոնարհ դասակարգի այլեւ ընդհանրացած մէկ տիպարն է նաեւ «Արշալոյս քուրուկ», հայ լուսաբարոյականին։ Մեր մեծ մայրերէն քանիներ արդեօք ընտրեցին այդ գործը՝ ընտանիքի մը դժուար առօրեան գէթ տանելի դարձնելու համար, մա՛նաւանդ՝ յետ-եղեռնեան առաջին երեք տասնամեակներուն։ Քանինե՛ր, օտար տուներու լուացքի տաշտին առջեւ, իրենց ձեռքերը օճառի փրփուրներուն մէջ, վերապրեցան իրենց տաք ու պաղ օրերը, ուրախութիւնն ու վիշտը։ Պէտք է ընդգծել սակայն, թէ լուսաբարոյականներու դիմագիծը բազմաթիւ անգամներ պատկերագծուած է հայ գրականութեան մէջ, դեռ իրապաշտներու օրերէն իսկ, շուրջ դար մը առաջ։ Բայց ո՞ր արուեստագէտը յաջողած էր աղերս մը յայտնաբերել լուսաբարոյականին ու արեւին միջեւ։ Ահա առընչութիւն մը, որ աննկատ չէ անցած Հաճեանի տեսողութենէն ու թուղթին է յանձնուած այսպիսի տողերով.

«Երբ Արշալուս քուրուկ դիշերուընէ ժամադրութիւն առած կ'ըլլար լուացքի համար, այս անգամ պարոն արեւը հազիւ կէսօրին կ'արթննար քունէն, ամպերու մոխրագոյն վերմակը կը նետէր վրայէն, ու գինովի մը պէս, ուժասպառ թեւերը կ'երկարէր երկինքէն։ Արշալուս Քուրուկ կը դիմաւորէր զայն սպասումէն թրթռած դէմքին բռնազբօսիկ բերկրանք մը խառնելով, ինչպէս կ'ընէ գինեպանը ուշ ներս մտնող յաճախորդին, ու լաթերու սակաւը գրկած կ'ելլէր տանիք։ Արեւը ի՛նչ գիտնար, որ իր ճառագայթներուն մէջէն, Արշալուս քուրուկ իր տրտում օրերը կեանքին կը կապէր։ Հիշդ ինչպէս ահա լաթերը կը փռէր պարանին վրայ» (էջ 17)։

«Խոնարհներ»ու այս շարքին մէջ դեռ կայ սրճեփ Արտուշ տային, որ 30 տարի *«նուագի մը պէս լսած է դըզգալներուն խլրտուքը, եւ սուրճի ու թէյի գաւաթները լուացուած են իր ճեղքուած ձեռքերուն մէջ ու չար-*

digitised by A.R.A.R.@

ւած՝ դեղին ափսէներու վրայ» (էջ 38)։ Կարելի՞ էր գոհ մնալ այս կեանքէն ու չհառաչել «թո՛ւ, աշխարհ», երբ ամբողջ սերունդ մը հասակ կ'առնէ իր շուրջ, ամէն ինչ կը բարեփոխուի, բայց ինք կը մնայ միեւնոյն սրճեփը։ Տակաւին կայ ցաւի այլ երես մը՝ ալ, զուտ ընտանեկան խորքով - քսան տարի, Արուշ տայի եւ իր կինը՝ Խաթուն պահին ապրած էին անհաշտ կեանք մը։ *«Իրարու պատուաստուած թթենիի եւ նշենիի ծառերուն պէս, մէջտ իրարու հետ՝ բայց իրարմէ տարբեր աճումով։ Խաթուն պահին ցերեկները ամուսնին ցեխոտած տարազները մաքրեց, արճարանին համար գաւաթ սրբելու լաթեր պատրաստեց։ Յետոյ, Ֆիշոն գլխուն ձգած՝ եկեղեցի դնաց, դարմանատուն դացող հիւանդի մը պէս։ Մոմ վառեց, մտմտաց։ Շա՛տ հոգեր ունէր։ Մը մէկը դնէր Աստուածամօր առջեւ։ Ամուսնին օրի խմելը՝ մէկ։ Զաւակ չունեցան՝ երկու։ Գնուած հողին վրայ տուն չկրցան շինել՝ երեք։ Եւ դեռ այս երեքին անհամար ճագուկները տարիներով իրեն հետ եկեղեցի դացին ու աշտանակներու պէս շարուեցան սուրբերու առջեւ»* (էջ 42)։ Այս բոլորը բաւարար չըլլային կարծէք, երբ ներգաղթն ալ պիտի գար վատթարացնել իրեն վիճակը։ Արուշ տային պիտի ծախէր իր ամբողջ ունեցածը ու մաշեցնող սպասումէ ետք՝ Հայաստան երթալու յոյսերուն ալ ի դերեւ պիտի ելլէին...

Այս բոլոր հերոսներուն ապրած ժամանակաշրջանը, արդէն, կը յատկանշուի ներգաղթի երեւոյթով (1946-47), որ յետ-եղեռնեան Սփիւռքի պատմութեան անկիւնադարձային դէպքերէն մին եղաւ, անկասկած, հակառակ անկէ ծնած պատրանքներուն, յուսախաբութեանց, ալիք-ալիք բարձրացող ատելավառ զգացումներուն եւ հուսկ՝ հաւատաքննութեան թթու վերաբերումին, որոնց գրառումը այսօր կրնայ հատորներու նիւթ հայթայթել պատմութիւնը ուսումնասիրողին։ Ու ինչպէս տեղ մը կ'ըսուի, *«Ներգաղթը եղաւ թաղականի ընտրութեան պէս քան մը, կենսագրութեան պրպտում, վէճ, բամբասանք, կողմերու զատորոշում եւ կողմերու կուիւ»։* Եւ դեռ՝ *«դրացի մարդիկ սկսան գժտուիլ իրարմէ, բարեկամները կռուեցան իրարու հետ»*, քանզի՝ Հայաստանէն եկած Ներգաղթի Կոմիտէին մարդիկը պատգամած էին պարզամիտ ու հայրենակարօտ մարդոց՝ թէ *«Հայաստանը ունի բարեկամ հայեր ու թշնամի հայեր»։*

Հակառակ այս առթիւ պարզուած յոռի բարքերուն, պէտք է անպայման արձանագրել, որ դէպի Խ. Հայաստան հայութեան զանգուածային հոսքը, օրին, խանդավառեց բանաստեղծներու եւ արձակագիրներու պատկառելի խումբ մը, յատկապէս՝ միջին-արեւելեան հայագաղութներէն։ Հոդին կարօտը ու հայրենիքի երազը տիրական եղան գեղարուեստական խօսքի վերածուած անոնց խոկումներուն մէջ, այնպէս՝ ինչպէս այդ զգացումները գերեվարեցին Պուրճ Համուտի քէմփին համեստ մէկ քարակոփը կամ Ճէզիրէի հեռաւոր մէկ գիւղին թրքախօս հայ մը-շակը։

Բայց այսօր, 50 տարիներ ետք, Պետրոս Հաճեանի գրչին տակ ներգաղթը կը զգենու աւելի առարկայական արժէորում մը՝ իր սեւ ու ճերմակով, ապահոված բարքերով ու թողած ստուերով, առանց դուրս գալու երբեք գեղարուեստական խօսքի սահմաններէն, ինչ որ մեծագոյն արժանիքներէն մին է այս հատորին ու բարենիշ մը՝ հրապարակագրական անցեալ մը ունեցող հեղինակին հաշտոյն։

Այս իրողութիւնը լաւագոյնս հաստատող պատմուածքներ են *«Անդրանիկ փաշա Հայաստան դնաց»*, *«Ալեքին սէրը»*, *«Պարոն, անուշս գրէ»* եւ մանաւանդ՝ *«Գոտին»*, որ հեղինակին պատանեկան խանդավառ տարիներէն առնուած յուշի պատառիկ մըն է, ուղղակիօրէն առնուած ներգաղթին ու հիանալիօրէն բացայայտող՝ այդ օրերու ներ-հայկական յարաբերութեանց հարազատ պատկերը՝ անձնական փորձառութենէ մը ընդհանրականին բացուող ճարտար սուզումով։

digitised by A.R.A.R.@

Հատորին առընչուած այլ թեմա մըն ալ արաբացած հայ որբերն են, հիսիսային Սուրիոյ մէկ ծայրամասէն միւսը, եւ որոնց թիւը ցարդ անծանօթ կը մնայ հայ պատմագրութեան։ Պայոց է սակայն, թէ հազարներով կը հաշուէին անոնք, մեծաւ մասամբ խլուած իրենց արմատներէն, հաւատքէն, հոգեկան թէ արենակցական կապերէն։ Մը-նողագուրկ դժբախտ սերունդ մը, որ իր մանկութիւնը վերապրեցաւ Տէր-Զօրի տաք աւազներուն վրայ, անօթի եւ մերկ։ Հեղինակին բառերով՝ «Արեւի ու Աստուծոյ ոճրային վկայութեամբ»։

Բազմիցս պատահած է սակայն, որ արաբ պետութիւններու կողմէ որդեգրուած այս հայ որբուկները, փոխելով հանդերձ իրենց լեզուն, հագուստն ու դիմագիծը, աներեւոյթ ու անշօշափելի բան մը պահեցին իրենց ներսիդին, «արիւնէն ու ոսկորներէն ալ անդին», օր մը անակնկալօրէն յայտնուելու համար։ Այս եզակի երեւոյթն է ահա, որ նիւթ հայթայթած է Պ. Հաճեանին, ապրուած պատկերներ քանդակելու եւ յուզիչ դէպքեր արձագանգելու՝ արաբացած հայ մարդոց *արմատներու* վերադարձի ճիգերէն...

Բաւարար է կարդալ «*Վերադարձ*» խորագրեալ ակնարկը, ուր բազմանդամ հայարմատ ընտանիք մը, քառասուն տարի իբրեւ ֆէլլահ ապրելէ ետք, «ներաշխարհային զարթօնքի մը խլրտումին ունկնդիր»՝ կու գայ յայտնել իր ցեղային ինքնութիւնը...։ «*Ճանապարհ*», «*Անհոգուած*» ու «*Ճակատագիր*» պատմուածքները եւս կը շօշափեն այս եզակի երեւոյթը, միեւնոյն ելակէտով, բայց իրարմէ տարբեր վախճաններով։ Մեր նորագոյն պատմութեան կոտտացող մէկ վերքն է ասիկա, որուն սպիացումը դեռ տասնամեակներ կրնայ պահանջել։

Պետրոս Հաճեանի իրապաշտ պատմուածքներու առաջինեկ այս հատորը գեղարուեստական վկայագրութիւնն է Սփիւռքի խռովայոյզ մէկ ժամանակահատուածին, որ արդէն ունի շուրջ 50 տարուան հեռաւորութիւն։ Անիկա վկայութիւնն է նաեւ Հաճեանի գրագէտի կոչումին։ Այդ կը փաստեն՝ մթնոլորտ նկարագրելու իր անվիճելի շնորհքը, մարդկային հոգեբանութեան թափանցելու իր ատակութիւնը, համեմատական պատկերներու արտակարգ ճոխութիւնը, ջինջ ու մաքրաջրուած իր լեզուն, որ առանձին արժանիք մըն է արդէն։ Ու այս բոլորին վերեւ՝ իբրեւ առինքնող ու պարզ միանգամայն, բարբառային կամ տեղայնական ըսելաձեւերով ու գոյներով թաթաւուն, որ տեսակ մը խառնուրդն է կարծէք Համաստեղ-Սիմոն Սիմոնեան-Արամ Հայկազ երրորդութենէն եկող բոյրի մը։ Մէկուն վերստեղծած հայրենի միջավայրը, միւսին ինքնատիպ հերոսները, երրորդին անսեթեւեթ ոճը, մեղմօրէն կաթկթող անձրեւներու հանգոյն, եկած են շաղախուիլ սա գրքին մէջ, ու աւետել յապաղած յայտնութիւնը արժէքաւոր գրիչի մը։

Այս ափոփարար հաստատումը նոր ակնկալիքներու կը մղէ ընթերցողը եւ, զուգահեռաբար՝ պարտաւորութիւններ կը ծանրացնէ գրողին ուսերուն։

«*Հրամմեցէ՛ք, պարոններ*» հատորը կը կրէ նաեւ ա՛յդ թելադրականութիւնը։

Հալէպ

ԼԵՒՈՆ ՇԱՒՈՅԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

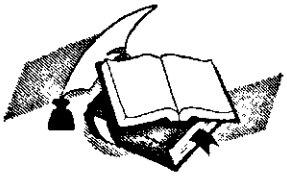

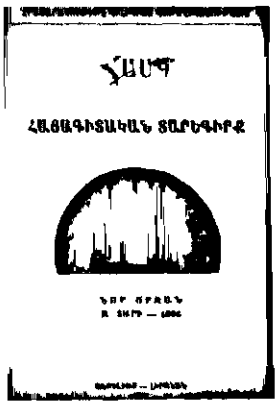

«ՀԱՍԿ» ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

(Նոր շրջան, Զ. տարի, 1994, Անթիլիաս)

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարանէն վերջերս լոյս տեսաւ *«Հասկ»* հայագիտական տարեգիրքի նոր շրջանի Զ. տարուան (1994) յամեցած թիւը: Պոսթոնաբնակ Ալբերտ Բաբոյեանցի մեկենասութեամբ հրատարակուած 463 էջնոց այս տարեգիրքը իր նախորդ համարի (Դ.-Ե. տարի, 1983-84) լոյս ընծայումէն (1986ին) մօտ տասը տարի ետք հրապարակ կու գայ: Անոր նոր շրջանը (1980) բացուած էր Գարեգին Բ. կաթողիկոսի *«Յառաջաբան»*ով, խմբագրութեամբ հանգուցեալ մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի:

«Հասկ» տարեգիրքի նորագոյն հատորը կը խմբէ աւելի քան երեսուն ուսումնասիրութիւն, ակնարկ ու հրապարակում՝ հայագիտական այլազան բնագաւառներու վերաբերող: Ստորեւ, արագ ներկայացումով մը կու տանք հատորին ընդհանուր մթնոլորտը:

«Մուտք» բաժինով (էջ 5-6), Ի. Ս. Չիֆթճեան արագօրէն կը մատնանշէ հայագիտական հանդէսներու անհրաժեշտութիւնը, յիշելով նաեւ անոնց անկանոն հրատարակութեան յաճախադէպ պարագան: Ան շնորհակալութիւն կը յայտնէ Գարեգին Բ. կաթողիկոսին, որ գործին հրատարակութեան խթանը հանդիսացած է:

digitised by A.R.A.R.@

«Տրամաբանութեան ուսումը հայոց մէջ» (էջ 7-24): Բիւզանդ Եղիայեան կը ներկայացնէ Ե. դարէն մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը երկարող՝ տրամաբանութեան ուսման նկատմամբ հայոց ունեցած հետաքրքրութիւնը, ուսումնասիրութիւնները եւ կիրարկած մեթոտները:

«Հայ դասական աղբիւրներու թարգմանութիւնը Մ. Նահանգներու մէջ» (անգլերէն, էջ 25-31): Ռիչրոտ Յովհաննէսեան արագ նշումներ կ'ընէ անգլերէնի թարգմանուած հայ մատենագիրներու (Փ. Բիւզանդ, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Մ. Խորենացի եւ ուրիշներ) թարգմանիչներուն՝ Յովհաննէս Ծովիկեան-Տիգրան Պօյաճեանի (Եղիշէ, 1952ին), Ռոպերթ Պրէյք Ռիչրոտ Ֆրայի (Գրիգոր Ակնեցի, 1954ին), Պետրոս Նորհատի (Կորիւն, 1964ին) եւ այլոց կատարած աշխատանքին մասին:

«Փաւստոսի երկին արուեստի յատկանիշերը» (ֆրանսերէն, էջ 33-45): Գրիգոր Շահինեան՝ մատենագրին պատմական գործէն դուրս կը բերէ ոճային, շարահիւսական եւ գեղարուեստական այլ յատկանիշներ եւ երկը կ'ենթարկէ նորովի մեկնութեան:

«Անարիչ արարածոց» ներբողը, իր վերագրումներն ու կերպարանափոխումները» (ֆրանս. էջ 47-66): Միշէլ Վան Էսպրուք կը ներկայացնէ Զաքարիա կաթողիկոսի յիշեալ մարեմական ներբողը՝ իր բնագրային տարբերութիւններով եւ յաջորդաբար կու տայ անոր՝ Մատենադարանի թիւ 1007ի հայերէն բնագիրն ու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

«Վեց հազարեակ» մատեանը հայոց մէջ» (էջ 67-78): Մէյմս Ռասսէլ կ'ուսումնասիրէ հայկական Միջնադարու կախարդական գրականութեան այս գլուխ-գործոցը, որուն շուրջ ստեղծուած հետաքրքրութիւնը հետզհետէ կ'աճի մինչեւ այսօր: Վերջաւորութեան կը կատարէ բրիտանական թանգարանի մէջ գտնուող *«Վեց հազարեակ»*ի բնագրին (ձեռ. 6471) անգլերէն թարգմանութիւնը:

«Ան անձն իւր» բանաստեղծութիւնը եւ նրա պատմութիւնը» (էջ 79-86): Շուշանիկ Նազարեան կը ներկայացնէ Պոլսոյ Յակոբ Նալեան պատրիարքի (1706-1764) այս բանաստեղծութիւնը, որ անոր կեանքի վերջին շրջանին գրուած է եւ կ'ակնարկէ այդ ժամանակաշրջանի ընկերային կացութեան:

«Նարեկացին եւ ժողովրդական բանահիւսութիւնը» (էջ 87-98): Գառնիկ Գ. Անանեան վեր կ'առնէ Նարեկացիի յատկապէս տաղերուն մէջ նկատուած ժողովրդական բանահիւսութեան ու մտածողութեան կնիքը կրող կարգ մը տարրեր:

«Գրիգոր Նարեկացիի՝ Աստուածամօր նուիրուած ներբողական ճառը» (ֆրանսերէն, էջ 99-116): Կարճ ներածութենէ մը ետք, Թամար Տասնապետեան կը թարգմանէ սոյն ներբողը (Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի քննական բնագրէն, տպուած 1827ին, Վենետիկ), որուն կը կցէ բնագրին մէջ օգտագործուած Ս. Գրային հատուածներու ճոխ ցանկ մը:

«Շահպազի գերեզմանը» (էջ 119-135): Գրիգոր Պոլտեան կը մօտենայ Յ. Օշականի *«Շահպազ»* վիպակին եւ պատմէլէ ետք զայն, կը քննէ

digitised by A.R.A.R.@

կտորը, առաւելաբար հոգեբանական վերլուծման ենթարկելով կերպարներն ու պատումին առընչուող հարցեր:

«Շչուկներ Վահէ Օշականէն» (էջ 137-162): Մարկ Նշանեան Վահէ Օշականի բանաստեղծական հինգերորդ հատորի (*«Խուճապ»* 1983) հրատարակութեան առիթով գրած այս լայնածաւալ ուսումնասիրութիւնը կը բաժնէ հետեւեալ մասերուն.

1.—Ներածութիւն,

2.—Գործը, կեանքը,

3.—Դիւցազներգութիւնը,

4.—Անհեթեթը, միտքը, չէզոքը,

5.—Առարկաները: Խանգարուած լեզու եւ խախտուած ոճ:

Բանաստեղծութիւնը իբրեւ հակաճեխիչ,

6.—Խուճապի *լոժիքը*: Ենթալեզուն: Աղբաբանութիւնը:

«Մուշեղ Իշխան բանաստեղծ» (էջ 163-175: Մ. Իշխանի բանաստեղծական երկերու յաջորդական ներկայացումով՝ Յակոբ Մանուկեան կը մատնանշէ անոր բանաստեղծութեան տուն տուող թեմաները:

«Մնացորդաց» (էջ 177-194): Շուշիկ Տասնապետեան կ'ընթանայ Յ. Օշականի յիշեալ կոթողական վէպին մտածումներուն ուղիէն, յամենալով գործէն եկած վկայակոչումներուն վրայ:

«Մատենագիտական ցուցակ՝ «Անդաստան» գրականութեան եւ արուեստի պարբերականի» (էջ 195-220): Անի Գամպուրեան կու տայ ցուցակը իր մօրեղբօր՝ Բիւզանդ Թօփալեանի խմբագրած վերոյիշեալ ամսագիրին (տպուած 1952-1969, Փարիզ, 18 հատոր) յօդուածներուն եւ հուսկ «ընդհանուր ցանկ» մը, մեծաւ մասամբ աշխատակիցներու:

«Թուրքական ֆութուվվաթը եւ հայերը» (էջ 221-256): Հանգուցեալ մատենագէտ Յակոբ Ս. Անասեան ատենին կատարած է սոյն ուսումնասիրութիւնը, որ ԺԷ. դարու գրող՝ կարնեցի Ուրախ Գրիգորի *«Ճաղագս նշանաց եւ արուեստից եւ մեքենայից նեռայնոցն»* խորագրեալ գրութեան օժանդակութեամբ ի յայտ կը բերէ ԺԶ. դարէն սկսեալ Օսմանեան կայսրութենէն ներս գործած արհեստաւորական խմբաւորումներու՝ ֆութուվվաթներու բունի իսլամացման ու թրքացման ձախողական քաղաքականութիւնը՝ իրենց ենթակայ (հոս՝ հայ) ժողովուրդներու վրայ գործադրուած:

«Հայաստանի ջարդերը» (էջ 257-276): Լեւոն Վարդան վեր կ'առնէ 1894-96 երկարող ժամանակահատուածին տեղի ունեցած հայկական ջարդերուն, Թուրքիոյ կիրարկած ճկուն քաղաքականութեան ու յատկապէս Սուլթան Ապտուլ Համիտի վարած դիւանագիտութեան ներքին ծալքերը:

«1915 թուի ցեղասպանութիւնը եւ Օսմանեան արխիւները» (էջ 277-300): Զաւէն Մսրլեան ուշադրութեան կը յանձնէ Մեծ Եղեռնի 60ամեակէն ետք թուրք պետութեան կատարած աշխատանքը՝ Հայկական Ցեղասպանութեան գոյութեան եւ անոր առընչուած արխիւներու չէզոքացման գծով: Պատմական դէպքեր չեն պակսիր, ըստ յօդուածագրին, արխիւային փաստերով հաստատելու պատմական ճշմարտութեանց:

digitised by A.R.A.R.@

«Ս. Աջերու խնամատար ու պահապան Աջապահեաններու պատմութիւնը» (էջ 301-308): Պերճ Մ. Կարապետեանի համանուն ուսումնասիրութեան սկիզբի մասն է այս, ուր կան միայն տեղեկութիւններ՝ Ս. Աջերու մասին, Դաւրիժեցիի պատմական վկայութիւններուն հետ:

«Քեսապի չրջան» (էջ 309-329): Յակոբ Չոլաքեան Քեսապը կը մատուցէ իր պատմութեամբ եւ համայնքային, եկեղեցական ու կրթական կառոյցներով:

«ԺԲ. դարի 60-70ական թուականների հայ-բիւզանդական եկեղեցա-քաղաքական փոխյարաբերութիւնների յունարէն վաւերագրերը» (էջ 331-337): Յունարէն այս վաւերագրական հրատարակումով՝ Ազատ Ա. Բոզոյեան լուսաբանութիւններ կը կատարէ յիշեալ եկեղեցա-քաղաքական կապին տեսակէտէն, ցոյց տալով անոնց անհրաժեշտութիւնը:

«Երկու դագաթ. Գարեգին արք. Յովսէփեանցի նամակները պրոֆ. Ն. Ադոնցին» (էջ 339-352): Պետրոս Յ. Յովհաննիսեան ճոխ ծանօթագրութիւններով կը հրատարակէ Յովսէփեանցէն վեց անտիպ նամակ, վերցուած՝ Պէյրութի «Համազգայինի»ի արխիւէն: Նամակները հարուստ են կենսագրական ու նկարագրային տարրերով:

«Գիրք ծննդոց» պարունակող պատառիկների բնագրային վերլուծութիւն» (էջ 353-370): Անդրանիկ Ս. Ջէյթունեան ցոյց կու տայ Հին Կտակարանի այս գիրքէն հատուածներ պարունակող քսան պատառիկներու միջեւ գոյութիւն ունեցող քերականական, բառային եւ այլ տարբերութիւններ ու նմանութիւններ: Այս պատառիկները Թ.-ԺԵ. դարերու արտադրութիւններ են:

«Ցուցակ նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի նոր ստացուած գրչագրերի» (էջ 371-396): Լեւոն Գ. Մինասեան 1988ին պատրաստած է այս ցանկը, որ կը բովանդակէ թիւով 24 գրչագրեր՝ ԺԶ.-Ի. դարերուն պատկանող:

«Հայաստանի հանրապետութեան Իրանի դեսպան՝ Իշխան Յովսէփ Արղութեանի հեռագիրները յղուած Ներսէս արքեպս. Մելիք-Թանգեանին — Թաւրիզ» (էջ 397-412): Էմիլ Յակոբեան կը հրապարակէ 74 հեռագրեր, որոնք կը բովանդակեն պատմութեան այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող մանրամասնութիւններ:

«Ս. Ստեփանոս Նախավկայ վանքի վանահայր Ղեւոնդ Վարդ. Բարսեղեանի նամակը յղուած Աւորպատականի հայոց թեմի օրուայ Առաջնորդ Տ. Ներսէս եպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանին — 1918 Դեկտ. 21ին» (էջ 413-415): Դարձեալ հրապարակում մըն է՝ Է. Յակոբեանի կողմէ, յիշեալ թուականին շուրջ Նոր Ջուղայի մէջ տեղի ունեցած տեղահանութեան մը ակնարկող նամակի մը:

«Հայկական դպրոցները» (Ֆրանսերէն, էջ 417-420): Կարճ ակնարկ մը՝ Ոսկեբերան Արզումանեանի կողմէ, 70ական թուականներուն Լիբանանի հայ վարժարաններու կառոյցին, աշակերտութեան թիւին, պիտանիութեան եւ այլ հարցերու մասին:

digitised by A.R.A.R.@

«Ինքնագիտակցութեան փնտռտուքէն դէպի ինքնընծայում» (անգլերէն, էջ 421-426): Մովսէս Տիրանի կը փորձէ բացատրել Արշիլ Կորքիի "The plow and the song" (1947) եւ "The liver is the cock's comb" (1944) նկարները:

«Վարդանի եւ հայոց պատերազմին պատմութիւնը» (անգլերէն, էջ 427-430): Վրէժ Ներսէսեան կը գրախօսէ փրոֆ. Ռոպերթ Թոմսընի լոյս ընծայած Եղիշէի երկին թարգմանութիւնն ու մեկնութիւնը (Հարվրրտ համալսարանի հրատարակչատուն, 1982), առարկելով անոր այն կարծիքին, ըստ որուն՝ անոր գործը պատումի անիրական տարրեր ունի: Ներսէսեան շեշտը կը դնէ գործին վկայութիւն մը ըլլալուն վրայ:

«Ի չահ խորենացիագիտութեան» (էջ 431-432): Մաքսիմ Ա. Կատվալեան կը գրախօսէ Պետրոս Ց. Յովհաննիսեանի *«Մովսէս Խորենացու մատենագիտութիւնը, երկասիրութիւններ»* գործը (Երեւան, 1991):

«Մահագրութիւն» բաժնով կը ներկայացուին երեք դէմքեր: «Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան (1931-1993), (էջ 433-449)՝ Իշխան Ս. Զիֆթճեանի կողմէ, որ ցոյց կու տայ անոր բանաստեղծի, մամուլի մասնագէտի, խմբագիրի, ճշդողի, գրաճաւաքի եւ մատենագէտի աշխատանքը եւ կը ներկայացնէ գործերուն ու յօդուածներուն անկատար մատենագիտութիւնը:

«Փօլ Կիրակոսեան» (1925-1993), (էջ 450-454)՝ խմբագրութեան ստորագրութեամբ կարճ անդրադարձ մը անոր կեանքին ու գործին:

«Ստեփան Էմմիեան դաշնակահար երաժիշտը եւ ուսուցիչը» (էջ 455-463)՝ Զարեհ եպս. Ազնաւորեանի կողմէ, որ կը ներկայացնէ Ս. Էմմիեանի կեանքին հանգրուանները եւ կ'ուսումնասիրէ ստեղծագործական թիւով քիչ արտադրութիւնները:

ԻՄ ՄԻՆԱՍԸ

(Հեղինակ՝ Եակով Զարգարեան)

Գեղանկարիչ Վարուժան Վարդանեանի Մինասի նուիրուած շահեկան հատորէն եաք, յատուկ արժէք կը ներկայացնէ հայ գեղանկարչութեան այս բա-

digitised by A.R.A.R.@

ցաւոկ դէմքին՝ Մինաս Աւետիսեանի մտերմութեան մէջ տասնեւհինգ տարի անընդմէջ ապրած հայրենի դաշնակահար, Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցի փրոֆեսէօր եւ բազմաթիւ աշխատասիրութիւններու եւ երաժշտական գիրքերու հեղինակ Եակով Զարգարեանի «Իմ Մինասը» անուն յուշագրական հատորը, որ լոյս տեսաւ վերջերս, Պէյրութի «Շիրակ» հրատարակչատունէն։

Մէջին ծաւալի 127 էջեր հաշուող այս գիրքը կը բացուի Մինաս Աւետիսեանի համառօտ կենսագրութեամբ, որուն կը յաջորդեն անոր տաղանդն ու արուեստը բարձր գնահատող կարծիքներ՝ Մարտիրոս Սարեանի, Արամ Խաչատրեանի եւ այլ արուեստագէտներու եւ արուեստաբաններու ընորոշ խօսքերէն։ Ապա կը կարդանք Ռազմիկ Դաւոյեանի կարճ մուտքը, որ դիտել կու տայ, թէ Եակով Զարգարեանի մինասեան յիշողութիւնները թանկագին արժէք կը ներկայացնեն, որովհետեւ ճշգրիտ դէպքերու եւ անձնական հաղորդակցութիւններու հարուստ պաշարի մը վրայ հիմնուած այդ յուշերը «անմիջական նկարագրութեամբ յայտնաբերում են Մինասի կերպարին յատկանշական մարդկային շատ առաքինութիւններ, արուեստագէտի իմաստուն նրբավարութիւններ, մտատեսութեան փայլուն դրսեւորումներ», որոնք անգամ մը եւս կը հաստատեն, թէ իբրեւ մարդ եւ արուեստագէտ մէկ ամբողջութիւն կազմած Մինասը այն եզակի արուեստագէտներէն է, որոնք իրենց խորաթափանց հայեացքներով կը պեղեն մարդոց, իրերու, եւ երեւոյթներու խորքը։

Եակով Զարգարեանի «Իմ Մինասը» յուշերու ժապաւէնը կը սկսի իրենց առաջին հանդիպումով եւ անկէ ծնած առաջին տպաւորութեամբ։ Հին, անշուք տան մը մէջ կայացած առաջին հանդիպումը կ'ունենայ «գոյնի պայթիւնի ուժգնութիւն, կը թողու անջնջելի տպաւորութիւն, որուն կը յաջորդեն տարիներու վրայ երկարող գրեթէ ամէնօրեայ հանդիպումները։

Պարզ, անսեթեւեթ եւ մէկ շունչով կարդացուող անմիջականութեամբ հեղինակը կը պատկերէ անդադար մարդոց հետ շփուող, սակայն առհասարակ սակաւախօս, մտազբաղ, ինքնամփոփ եւ «ներքին» մարդ Մինասի ամբողջական դիմանկարը՝ կենդանի վկայութիւններու հաղորդական շարահիւսումով։

Այսպէս, յայտնելէ ետք, թէ 60ական թուականներու երկրորդ կիսուն Մինասի արուեստանոցը դարձաւ Երեւանի իրաւ մտաւորականութեան մէկ անպաշտօն «ակումբ», Թումանեանի «Վերնատան» պէս բան մը, Եակով Զարգարեան կը պատկերէ հոն տիրող տաք մթնոլորտը, այցելուները, հայրենի կերպարուեստը ստեղծագործական վերելքի հասցուցած երիտասարդ, «ինքնատիպ, տաղանդաւոր նկարիչների մի ողջ համաստեղութիւն», որուն «ոգեշնչողը, նրա «գաղափարական առաջնորդը» Հենրիկ Իգիթեանն էր», իսկ «իսկական ստեղծագործական ազատութիւն» երազող, պայքարող գեղանկարիչներուն կեդրոնական դէմքն ու «առաջատարը՝ նոյնինքն Մինասը։

digitised by A.R.A.R.@

Այս առումով՝ հետաքրքրական եւ մա՛նաւանդ յատկանշական են իր սերնդակից եւ երէց տաղանդաւոր նկարիչ ընկերներուն — օրինակ՝ Մարտին Պետրոսեանի, Սեդրակ Ռաչմաջեանի, Դեղձի (Աշոտ Յովհաննիսեան), Արտօ Զաքմաքչեանի, Երուանդ Քոչարի, Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչի (Բաժբեուկ Մելիքեան) — առիթով Մինասի ցուցաբերած ընկերական ջերմ վերաբերումը, վեհանձն արուեստագէտի ազնուացութիւնը, անոնց յաջողութիւններով մանուկի մը պէս ուրախանալու պայծառ նկարագիրը, որոնք աւելի տեսանելի կը դարձնեն եզակի Մինաս արուեստագէտին նոյնքան եզակի մարդկային դիմանկարը։

Մարդկային բազում առաքինութիւններով օժտեալ Մարդ ու Արուեստագէտ Մինասի կերպարը յուշ առ յուշ պատկերելով, Եակով Զարդարեան իր յուշերը կը փակէ հետեւեալ խոստովանութեամբ. «Խոստովանում եմ, որ ես հպարտանում եմ, որ մէկուկէս տասնամեակ եղել եմ Մինասի ընկերը, որ շատ օրեր եմ անցկացրել, կիսելով նրա հետ թէ՛ նրա եւ թէ իմ ուրախութիւններն ու տխրութիւնները, յաջողութիւններն ու անյաջողութիւնները, որ արժանի եմ եղել նրա ընկերութեանը»։

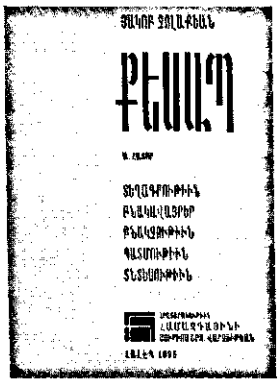

«ՔԵՍԱՊ»

(Հեղինակ՝ Յակոբ Չոլաքեան)

«Համազգայինի»ի Սուրիոյ Շրջանային Վարչութեան նախաձեռնութեամբ, վերջերս Հալէպի մէջ լոյս տեսաւ Յակոբ Չոլաքեանի «*Քեսապ*» (Ա. հատոր) խորագրեալ լայնածաւալ ուսումնասիրութիւնը, որ կ'երկարի 570 էջերու վրայ։

Հատորը կը բացուի Շրջ. Վարչութեան «*Այս հրատարակութեան առթիւ*» կարճ ներածականով, որ յայտնելէ ետք, թէ այս աննախընթաց աշխատասիրութիւնը Քեսապի շրջանին պատմութիւնը «առաջին անգամ ըլլալով այսքան ծաւալուն ու ամբողջական կերպով ուսումնասիրութեան նիւթ» կը դարձնէ, կը թուէ անոր գլխաւոր բաժինները։ Ապա, ան վեր կ'առ-

digitised by A.R.A.R.@

նէ տպագիր եւ անտիպ առատ աղբիւրներ օգտագործած գիտական սոյն ուսումնասիրութեան արժէքը, կը շնորհաւորէ հեղինակը եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ հատորը յառաջաբանով օժտած Գարեգին Բ. կաթողիկոսին:

Հեղինակին տքնաջան աշխատանքը բարձր գնահատող Գարեգին Բ. կաթողիկոսի ստորագրած յառաջաբանը, անդրադառնալէ ետք հատորին արժէքին, ազգային նշանակութեան եւ այս «պատան մը Հայաստան»ն ու իր աշխարհացրի զաւակները իրարու զօդող բարոյական-ոգեկան կապին, խոր գնահատանքով կ'ողջունէ «Համազգային»ի Սուրիոյ Շրջ. Վարչութիւնն ու այս երկարաշունչ աշխատասիրութեան հեղինակը, մաղթելով, որ անոր աշխատասիրութեան ընթերցումը դառնայ «ազգային ինքնագիտակցութեան նոր առիթ մը»:

Երեք էջերու վրայ երկարող հեղինակին մուտքը առաջին հերթին կը նշէ, թէ հայաբնակ Քեսապի եւ Սուէտիոյ գաւառակները, Ղնիէ, Եազուպիէ եւ Արամօ-Ղնեմիէ գիւղախումբերը Թ-ԺԱ դարերուն Անտիոքի հայ հոծ գաղթականութեան մնացորդացն են: Ապա ան կ'աւելցնէ, որ 1915ի Մեծ Եղեռնին, 1939ին Աղեքսանդրէթի Սանճագի Թուրքիոյ կցումին, 1947ի հայրենադարձութեան եւ անոր յաջորդած տարիներու արտաքոսքին հետեւանքով՝ շրջանին շուրջ 26 բնակավայրերէն ոմանք հայաթափ եղան, ուրիշներ կորսնցուցին իրենց միատարր բնակչութեան պատկերը եւ ներկայիս միայն Քեսապի գաւառակն է, որ կը պահէ իր հայեցի դիմագիծը:

Այնուհետեւ, հեղինակը կը ներկայացնէ աւելի քան երկու տասնամեակէ ի վեր իր հաւաքագրած հայ եւ օտար աղբիւրները, բանաւոր զրոյցները, վիճակագրութիւնները, տեղեկագրութիւններն ու յարակից նիւթերը, եզրակացնելու համար, որ իր աշխատասիրութիւնը կը նպատակադրէ համապարփակ մօտեցումով պատկերել Քեսապի տեղեկագրութիւնը, բնակավայրերը, պատմութիւնը եւ տնտեսութիւնը՝ իր վարչական, միութենական, կրթական, եկեղեցական եւ այլ ստորաբաժանումներով:

Բծախնդիր մօտեցումով՝ առաջին 32 էջերով հեղինակը համառօտ ակնարկ մը կը նետէ Անտիոքի եւ շրջանի հայ գաղթականութեան պատմութեան վրայ, բիւզանդական, արաբական, կիլիկեան վաղ շրջաններէն կը հասնի գաղթավայրի կազմութեան վերաբերող մանրամասնութիւններուն, որպէսզի մօտիկ անցեալի պատմութիւնը ներկայացնէ դարձեալ փաստագրական տուեալներու վրայ հիմնուած նոր գլուխով մը: Նախորդին անմիջական շարունակութիւնը հանդիսացող երկրորդ գլուխը հատորին՝ «*Քեսապի շրջանը 19րդ դարէն մինչեւ* 1915», շուրջ 60 էջերու տարածքին կը ներկայացնէ ընդգրկուած ժամանակահատուածը, փոխանցելով պատմական նշանակութիւն ունեցող տեղեկութիւններ: Քեսապի աշխարհագրական պատկերը, շրջապատը, վարչական բաժանումները, բնակչութեան տախտակը, 19րդ դարու առաջին կիսուն ձեւաւորուիլ սկսած ազգային դիմագիծը, համայնքները, ազգային-կրթական զարթօնքը, Կիլիկեան կոտորածներուն հետեւանքները, 1915ի Մեծ Եղեռնին յաջորդած քեսապցիներուն տարագրութիւնը, Քեսապ-Համա-Հոմս-Նապլը ճամբաներուն վրայ քեսապցիներու կէսէն աւելինն նահատակումը (5000 զոհ) եւ տարագիր

digitised by A.R.A.R.@

բազմութիւններուն դժոխային ճակատագիրը Յ. Զոլաքեան կը ներկայացնէ թուական ու պատմական փաստերով:

Այս առումով՝ պատմական յատուկ արժէք ունի *«Քեսապ՝ իբրեւ սփիւռքահայ գաղութ»* խորագրեալ երրորդ գլուխը հատորին (էջ 108-150), որ հարուստ տուեալներով կը պատկերացնէ քեսապցիներուն յետ-եղեռնեան աւելի քան եօթանասուն տարիները՝ տուն-դարձէն եւ ինքնապաշտպանութենէն մինչեւ հայրենադարձութիւն եւ հոգեւոր ու կրթական կառոյցներու վերակազմակերպման ու հզօրացման ճիգերէն մինչեւ մեր օրերը:

Չորրորդ գլուխը՝ *«Տնտեսութիւնը»* (էջ 151-222), դարձեալ առարկայական տուեալներով ընթերցողին կը պարզէ Քեսապի բնութենական հարստութիւններն ու աշխատանքային պարապմունքները.— հողը, ջուրը, ցանքը, պարտիզպանութիւնը, անասնապահութիւնը, արհեստները, առեւտուրը, եւայլն:

Ապա, հատորին վերջին գլուխով՝ Քեսապի դիրքը, անուան ստուգաբանութիւնը, հիմնադրութեան կապուած պատմական մանրամասնութիւնները, զարգացման իրերայաջորդ հանգրուանները, դպրոցները, եկեղեցիները, գերեզմանատունը, 1911, 1920 եւ 1993 թուականներու հիմամբ բնակչութեան պարզած համեմատական պատկերը հանգամանօրէն ներկայացնելով՝ Յ. Զոլաքեան կը յաջողի կարկառել Քեսապի եւ իր շրջակայքի ազգային համապարփակ դիմագիծը:

Յ. Զոլաքեանի աշխատասիրութիւնը եզրափակող *«Յաւելուած»*ը Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի կատարած 1911ի մարդահամարին 61 էջեր տրամադրելէ ետք, յաւելուածին երկրորդ եւ վերջին բաժինով համառօտ կերպով կ'անդրադառնայ Քեսապի եւ աշխարհի չորս տարածքին գործող քեսապցիներու զանազան բնոյթի միութիւններուն եւ հատորը կը փակէ պատմական արժէք ներկայացնող լուսանկարներու պատճէններով:

«ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ»

(Հեղինակ՝ Ապատուհի Սիմոնեան)

Պէյրութի Համալսարանական Գոլէ-ջին մէջ անգլերէն լեզուի եւ գրականու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան մնայուն դասախօս Ազատուհի Սիմոնեանի «Երիտասարդութիւն եւ դաստիարակութիւն» գիրքը, որ 1995ին լոյս տեսաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի տպարանէն՝ իրրեւ Քրիստոնէական դաստիարակութիւն մատենաշարի 32րդ հրատարակութիւնը, կազմուած է 1989-1993 ժամանակաշրջանին հեղինակին ստորագրած 10 յօդուածներէն, որոնք կ'արծարծեն հայ ծնողները, կրթական մշակները եւ ընկերային հարցերով զբաղող պատասխանատուները յուզող հրատապ հարցեր։

Ընկերաբանական հատորներու ընթերցումներէն քաղած իր եզրակացութիւններն ու գործօն մանկավարժի փորձառութիւնները իրարու հետ հաշտեցնելով՝ Ազատուհի Սիմոնեան մերօրեայ բարոյական, դաստիարակչական եւ կենցաղային փչոտ հարցերը կը քննարկէ վերոնշեալ խնդիրներու շրջածիրին մէջ ապրող եւ գործող մանկավարժի պատասխանատու մօտեցումով եւ կ'առաջադրէ ժամանակի ոգիին համապատասխանող իր լաւատես լուծումները։

Դաստիարակչական ճստակ նպատակներ հետապնդող իր խօսքը ընթերցողին հասցնելու մտահոգութեամբ, «Երիտասարդութիւն եւ դաստիարակութիւն» գործին հեղինակը կ'որդեգրէ գիտական, բայց միաժամանակ մատչելի գրելաձեւը։ Պարզ, հեզասահ եւ հաւաստի այս եղանակին շնորհիւ՝ ընկերաբանական եւ դաստիարակչական նոյնիսկ բարդ հարցերը ան կը ներկայացնէ անմիջական հաղորդականութեամբ։ Ինչ ալ ըլլան իր շօշափած նիւթերը՝ «Աւանդականն ու նորը արդի ընկերութեան մէջ», «Ընթոստութեան երեւոյթը՝ երիտասարդութեան մօտ», «Ծնողք-զաւակ փոխյարաբերութիւնները», «Հայ կինը եւ մշակոյթը», «Դաստիարակ մայրը» թէ «Ասպարէզի ընտրութիւնը», Ազատուհի Սիմոնեան հարցերուն կը մօտենայ փորձառու դաստիարակի մը դիտանկիւնէն, հինի եւ նորի, արհեստագիտական յառաջադիմութեան եւ մարդկային ու հոգեկան արժէքներու մրցակցութիւնը (յաճախ՝ նաեւ բախումները) դրական երկխօսութեան մը վերածելու առաջադրանքով։

Այս մօտեցումով՝ հայ ընտանիք, դաստիարակութիւն, մշակոյթ, աւանդութիւն, հաւատք, նկարագիր, հոգեմտաւոր արժէքներ եւ այլ հասկացողութիւններ մեր ժամանակներու կենցաղակերպին ու բարոյական նոր ըմբռնումներուն հետ հաշտեցնող իր գրութիւններուն մէջ, հայեցի դիմագիծի զարգացման, հայկական արժէքներու այժմէականացման եւ հոգեմտաւոր արժէքներու նախապատուութեան անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը ընդգծող Ազատուհի Սիմոնեան կ'օգտագործէ օտար ժողովուրդներու փորձառութիւններէն, բայց ի մասնաւորի մեր պատմութենէն քաղուած ուսանելի դասեր եւ շահեկան տեղեկութիւններ, որոնք «Երիտասարդութիւն եւ դաստիարակութիւն» հատորը կը հարստացնեն նաեւ գիտելիքներու ճոխ պաշարով։

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ՝ ՍՊԱՆԵՐԷՆՈՎ ԵՒ ԱՐԱԲԵՐԷՆՈՎ

«ՄԻԱՅՆԱԿ ԾԱՌԸ»

(Թարգմ.՝ Վարդան Մատթէոսեանի)

1995ին, գրեթէ նոյն օրերուն լոյս տեսան Պարոյր Սեւակի բանաստեղծութիւնները սպանախօս եւ արաբ ընթերցողին ներկայացնող երկու ժողովածուներ, առաջինը՝ Պուէնոս Այրէսի, իսկ երկրորդը՝ Հալէպի մէջ:

«Միայնակ ծառը» խորագրեալ սպաներէն ժողովածուին թարգմանիչն է արժանթինահայ երիտասարդ բանաստեղծ, թարգմանիչ եւ մտաւորական Վարդան Մատթէոսեան, որ իր ընտրութիւնները կատարած է Պ. Սեւակի *«Մարդը ափի մէջ»* եւ *«Եղիցի լոյս»* քերթողագիրքերէն, առաւելաբար կեդրոնանալով անուանի բանաստեղծին կեանքի, մահուան եւ սիրոյ թեմաներ շօշափող քնարական եւ խոհափիլիսոփայական ստեղծումներուն վրայ եւ նուազագոյն տեղը յատկացնելով ազգային-հայրենասիրական շունչով գրուած քերթուածներուն (միայն մէկ նմոյշ):

Հ.Բ.Ը.Մ.ի Ալեք Մանուկեան մշակութային հիմնադրամի նիւթական օժանդակութեամբ լոյս տեսած *«Միայնակ ծառը»* հատընտիրը մեծ հետաքրքրութիւն առաջացուցած է Արժանթինի գրական եւ մամլոյ շրջանակներուն մօտ:

Պ. Սեւակի վերոնշեալ զոյգ քերթողագիրքերէն կազմուած այս ժողովածուն Վարդան Մատթէոսեանի թարգմանական երրորդ փորձն է: Նախապէս, 1987ին ան հրատարակած էր Եղիշէ Չարենցի բանաստեղծութիւններու մէկ ժողովածուն, իսկ 1992ին՝ Երուանդ Օտեանի *«Ընկեր Փանջունի»*ն:

digitised by A.R.A.R.@

«ԵՂԻՑԻ ԼՈՅՍ... ԵՒ ԱՅԼ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ»

(Թարգմ.՝ Միհրան Մինասեանի)

«Եղիցի լոյս... եւ այլ քերթուածներ» ժողովածուն հալէպահայ երիտասարդ թարգմանիչ եւ բանաստեղծ Միհրան Մինասեանի առաջին հրատարակութիւնն է եւ Լաթաքիոյ «Տար էլ-հիուար» հրատարակչատունէն լոյս տեսնող «Հայ գրականութեան գոհարներ» մատենաշարի երրորդ գիրքը:

Ծուրջ տասնամեակ մը առաջ, Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան *«Էլ-Ատապ էլ-ժնապիէ»* (*«Օտար գրականութիւնները»*) եռամսեայ հանդէսին մէջ թարգմանութիւններու ընդարձակ փունջով մը (16 էջ) Պ. Սեւակի քերթողութիւնը արաբ ընթերցողին ներկայացնելէ, ապա՝ սուրիական եւ արաբական օրաթերթերու գրական էջերուն սեւակեան այլ թարգմանութիւններ ստորագրելէ ետք, 1995ի կիսուն Միհրան Մինասեան հրապարակեց 56 կարճաշունչ եւ երկարաշունչ բանաստեղծութիւններէ կազմուած *«Եղիցի լոյս... եւ այլ բանաստեղծութիւններ»* հատընտիրը՝ իբրեւ հրատարակիչ ունենալով վերջին շրջանին թարգմանական տենդագին աշխատանքի լծուած «Համազգայինն»ի Հալէպի ՀԵՄի մասնաճիւղի հրատարակչական յանձնախումբը:

Նոյն օրերուն, լիբանանեան ամէնէն տարածուն օրաթերթերէն՝ *«Ան-Նահար»*ի Շաբաթ, 5 Օգոստոսի *«Ցաւելուած»*ին զոյգ էջերուն լոյս տեսաւ վերոնշեալ հատորին յառաջաբանը՝ *«Հայ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակ. «Կոտրելուց յետոյ է երեւում ծառի բուն հաստութիւնը»* խորագրով եւ *«Խաղալիք սարքողը»* բանաստեղծութեան թարգմանութիւնը՝ իբրեւ թիւին գրական գլխաւոր նիւթը:

168 էջերէ կազմուած *«Եղիցի լոյս... եւ այլ քերթուածներ»* հատընտիրը կը բացուի սուրիացի բանաստեղծ եւ քննադատ Ուալիտ Մուշաուահի *«Ասոր համար տաղանդաւոր դարձաւ Պարոյր Սեւակ»* խորագրեալ յառաջաբանով, որ 1915ի Հայասպանութեան արհաւիրքէն առաջնորդուելով՝ առաջին հերթին կ՚ընդգծէ, թէ Պարոյր Սեւակ բանաստեղծին ծնունդն ու վաստակը Մեծ Եղեռնի ողբերգութեան հակադրուած հայ ժողովուրդի գոյատեւելու, ապրելու եւ կեանքը ստեղծագործ տօնա-

digitised by A.R.A.R.@

հանդէսի վերածելու արի եւ լուսապաշտ վճռականութեան մէկ պերճախօս արտայայտութիւնն են: Ապա, *«Բարեւ»*, *«Մերօրեայ աղօթք»*, *«Դարակէսի հիմնը»* եւ այլ բանաստեղծութիւններէ կատարուած մէջբերումներով Ուալիտ Մուշաուահ կը ծանրանայ Պարոյր Սեւակի «ամբողջականօրէն համամարդկային» եւ «լուսապաշտ ու ապագայատես» բովանդակութեան վրայ, հաստատելու համար, որ «սէրն է հասարակաց յայտարարը մեր տրամադրութեան տակ դրուած բոլոր բանաստեղծութիւններուն»:

8 էջերու վրայ երկարած այս սեղմ, բայց խորաթափանց յառաջաբանը այնուհետեւ բարձր կը գնահատէ Պ. Սեւակի գրականութիւնը՝ վեր առնելով անոր հարուստ խորքը եւ ոճային ու բանաստեղծական ինքնատպութիւնը: Եզրակացնելով, Ուալիտ Մուշաուահ կը ցանկայ արաբերէնի թարգմանուած տեսնել Պ. Սեւակի *«Ամբողջական երկեր»*ը կամ առնուազն *«Անլուելի զանգակատուն»* անուն *«ապշեցուցիչ դիւցազներգութիւնը»*:

Սուրիացի գրաքննադատին յառաջաբանին կը յաջորդէ Միհրան Մինասեանի ստորագրութիւնը կրող *«Պարոյր Սեւակ բանաստեղծը՝ կեանքն ու քերթողութիւնը»* խորագրեալ ընդարձակ աշխատասիրութիւնը, որ յայտնելէ ետք, թէ թարգմանուած բանաստեղծութիւնները քաղուած են *«Մարդը ափի մէջ»* եւ *«Եղիցի լոյս»* հատորներէն, կը ներկայացնէ Պ. Սեւակի ամփոփ կենսագրականը, հրատարակած ինքնագիր եւ թարգմանական գործերը, իր գրականութեան նուիրուած գիրքերուն մատենագիտական ցանկը, գրական գործունէութեան ժապաւէնը եւ Պ. Սեւակի բանաստեղծութիւնը:

Յատկանշական մէջբերումներով եւ բծախնդիր մօտեցումով Պ. Սեւակի ինքնատիպ բանաստեղծութիւնը բարձր գնահատող վերոնշեալ երկու գրութիւններուն կը յաջորդեն Միհրան Մինասեանի կատարած խղճամիտ եւ յաջող թարգմանութիւնները, որոնցմէ կ'արժէ նշել *«Բարեւ»*, *«Բարի լոյս»*, *«Վառեցէք լոյսերը»*, *«Խաղալիք սարքողը»*, *«Իրերի բնութիւնը»*, *«Առաջադրանք համայն աշխարհի հաշուիչ մեքենաներին եւ ճշգրիտ սարքերին»*, *«Դարակէսի հիմնը»*, *«Ճառագայթային ախտ»*, *«Խոստովանութիւն»*, *«Մխալ խօսք սխալի մասին»*, *«Մօր ձեռքերը»*, *«Միանգամից»*, *«Միայնակ ծառը»* եւ *«Զարթուցիչը»* խորագրեալ երկարաշունչ եւ կարճաշունչ բանաստեղծութիւնները:

Ժողովածուի կողքին գեղարուեստական յղացումը կը պատկանի հալէպահայ երիտասարդ գեղանկարիչ Արտօ Համբարձումեանի վրձինին:

digitised by A.R.A.R.@

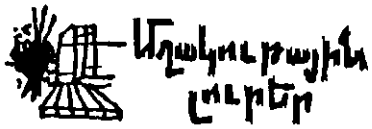

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԾԱՐԵՑ ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆԻ 50ԱՄԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

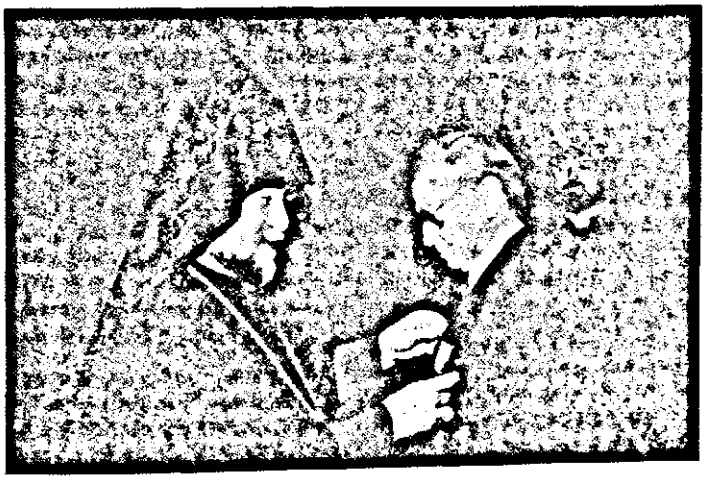

«Համազգային»ի Կեդրոնական Վարչութեան նախաձեռնութեամբ՝ 1993 տարեշրջանը սփիւռքահայ բանաստեղծ, արձակագիր, մտաւորական եւ մշակութային գործիչ Վահէ Օշականի ծննդեան 70ամեակի եւ գրական գործունէութեան 50ամեայ յոբելեանի տարի հռչակումն ետք, Միացեալ Նահանգներու, Գանատայի եւ հայահոծ այլ գաղութներու «Համազգային»ի Շրջանային Վարչութիւնները հիւրընկալեցին յոբելեար գրագէտը եւ զայն պատուեցին մեծարանքի հրաւարակային հանդիսութիւններով, ասուլիսներով, դասախօսութիւններով եւ իր երկերէն ոմանց լոյս ընծայումով։

Այս ծիրէն ներս, 1995ի Սեպտեմբերին, «Համազգային»ի Սուրիոյ ընտա-

digitised by A.R.A.R.@

նիքին հիւրը եղաւ Վահէ Օշական, որ Հալէպի եւ Դամասկոսի մէջ տեղի ունեցած մեծարանքի հանդիսութիւններուն զուգահեռ՝ գաղութի գրասէրներուն, կրթական մշակներուն եւ ազգային ու մշակութային պատասխանատուներուն հետ ունեցաւ հանդիպումներու շարք մը, դասախօսեց «*Սփիւռքեան տագնապներ*» նիւթին շուրջ, պարզեց հաւատքով ու լաւատեսութեամբ գօտեպնդուած իր մտածումները եւ գաղութին կեանքը ջերմացուց մտաւորականի ազնիւ ու տեսլապաշտ մտածումներով։

Այնուհետեւ, Վահէ Օշական Հալէպէն անցաւ Պէյրութ եւ շաբաթ մը եղաւ հիւրը «Համազգային»ի Լիբանանի Շրջ. Վարչութեան, որուն կազմակերպութեամբ՝ մշակութային հասարակութեան հետ ունեցաւ երեք հանդիպումներ։

Առաջին հանդիպումը տեղի ունեցաւ Երեքշաբթի, 3 Հոկտեմբեր 1995ի երեկոյեան, «Յ. Տէր Մելքոնեան» հանդիսասրահին մէջ։ Լիբանանի մտաւորական ընտրանիին, մշակութասէր հասարակութեան եւ երիտասարդներուն դիմաց խօսք առնելով՝ յոբելեար գրագէտը հոս եւս խօսեցաւ «*Սփիւռքեան տագնապներ*» նիւթին շուրջ։ Սփիւռքի եւ սփիւռքահայու բնութագրումը կատարելէ ետք, ան պահ մը կեդրոնացաւ Սփիւռքի գլխաւոր տագնապներուն վրայ, կատարեց սահմանումը սփիւռքահայութեան առաքելութեան եւ արժէքին, ծանրացաւ մեր հաւաքական կեանքը մշակութային ստեղծագործ պայքարի վերածելու հրամայականին վրայ եւ իր խօսքը եզրափակեց յանձնառու մտաւորականի նպատակասլաց լաւատեսութեամբ։

Յոբելիանական ձեռնարկներու երկրորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ Հինգշաբթի, 6 Հոկտեմբերի երեկոյեան, «Լեւոն Շանթ» Մշակութային Կեդրոնին մէջ։ Կլոր սեղանի բնոյթ կրող այս հանդիպումին բացումը կատարելով՝ Գրիգոր Շահինեան ներկայացուց Վահէ Օշական մտաւորականը, որմէ ետք հակիրճ զեկոյցներով ելոյթ ունեցան Շուշիկ Տասնապետեան եւ Սարգիս Կիրակոսեան, որոնք յաջորդաբար ներկայացուցին Վահէ Օշական գրագէտն ու մտաւորական հրապարակագիրը։

Զեկուցումէն ետք, օրուան հանդիսավարը՝ Գրիգոր Շահինեան, առիթ տուաւ ներկաներուն, որ իրենց հարցումները ուղղեն զեկուցաբերներուն եւ մեծարեալ գրագէտին։ Յար եւ նման առաջին հանդիպումին՝ Վահէ Օշականի եւ զեկուցաբերներուն պատասխանները յաւելեալ լոյս սփռեցին գրական եւ մշակութային արծարծուած հարցերուն վրայ եւ ձեռնարկը վերածեցին մշակութային աշխուժ հանդիպումի մը։

Վահէ Օշականի գրական 50ամեայ գործունէութեան յոբելիանական պաշտօնական հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ Կիրակի, 7 Հոկտեմբերին, կէսօրէ առաջ, «Յ. Տէր Մելքոնեան» հանդիսասրահին մէջ, հովանաւորութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Արամ Ա.ի։ Հանդիսութեան ներկայ էին կուսակցական եւ մշակութային կազմակերպութեանց պատասխանատուներ, գրողներ, ուսուցիչներ եւ գրասէր հասարակութիւն մը։

Լիբանանեան քայլերգի եւ «*Մեր հայրենիք*»ի յոտնկայս ունկնդրութենէն ետք, բացման խօսքը արտասանեց Յակոբ Լատոյեան, որ հակիրճ կերպով ներկայացուց Վահէ Օշականը, յայտարարելով, որ այս հանդիսութիւնը մէկ օրական է այն մեծարանքին, որ աշխարհացրիւ հայութիւնը, Ամերիկաներէն մինչեւ հայրենիք եւ Աւստրալիա կ'ընծայէ իր արժանաւոր զաւակին։ Ապա, Սոնիա Քիլէճեան կարդաց Վահէ Օշականի «*Քաղաքը*» բանաստեղծական հատորէն հատուած մը։

Բանախօսն էր Պօղոս Մնասեան։ Առաջին հերթին, ան հակիրճ կերպով անդրադարձաւ Վահէ Օշականի գրական ասպարէզ մուտքին՝ «*Գիրքէ՛ր Յակոբ*» պատմուածքով, 50 տարի առաջ, ապա՝ գրողներուն նկատմամբ

digitised by A.R.A.R.@

ընդհանրապէս դժուարահաճ Յակոբ Օշականի մէկ վկայութեան՝ իր որդւոյն մասին։ Թռուցիկ ակնարկ մը նետելէ ետք Վահէ Օշականի կեանքի հանգրուաններուն ու տարբեր գաղութներու մէջ անոր ձեռք բերած փորձառութեանց վրայ, Պօղոս Մնայեան հանգամանօրէն ներկայացուց գրողը, անոր գրական ու մտաւորական վաստակը եւ յատկանիշները։

Խօսելով Վահէ Օշականի գրական յատկանիշներուն մասին, հիմնուելով անոր գրատոր մէկ խոստովանութեան վրայ, բանախօսը յայտնեց, որ ան ինքզինք լաւագոյնս կ'արտայայտէ գերիրապաշտներու ոճով։ Ապա, Պօղոս Մնայեան անդրադարձաւ գրողին ու ընթերցողին, ինչպէս նաեւ՝ հայր ու որդի Օշականներու գրական յարաբերութեանց, նմանութիւններուն ու տարբերութիւններուն, ընդգծելով, որ իր հօրը՝ Յակոբ Օշականի հետ ունեցած իր թէ՛ նմանութիւնները եւ թէ տարբերութիւնները պատիւ կը բերեն Վահէ Օշական գրողին եւ մտաւորականին։

Պօղոս Մնայեան իր խօսքը եզրափակեց նշելով, որ յոբելիանական հանդիսութիւնները ընդհանրապէս ունին անհատի մը գործունէութեան աւարտը կնքող նշանակութիւն, սակայն Վահէ Օշական այս իմաստով ալ իւրայատուկ է, ինչպէս իր բանաստեղծութիւնը, արձակն ու իր ամբողջ վաստակը, որովհետեւ ան ունի անտիպ գործեր եւ բազմաթիւ այլ ծրագիրներ, որոնց համար այս հանդիսութիւնը պարզապէս հանգրուան մըն է, լուռ հրաւէր մը՝ արձանագրելու նորանոր յաջողութիւններ եւ յաղթանակներ։

Օրուան բանախօսէն ետք, բեմ բարձրացաւ Արամ Ա. կաթողիկոս, որ ողջունեց «Համազգային»ի այս նախաձեռնութիւնը, խօսեցաւ Վահէ Օշականի հետ 25 տարի առաջ իր ունեցած գործակցութեան մասին եւ բարձր գնահատեց «իւրայատուկ եւ արտառվոր այս գրողն ու մտաւորականը», որուն գլխաւոր յատկանիշներէն մէկը եղաւ ու կը շարունակէ մնալ հայ մարդուն եւ յատկապէս Սփիւռքի հայուն փնտռտուքը։

Եզրափակելով իր խօսքը, Վեհափառ հայրապետը յայտարարեց, որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հաստատած Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի առաջին շքանշանով կը պատուէ Վահէ Օշականը եւ պատրաստ է ստանձնելու գրագէտին անտիպ գործերէն մէկուն հրատարակումը։

Շքանշանի սրտառուչ արարողութենէն ետք, ներկաներուն իր սրտի խօսքը փոխանցեց յոբելեար գրագէտը, որ յուզուած ձայնով խօսեցաւ հայ մտաւորականին եւ յատկապէս սփիւռքահայ մտաւորականի վիճակին ու կոչումին մասին։

«Հայ միտքը առողջ է եւ արտադրող, հայ ժողովուրդի ստեղծագործական կարողութիւնները կը մնան կենսունակ եւ Սփիւռքը կ'արդարացնէ իր գոյութեան իմաստն ու առաքելութիւնը» իր հոմոզումը բանաձեւելէ ետք, Վահէ Օշական դիտել տուաւ, որ Սփիւռքի մատաւորականութիւնը ունի քանի մը պարտաւորութիւններ, նախ՝ պահել ու ապահովել սփիւռքեան մշակոյթն ու անոր շարունակականութիւնը, պաշտպանել անոր իւրայատուկ դիմագիծը եւ ապա՝ օժանդակել հայրենի մտաւորականութեան, որ կ'ապրի մեծ դժուարութիւններ։ Եւ, վերջապէս, շեշտեց մտածումի ազատութեան հրամայականը, որովհետեւ «ազատութիւնը բարձր զգաթ է, ուր կը բարձրանաս, հակառակ կաշկանդող բոլոր ազդեցութիւններուն, իսկ *«իմ մտքի ազատութիւնը ապագայի կերտումին համար կենսական ուժ է»*։

Վահէ Օշական «հայրենաբաղձութեան» խօսքերով արտայայտուեցաւ Լիբանանի եւ ընդհանրապէս Միջին Արեւելքի հայկական օճախներուն մասին, յայտարարելով, որ այլ տեղեր նկատելի է շպար, սակայն հոս՝ Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ կայ տարբեր բան, հայութեան սիրտը հոս է եւ

digitised by A.R.A.R.@

«բազմաթիւ ուժեր գիս կը քաշեն դէպի այս ափերը»։

Եզրափակելով իր խօսքը, Վահէ Օշական շեշտեց, որ այս պահը չի նկատեր վայրէջքի սկիզբ, հակառակ անոր, որ բարձրակէտէն ետք կու գայ վայրէջքը։ Ան պատմեց մրջիւնին պատմութիւնը, որ լերան միւս կողմը գտնուող իր սիրուհիին հասնելու նպատակով՝ սկսած է լեռը փորել։ «Մրջիւնին ըսին. «Ա՛յ մրջիւն, ինչպէ՞ս պիտի կարենաս այս հսկայ լեռը ծակել եւ միւս կողմը հասնիլ»։ Ան պատասխանեց. «Կրնայ ըլլալ, որ սիրուհիիս չհասնիմ, բայց այդ ճամբուն վրայ կը մեռնիմ»։

«-Ես ալ,- եզրափակեց Վահէ Օշական,- պիտի շարունակեմ իմ գործս այդ մրջիւնին կամքովն ու հաւատքովը եւ պիտի շարունակեմ փորել իմ լեռը ու եթէ գործս չհասցնեմ անգամ իր ա-ատրտին՝ գոնէ այդ ճամբուն վրայ կը մեռնիմ...»։

ԻՐԼԱՆՏԱՑԻ ՇԷՅՄԸՍ ՀԻՆԷՅ՝ 1995Ի ՆՈՊԷԼԵԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԱԿԻՐ

Ռիչիրտ Պարթլոր Եիթցէն եւ Սամուէլ Պեքէթէն ետք, 1995ին Նոպէլեան գրականութեան մրցանակին արժանացաւ երրորդ իրլանտացի մը՝ բանաստեղծ Շէյմըս Հինէյ։

Հողամշակ իրլանտացիի մը բազմանդամ ընտանիքին երիցագոյն զաւակը հանդիսացող Շէյմըս Հինէյ ծնած է 1939ին, Պելֆաթէն 50 քլմ. դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Քաունթ Տէրի շրջանի մէկ ագարակին մէջ եւ հասակ նետած՝ բնութեան գօրեղ ազդեցութեան տակ։ Բողոքական միջավայրով շրջապատուած կաթողիկէ ընտանիքի մը 9 զաւակներուն անդրանիկը հանդիսացող Շէյմըս Հինէյ իր

մանկութիւնը կ'անցընէ հողին եւ բնութեան հանդէպ յատուկ սէր եւ պաշտամունք ունեցող բարեպաշտ ընտանիքի մը կղզիացած աշխարհին մէջ, որուն անդրադառնալով՝ հետագային պիտի գրէր. *«Մորհրդանշական կերպով տեղադրուած էի անգլիական ազդեցութեան տակ գտնուող նշաններուն եւ բնիկի փորձառութեան հրապոյրին միջեւ, «աւանդական հողին» եւ ճախճախուտին միջեւ։ «Վերջինս հողը» պատով շրջապատուած էր, ծառերով լեցուն էր եւ մեր հաստոցներէն հեռու էր։ Ճախճախուտը յարդով ծածկուած էր եւ գաւառցիս երեւոյթ ունէր անիկա մանուկներու յարմար վայրը չէր»։*

Կեանքի եւ մահուան, ուրախութեան եւ տխրութեան, յիշողութեան եւ կորուստի, թշուառութեան եւ մաքառումի հակասութիւնները, բայց մա՛նաւանդ հողին եւ բնութեան հանդէպ իրլանտացի մշակին սիրոյ բնորոշ ապրումները հետագային իրենց գեղարուեստական ձեւաւորումը պիտի գտնէին Հինէյի քնարաշունչ բանաստեղծութիւններուն մէջ, երբ արտն ու բրիչը երիտասարդ բանաստեղծը պիտի փոխարինէր գրիչով՝ Պելֆասթի համալսարանին մէջ անգլերէն սորվելու, եւ ապա՝ ուսուցչութեամբ զբաղելու համար։ Փաստօրէն, ան իր հողամշակ մեծ հօր եւ հօր աշխատանքը պիտի շարունակէր նոյն երկիւղածութեամբ

digitised by A.R.A.R.@

եւ, իր կարգին, գրիչով պիտի փորէր իր իմացականութեան ու հոգեկան աշխարհին հարուստ ենթահողը։

«*Ազգայնապաշտի մը մահը*» խորագրեալ իր անդրանիկ հատորին առաջին բանաստեղծութենէն՝ «*Փորելով*»էն սկսեալ, ան պիտի մնար հաւատարիմ իր հօր կերպարին եւ զայն պիտի ոգեկոչէր գետնախնձոր քաղելու համար հողը փորելու դիրքով։ Ապա, իր երկրորդ հատորին՝ «*Դուռ դէպի մթութիւն*»ի (1969) էջերուն, երբ վայրագութիւնը արդէն պայթած էր Իրլանտայի կաթողիկէներուն եւ բողոքականներուն միջեւ եւ տառապանքի ու ծնունդի խորհրդանիշ հողը արիւնով թաթխուած, Հինէյ աւելի խոր թախիծով պիտի քնարերգէր Հիւսիսային Իրլանտայի արիւնոտ տառապանքը, մերժելով ներգրաւուիլ քաղաքական պայքարի ոլորտներուն մէջ։ Քաղաքական դեր մը ստանձնելու անկարող՝ համալսարանի այս բանաստեղծ-դասախօսը պիտի ապրէր յանցանքի դառն զգացողութիւնը, որ շարունակ պիտի հալածէր զինք՝ իբրեւ ամէնօրեայ հոգեկան պատիժ ու չարչարանք։ Հետեւանքը պիտի ըլլար այն, որ 1972ին Հինէյ պիտի հեռանար Պելֆասթէն՝ Տաբլինի մօտ բնակելու համար։

«*Բանաստեղծին պարտականութիւնն է ապահովել գեղեցկութեան գոյատեւումը, մասնաւորաբար այնպիսի ժամանակներու, երբ բռնատիրական իշխանութիւնները կը սպառնան քանդել զայն*» հաստատումը կատարած այս գեղապաշտ բանաստեղծը, 1975ին, իր «*Հիւսիս*» քերթողագիրքին «*Պատիժ*» խորագրեալ քերթուածին մէջ ինքզինք պիտի կոչէր «շինծու գուշակ», որ մէկ կողմ կանգնած՝ բրտութեան տեսարանները կը դիտէ, մինչ պելֆասթցի աղջիկներ «*կը կուպրապատուին եւ կը փետրաղարդուին*», այսինքն՝ կը պատժուին ԻՐԱյի կողմէ։

1984ին, Շէյմըս Հինէյի ներքին տագնապը պիտի ճանչնար իր գագաթնակէտը, երբ սպաննուած իր հօրեղբօրորդին ոգեկոչող «*Կայարան կղզին*» բանաստեղծութեան մէջ, ան նախ պիտի աղերսէր՝ «*Ներէ իմ վախկոտի շրջահայեաց դերակատարութեանս համար*», ապա՝ պիտի պոռթկար. «*Կ՚ատեմ այն վայրը, որ ծնած եմ*»։ Սակայն, բանաստեղծութեան շարքը պիտի աւարտէր Ճէյմս Ճոյսի ոգեղէն պատկերով, որ զինք պիտի ազատագրէր յանցանքի զգացումէն։

1988ին, երբ բանաստեղծը Էնտոն պիտի երթար՝ ընդունելու բրիտանական մրցանակ մը, պարգեւը ստանձնելու պահուն արտասանած իր խօսքին մէջ, ան պիտի քննադատէր Թաչըրի կառավարութիւնը՝ անգլիական-իրլանտական համաձայնութեան ոգին նոր բախումներով խախտած ըլլալուն համար եւ զայն պիտի ամբաստանէր՝ «*Իրլանտացի ժողովուրդին արժանապատուութիւնը անտեսած ըլլալու մեղքով*»։

Մ. Նահանգներու Պոսթըն եւ Հարվըրտ համալսարաններուն մէջ դասաւանդելը Հինէյի պիտի տար նոր եւ աւելի լայն աշխարհահայեացք մը, որուն անդրադառնալով՝ պիտի ըսէր. «*Քալիֆորնիոյ ամբողջական թեթեւութեան մէջ իմաստը անջրպետի մէջ քալելու կը նմանի*»։ Սակայն այս հոգեփոխութիւնը յաւելեալ ուժականութեամբ պիտի օժտէր իր ժողովուրդին չարչարուած հողին հանդէպ բանաստեղծին տածած անսակարկ սէրն ու կապուածութեան զգացումը։ 1987ին լոյս տեսած իր «*Յեխոտ տեսիլք*» քերթողագիրքին մէջ, Հինէյ աւելի խոր հաւատքով պիտի կառչէր «սրբազան հող»ին, «*ուր կը կանգնէինք կարմիր ցողին տակ եւ ծաղիկներուն բոյրը կ՚առնէինք*»։

Եւ որովհետեւ «*արուեստին վերջաւորութիւնը խաղաղութիւն է*» տեսլականէն առաջնորդուած՝ Իրլանտայի բնութեան խորհուրդը փառաբանած եւ իր ազգի բարդ պատմութեան անդաստանները պեղած բանաստեղծը խօսքով եւ կենդանի գործով բերած է իր դրական նպատակը, Շուէտի Ակադեմիան բարձր գնահատեց Շէյմըս Հի-

digitised by A.R.A.R.@

նէ մարդն ու բանաստեղծը՝ իր «*քնարական գեղեցկութեամբ եւ բարոյական խորութեամբ յատկանշուող բանաստեղծութիւններուն համար, որոնք կը փառաւորեն ամէնօրեայ հրաշքներ եւ ապրող անցեալը*»։

ՅՎԵՏԱՆԱ ՊԱՍԿԱԼԵՒԱՅԻ ՎԱՒԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՖԻԼՄԵՐԸ ԿԸ ՑՈՒՑԱԴՐՈՒԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Երեւանի Կոմիտասի անուան երաժշտանոցի դահլիճին մէջ տեղի ունեցած է հրապարակային հանդիպում մը պոլսկար յայտնի լրագրող-նկարահան, Արցախի ազատագրական պայքարի նուիրուած վաւերագրական շարժանկարներու հեղինակ Յվետանա Պասկալեւայի հետ։

Հանդիպման ընթացքին Պասկալեւա բացատրած է, թէ հինգ տարիներու Հայաստան իր կեցութեան ընթացքին նկարահանած է վաւերագրական 6 ժապաւէններ, որոնք թարգմանուած են ռուսերէնի, անգլերէնի, հայերէնի եւ պուլկարերէնի ու ցուցադրուած՝ բազմաթիւ երկիրներու մէջ։

Ինչ կը վերաբերի իր վերջին ծրագիրին, պուլկար արուեստագիտուհին նշած է, թէ ներկայիս կը պատրաստէ Արցախի իրադարձութիւնները շօշափող նոր հաղորդաշար մը, որ պիտի ցուցադրուի Հայաստանի պատկերասփիւռէն։ Ան նախատեսած է հայրենի ժողովուրդին ցուցադրել իր բոլոր ժապաւէնները, որոնց կ'ընկերակցի հայ նշանաւոր երգահան Աւետ Տէրտէրեանի երաժշտութիւնը։

«*Ոչ երկրում էլ ոչ ցուցադրուել են իմ ժապաւէնները, ես թոյլ չեմ տուել, որպէսզի դրանք ներկայացուեն հատուածաբար։ Իրական փաստերը հատուածաբար ցուցադրելու դէպքում խեղաթիւրում է ժապաւէնի բուն իմաստը*», շեշտած է Պասկալեւա։

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ՇԷՅՔՍՓԻՐԱԳԷՏԻՆ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պուքրէշի (Ռումանիա) «Թագաւոր Քարոլ Բ.» գրականութեան եւ արուեստի հիմնադրամը, «Ռումէն ժամանակակից գրողներ» մատենաշարով, 1938ին հրատարակած էր թատերագիր Հայկ Աքթերեանի «*Շէյքսփիր*» հատորը։ Այժմ, Ռումանիոյ հայոց միութեան «Արարատ» հրատարակչատունը լոյս ընծայած է այդ աշխատութեան մէկ նոր հրատարակութիւնը, որոշ յաւելումներով։

Հեղինակը, բացի Շէյքսփիրի նուիրուած վերոնշեալ գործէն, ունի ձեռագիր մենագրութիւն մը՝ «*Մոլիէռ*» վերնագրով, որ շուտով լոյս պիտի տեսնէ դարձեալ «Արարատ» հրատարակչատան հովանաւորութեամբ։ 30 Յունիսին, Պուքրէշի գրադարանի սրահին մէջ կազմակերպուած երեկոյի մը ընթացքին ներկայացուած են Հայկ Աքթերեանի «*Շէյքսփիր*»ը եւ միաժամանակ «Իւնիվերս» ռումանական հրատարակչատունէն լոյս ընծայուած «*Շէյքսփիրեան երկեր*»ու շարքին Ը. հատորը։ Ձեռնարկի ընթացքին ելոյթ ունեցած են «Արարատ» հրատարակչատան տնօրէն Ստեփան Յակոբեան եւ «Իւնիվերս»ի գլխաւոր խմբագիր Տենիսա Քոմընեսքու։

ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ԵՐԵԿՈՅ՝ ԱՐՄԱՆՏԻ ՅՕԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

«Համազգային»ի Նիւ Եորքի մասնաճիւղին նախաձեռնութեամբ՝ Ուրբաթ, 24 Մարտ 1995ին, Վուտսայտի Հայ Կեդրոնի սրահին մէջ տեղի ունեցած է 80ամեայ բանաստեղծ Արմանտի (Արամ Անտոնեան) գրական վաստակին նուիրուած մեծարանքի երեկոյ մը։

digitised by A.R.A.R.@

Յ. Պզտիկեան Արմանտի կը յանձնէ «Համազգային»ի յուշատախտակը

Զեռնարկին բացումը կատարած է «Համազգային»ի վերոնշեալ մասնաճիւղի վարչութեան ատենապետը՝ Յովհաննէս Պզտիկեան, որ բարի գալուստի խօսքերէն ետք, հրաւիրած է օրուան բանախօսը՝ թատերագիր-բեմադրիչ դոկտ. Հրանդ Մարգարեանը, ներկայացնելու համար Արմանտի գրական վաստակը։

Մեծարեալ բանաստեղծին կենսագրական գիծերը ներկայացնելէ ետք, Հ. Մարգարեան հանգամանօրէն անդրադարձած է Արմանտի հրատարակած չորս քերթողագիրքերուն, վերլուծելով այդ հատորներուն առանցքային թեմաները, յատկապէս «առեղծուածային մարդ արարածը՝ իր բոլոր վերիվայրումներով»։

Ապա բեմ հրաւիրուած է ծերունազարդ բանաստեղծը, որ առաջին հերթին բարձր գնահատած է «Համազգային»ի բեղուն գործունէութիւնը՝ Սփիւռքի եւ Հայաստանի տարածքին, շնորհակալական խօսք ուղղած է մեծարման երեկոյի կազմակերպիչներուն, բարձր գնահատած է հայ լեզուի եւ մշակոյթի ազգակերտ արժէքը եւ անդրադարձած՝ իր բանաստեղծական փորձառութեան ու համոզումներուն։

Հանդիսութեան աւարտին, յանուն «Համազգային»ի Նիւ Եորքի վարչութեան՝ Յ. Պզտիկեան Արմանտի կուրծքը զարդարած է մասնաճիւղի 25ամեակի կրծքանշանով, ապա մեծարեալ բանաստեղծը պատուած է պրոնզեայ գնահատագիր-յուշատախտակով մը, մակագրուած՝ *«Իր գրական վաստակին եւ անսակարկ նուիրումին Հայ Մշակոյթին եւ Հայ Գրականութեան»*։

ՄՈՎՍԷՍ ՊՇԱՔՃԵԱՆԻ ԳԱՆԱՏԱ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

«Համազգային»ի Գանատայի Շրջ. Վարչութեան հրաւէրով, անցեալ տարուան Յունիսին Գանատա այցելած է ֆրանսահայ գրագէտ ու մտաւորական Մովսէս Պշաքճեան, որ գաղութի գրասէրներուն հետ ունեցած է հանդիպումներու շարք մը։

1940ին Հալէպ ծնած, շրջան մը Լիբանան ապրած եւ 1976էն ասդին Փարիզ կայք հաստատած Մովսէս Պշաքճեան արձակագիրին վաստակը, բայց ի մասնաւորի *«Լուսաւոր աչքերով օտարականը»* խորագրեալ իր վերջին հատորը (1993, Երեւան, «Ար» հրատարակչատուն) գանատահայ գրասէր հասարակութեան ներկայացնելու նպատակով, «Համազգային»ի կազմակերպութեամբ տեղի ունեցած են գրական զոյգ երեկոներ՝ Թորոնթոյի (28 Յունիս) եւ Մոնթրէալի (5 Յուլիս) մէջ։

Նոյնաբնոյթ երկու ձեռնարկներուն ալ, մեծարեալ հեղինակին համառօտ կենսագրականի ներկայացումէն ետք, Մ. Պշաքճեանի *«Լուսաւոր աչքերով օտարականը»* անուն վէպին շուրջ բանախօսած է փրոֆ. Շաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեան, որ հանգամանօրէն վերլուծելէ ետք Ֆրանսահայ արձակագիրին վերջին հատորը, զայն նկատած է *«ոչ միայն սփիւռքեան, այլ*

digitised by A.R.A.R.@

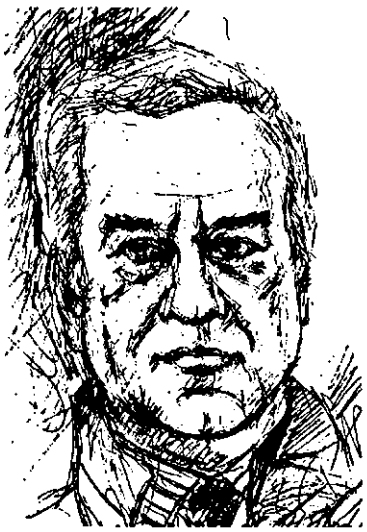

նաեւ՝ համահայկական առումով արժէքաւոր վէպ մը», «իսկ Մ. Պչաքճեանի ընդհանուր ստեղծագործութեան մէջ՝ ...մինչեւ հիմա իր ամբարած ու ապրած գրական-իմացական փորձառութիւններու գումարը (La Somme)»:

Վերոնշեալ զոյգ երեկոներուն, օրւան գլխաւոր բանախօսին ելոյթէն ետք, կարճ խօսք մը արտասանած է նաեւ մեծարեալ գրագէտը եւ պատասխանած՝ գրասէրներու հարցումներուն:

Գանաւոա իր կեցութեան ընթացքին, Մ. Պչաքճեան նաեւ ունեցած է այլ հանդիպումներ՝ գրասէրներու, «Գոլոլեան» վարժարանի շրջանաւարտներուն եւ ազգային-մշակութային պատասխանատուներու հետ:

ունեցած է Նիւ Եորքի, Նիւ Ճըրզիի եւ այլ հայաշատ քաղաքներու հայ գրասէր հասարակութեան հետ:

Հինգշաբթի, 13 Յուլիսին, «Համազգային»ի Նիւ Եորքի մասնաճիւղին կազմակերպութեամբ՝ «Գաւուքճեան» մշակութային համալիրին մէջ, տեղի ունեցած է հեղինակին վերջին գործին՝ *«Լուսաւոր աչքերով օտարականը»* վէպին նուիրուած գրական երեկոյ մը: Օրուան գլխաւոր բանախօսը եղած է բանաստեղծ եւ արձակագիր Վեհանոյշ Թէքեան, որ վերլուծական մօտեցումով հատորին բովանդակութիւնը, շօշափած նիւթերը, ոճային ու կառուցային առանձնայատկութիւնները բարձր գնահատելէ ետք, եզրակացուցած է. *«Այս գիրքը Մովսէս Պչաքճեանի կենաց Մատեան է, որուն պտուղը կը կեղուէ, կը կեղուէ, եւ յետոյ հատուն միջուկ ու կորիզը կը հանէ եւ ցոյց կու տայ աշխարհին»:*

Նշենք, որ *«Հորիզոն»* շաբաթաթերթի «Գրական յաւելուած»ի խմբագրութիւնը, ֆրանսահայ գրագէտը ըստ արժանւոյն մեծարելու նախանձախնդրութեամբ՝ Սեպտեմբեր ամսուան իր յաւելուածը (թիւ 9) ամբողջութեամբ նուիրած էր Մ. Պչաքճեանին, ի մի խմբելով Շաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեանի եւ Վեհանոյշ Թէքեանի վերլուծական ելոյթներուն բնագիրը, Վիգէն Թիւֆէնքճեանի *«Մովսէս Պչաքճեան գրող»* խորագրեալ կենսագրական ակնարկը, «Գոլոլեան» վարժարանի շրջանաւարտներուն ուղղած Մ. Պչաքճեանի խօսքը եւ եզրափակիչ հատուածը *«Լուսաւոր աչքերով օտարականը»* վէպին:

ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ԵՐԵԿՈՅ՝ ՆԱԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Մոնթրէալէն Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Շրջան անցնելով, Մովսէս Պչաքճեան նաեւ հանդիպում

«ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ» ԱՐՈՒԵՍՏԱՆՈՑԻ 100ԱՄԵԱԿԸ

«Համազգային»ի Հալէպի «Նիկոլ Աղբալեան» մասնաճիւղի «Արշիլ Կորքի» արուեստանոցի հիմնադրութեան

digitised by A.R.A.R.@

տասնամեակին առիթով, Կերպարուեստի յանձնախումբը վերջերս կազմակերպած է ձեռնարկներու շարք մը, որ փառատօնի բնոյթ ստացած է։

Արդարեւ, մեծ ճիգերու իբրեւ արդիւնք, կարելի եղած է առաջին հերթին հրատարակել «Արշիլ Կորքի» գեղանկարչութեան արուեստանոցի տասնամեակին նուիրուած գրքոյկ մը, որ կը բաղկանայ 71 էջերու մէջ ամփոփուած 75 նկարներէ եւ գրութիւններէ։ Անիկա կը ներկայացնէ արուեստանոցի 10 տարուան կեանքը, ծրագիրը եւ 400 աշակերտներու (կրտսեր եւ երէց) անուանացանկը։ Գրքոյկը խմբագրուած է Քնարիկ Գասպարեանի, Սոնիա Գաբրիէլեանի, Անի Ֆէլինկեանի եւ Արտօ Համբարձումեանի կողմէ։

ՓՕԼ ՔԱԼԻՆԵԱՆԻ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ֆիլատելֆիոյ համաշխարհային շարժանկարի փառատօնը, որուն մասնակցած են 12 երկիրներ (Մ. Նահանգներ, Գանատա, Սպանիա, Չինաստան...) ներկայացնող բեմադրիչներ, ոսկի մետալով պարգեւատրած է ֆրեզնոյաբնակ (Քալիֆորնիա) Փօլ Քալինեանը՝ իբրեւ լաւագոյն վաւերագրական ժապաւէնի հեղինակ։

Ֆիլատելֆիոյ համաշխարհային վերոնշեալ փառատօնի «Լէյ Ուիբըր» ոսկի մրցանակը Փօլ Քալինեանի *«Ռուբիրիտ Սարոյեան՝ մարդը եւ գրողը»* վաւերագրական ժապաւէնին շնորհելով՝ փառատօնի դատակազմը յատուկ գնահատանքի արժանացուցած է խոր հիացումի եւ անհուն սիրոյ աշխատանք մը հանդիսացող այս բարձրորակ վաւերագրականը, որ Քալինեանի առաջին գործն է, ամբողջովին իր միջոցներով գլուխ հանուած։

Վերոյիշեալ հանդիսումէն առաջ՝ անցեալ տարուան Ապրիլին Մոնթրէալի փառատօնին, իսկ 1994ին Հիւսթըն Քաղաքի շարժանկարի միջազգային փառատօնին ցուցադրուած եւ ըստ արժանւոյն գնահատուած Փ. Քալինեանի սոյն ժապաւէնը կը ներկայացնէ Ուիլիըմ Սարոյեանի կեանքն ու գործը, անոր մարդկային նկարագիրը եւ սէրն ու յարգանքը՝ հանդէպ Ամերիկայի եւ Հայաստանի։ Ժապաւէնին մէջ, Սարոյեան հանգամանօրէն կը խօսի իր մշակութային ժառանգութեան եւ հայկական արմատներուն մասին, կանգ կ'առնէ իր գրականութեան վրայ հայկական ազդակին ունեցած բարերար ազդեցութեան առջեւ եւ կ'ընդգծէ, թէ իբրեւ մարդ ու գրող իր վերջնական հանգիստը կը գտնէ իր հայկական ակունքին մէջ։

Հոկտեմբերին, Քալինեանի ժապաւէնը նաեւ մասնակցած է Օհիոյի Columbus շարժանկարի 42րդ համաշխարհային փառատօնին եւ արժանացած՝ երկու այլ մրցանակներու, առաջինը՝ շարժանկարին որակին համար (recognition of exellence), իսկ երկրորդը՝ պատուակալ նշում շարժանկարին պատմութեան համար։

digitised by A.R.A.R.@

ՌՈՒԲԷՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆՑԻ «ՓԱՐԱՋԱՆՈՎ»Ը

Աշխարհահռչակ բեմադրիչ Սերգէյ Փարաջանովի (Սարգիս Փարաջանեան) մասին ցարդ պատրաստուած են 14 ժապաւէններ, որոնցմէ երեքը՝ Հայաստանի մէջ։ Վերոնշեալ երեք ժապաւէններէն վերջինը կը կոչուի «*Փարաջանով, վերջին քոլաժ*», որուն առաջին ցուցադրութիւնը տեղի ունեցած է 12 Յուլիս 1995ին։ Ժապաւէնին բեմադրիչը՝ Ռուբէն Գէորգեանց, այս առիթով նշած է, թէ 70 վայրկեան տեւողութեամբ ժապաւէնը կը պարունակէ փարաջանովեան մտորումներ՝ քաղուած իր նամակներէն ու յուշերէն։ Հարկ է նշել, թէ ֆիլմը հայ-ֆրանսական համագործակցութեան առաջին արդիւնքն է եւ արդէն պատրաստ են անոր հայերէն եւ ֆրանսերէն տարբերակները։

ԼԵՆԱ ԵՐԷՑԵԱՆ՝ ՄՐՑԱՆԱԿԱԿԻՐ

Մոնթրէալի մէջ վերջերս տեղի ունեցած «Աշակերտական ֆիլմերու փառատօն»ին մասնակցութիւն բերած է նաեւ հայազգի ֆիլմարուեստի ուսանողուհի Լենա Երէցեան։ Փառատօնին ներկայացուած շուրջ 65 ժապաւէններէն առաջնութիւնը իրած է Լ. Երէցեանի 12 վայրկեան տեւողութեամբ սեւ-ճերմակ ժապաւէնը՝ "Fractures in Light" («*Բեկում լոյսին մէջ*»), անուն ժապաւէնը, որուն ընդհանուր թեման կազմուած է Փարաջանովի վերացական արուեստէն քաղուած *թաղլ*ներով, որոնց միջոցաւ Լ. Երէցեան ներկայացուցած է կնոջ մը զգացումները։

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Երեւանի մէջ, անցեալ տարի տեղի ունեցած է Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի արուեստի հիմնարկին կազմակերպած 7րդ գիտաժողովը, նուիրուած՝ հայ արուեստին։

Հիմնարկի տնօրէն Լեւոն Հախվերդեան յայտնած է, թէ ներկայիս արուեստի հիմնարկին հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել ժողովրդական եւ 20րդ դարու հայկական արուեստը։ Ան նաեւ նշած է, որ հայ արուեստին նուիրուած շուրջ 50 աշխատութիւններ պատրաստ են հրատարակուելու։

Գիտաժողովի ընթացքին ներկայացուած են 5 զեկուցումներ՝ «*Մեծ Եղեռնի թեմայի արտացոլումը ճարտարապետութեան մէջ*», «*Թորոս Ռոսլինի արուեստը եւ անոր առընչութիւնները բիւզանդական գեղանկարչութեան հետ*», «*Գրիգոր Լուսաւորիչի խաչվանքը*», եւայլն։

Երկու օր տեւած այս գիտաժողովի ընթացքին մասնակիցներուն հրամցուած են նաեւ ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, թատրոնի եւ երաժշտութեան նուիրուած զեկուցումներ։

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ՝ ՄԱՐՏՈՒՆԻ ՄԷՋ

Մարտունիի (Արցախ) շրջանային գրական-մշակութային միաւորը վերջերս կազմակերպած է հանդիպում մը, Նորշէն գիւղի աշխատաւորութեն հետ։ Գիւղի Մշակոյթի Տան մէջ կայացած հաւաքին մասնակցած ու իրենց ստեղծագործութիւնները ներկայացուցած են բանաստեղծ եւ արձակագիր Էրնեստ Եսայեան, լրագրող եւ արձակագիր Աշխէն Պետրոսեան, երգահան Գրիգոր Ոլուբաբեան, բանաստեղծուհի Զոյա Ամանէսեան, գրականագէտ Միլվա Խաչատրեան եւ ուրիշներ։

Հարկ է նշել, թէ սոյն հաւաքը գրական-մշակութային միաւորի անդրանիկ ձեռնարկը եղած է, իսկ մինչ այդ նոյնանման գրական հաւաքներ ու հանդիպումներ եւ նոր լոյս տեսած գիրքերու քննարկումներ կատարուած են Մարտունիի շրջկեդրոնի եւ շրջանի Կաղարծի, Ծովատեղ, Կարմիր Շուկայ եւ այլ բնակավայրերու մէջ։

...ԵՒ ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԷԼԻ ՄԱՀՈՒԱՆ 50ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Գրողներու Միութեան Լոս Անճելոսի մասնաճիւղը, 31 Օգոստոսին, Հոլիվուտի «Կարապետեան» սրահին մէջ, կազմակերպած է յիշատակի երեկոյ մը, նուիրուած՝ հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամ Ֆրանց Վերֆէլի մահուան 50ամեակին։

Օրուան հանդիսավար Սամուէլ Մկրտչեան փոխանցած է միութեան խօսքը, մատնանշելով Ֆ. Վերֆէլ մարդուն եւ արուեստագէտին մտատրական ու բարոյական արժանիքները։

Այնուհետեւ, *«Մուսա լեռան 40 օրերը»* վէպին գրական արժէքը ներկայացուցած է Գէորգ Քրիստինեան։ Ապա ելոյթ ունեցած է երեկոյի պատուոյ հիւրը՝ Աւստրիոյ հիւպատոս Ուլրոնը Պրանտոսթիթը, որ ներկայացուցած է մարդկային իրաւանց եւ փոքրամասնութիւններու համար պայքարող աւստրիացի մեծ մտաւորականին կերպարը։ Փակման խօսքը կատարած է թեմի առաջնորդ Տաթեւ արքեպս. Սարգիսեան։

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ 80ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Փարիզ հրատարակուող "La Pensée Russe" ռուսերէն շաբաթաթերթին 7-13 Սեպտեմբերի թիւով հրատարակուած է հայրենի գրականագէտ Ալեքսանդր Թոփչեանի *«Գաղափի եւ պարտքի ապրումը»* խորագրով յօդուածը, նուիրուած՝ Ռուբէն Սեւակի նահատակութեան 80ամեակին, ուր հեղինակը անդրադարձած է 1915ի Հայկական Ցեղասպանութեան եւ մասնատրաբար հայ մտաւորականութեան ջարդին ու աքսորին։

Նշենք, թէ "La Pensée Russe"ը կը հրատարակուի 50000 օրինակով։

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱ ՊԱԼԻՈՋԵԱՆԻ ՆՈՐ ԳԻՐՔԸ

Կլենտէյլի (Քալիֆորնիա) «Ռըվերընս պուքզ քոմփընի» հրատարակչատունէն վերջերս լոյս տեսած է գանատահայ հանրածանօթ գրող, քննադատ եւ թարգմանիչ Արա Պալիոզեանի "From Plato to Sartre: Wisdom for Armenians" (*«Պղատոնէն Սարթր. իմաստութիւն հայերուն համար»*) անգլերէն հատորը։

Իր այս գիրքին մէջ, Արա Պալիոզեան կը մեկնաբանէ 23 փիլիսոփաներու եւ գրողներու միտքերը՝ Պղատոնէն մինչեւ Տեքարթ, Նիցչէ, Կանտի, Ֆրէօյտ, Սարթր, Պերթրանտ Ռասըլ, Լեվի-Սթրաուս եւ այլ մտածողներ։

Օտար գրականութեանց կոթողական գործերը հայացնելու մաշտոցեան աւանդէն առաջնորդուելով՝ Ա. Պալիոզեան կ'ընդգծէ վաւերական գործերով պատուաստուելու եւ հայ գրականութիւնը հարստացնելու մշակութային անհրաժեշտութիւնը։ Առ այդ, գանատահայ անուանի գրագէտը կ'եզրակացնէ. *«Թերեւս մեզի այսօր հարկաւոր եղածը նոր այբուբեն մը է, միտքերու եւ հայ գրականութիւնը դաղափարներու այբուբեն մը, որ մեզի առիթ պիտի տայ կարդալու, հասկնալու, թերեւս նոյնիսկ փոխելու մեր հաւաքականութեան ճակատագրին ուղղութիւնը»։*

digitised by A.R.A.R.@

«ԿԵԱՆՔԻՆ ՊԷՍ»
– վէպ –
Յակոբ Օշական, Լոս Անճելըս, 1995, «Ապրիլ հրատարակչատուն», 282 էջ:

●

«ԿԵԱՆՔԻ ԱՓԵՐԷՆ»
– արձակ էջեր –
Եդուարդ Պօյաճեան, Անթիլիաս, 1995, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարան, հրատարակութիւն՝ «Գէորգ Մելիտինեցի» գրական մրցանակի, 470 էջ:

●

«ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐ»
– պատմուածքներ –
Վահէ Օշական, Պէյրութ, 1995, «Համազգային»ի «Վահէ Սէքեան» տպարան, հրատարակութիւն՝ «Համազգային»ի Կեդրոնական Վարչութեան, 220 էջ:

●

«ՍՓԻՌՔ»
– քանաստեղծութիւններ –
Շուշիկ Տասնապետեան, Լիբանան, 1995, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարան, 94 էջ:

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավաճառ	10.000 Լ.Ո.
Տարեկան բաժնեգին	40.000 Լ.Ո.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ	200 Ս.Ո

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄԱԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN

Bourdj Hammoud — Liban

digitised by A.R.A.R.@